

ESZMÉK NYOMÁBAN

**Válogatás
a Tanulmányi Heteken elhangzott
előadásokból**

**Mikes International
Hága, Hollandia**

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-046-2

NUR 600

© Mikes International, 2001-2005, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Az 1951-ben alapított és azóta folyamatosan működő *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* 14 hagyományos könyvet adott ki, amelyen felül még egynek kiadását támogatta (Weöres Sándor: *Tűzkút* — a Párizsi Magyar Műhellyel közösen, 1964.). Ezennel elkezdjük a Kör hagyományos könyvkiadványait elektronikusan publikálni – kronologikus sorrendben –, hogy ezáltal mindenki számára elérhetőek legyenek.

- *Eszmék nyomában* — Válogatás a Tanulmányi Napok anyagából, 1965.
- *Három tanulmány az avantgardéről* — Különlenyomat az Új Látóhatárból, 1973.
- *Az embernek próbája* — Emlékkönyv a HMKK fennállásának 25. évfordulójára, 1976.
- *Nyugati magyar irodalom* — 1976.
- Adam Makkai (Ed.): *Toward a Theory of Context in Linguistics and Literature* — az 1971. évi Tanulmányi Napok előadásai (angolul), a Mouton kiadóval közösen, 1976.
- *Mérlegen* — 1978.
- *Belső tilalomfák* — Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról, 1982.
- *Hit-Világ-Nézet* — 1983.
- *Önarcképünk sorsunk tükrében 1945-1949.* — *Sine Ira et Studio*, 1984.
- *Változás és állandóság* — Tanulmányok a magyar polgári társadalomról, 1989.
- *A szó hatalma* — 1991.
- *Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhave* — A Holland Királyi Tudományos Akadémiával közösen, 1995.
- *Az új század küszöbén* — Válogatás a Tanulmányi Napok anyagából, a Jelenkor kiadóval közösen, 1998.
- *Számadás: Hollandiai Mikes Kelemen Kör (1951-2001)* — Emlékkönyv a HMKK fennállásának 50. évfordulójára, a Kalligram kiadóval közösen, 2001.

Az első kötettel, az *Eszmék nyomában* cíművel kezdünk, amely eredetileg 1965-ben jelent meg. Ezt a kötetet Németh Sándor szerkesztette és vállalta érte a kiadói felelősséget.

A kötet technikai előállításában közreműködtek a debreceni Mechwart András Gépipari és Informatikai Szakközépiskola igazgatója Dr. Barcsa Lajos és munkatársai. Ezért itt hálás köszönetet mondunk.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a *nyugati magyar irodalom* sorozatban:

- **Hogyan látjuk egymást — látjuk-e egymást (Közép-)Európában?**
- **Kultúrák térhódítása — Új világrendeződések. Magyar életmezők.**
- **Magyar ifjúság world-wide és Emlékünnepély 50 év Mikes 1951-2001**
- **Nyugati Magyar Költők Antológiája, 1980.** (szerk. Kemenes Géfin László)
- **Nyugati Magyar Próza Antológiája, 1982.** (szerk. Ferdinandy György)
- **Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája, 1986.** (szerk. Borbándi Gyula)
- **Nyugati Magyar Tanulmányírók Antológiája, 1987.** (szerk. Borbándi Gyula)
- **Sulyok Vince:** Tegnapodban élsz
- **Új Atlantisz**
- **Jan Erik Vold:** Jégcsapidő (ford. Sulyok Vince)

Hága (Hollandia), 2005. augusztus 6.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

The *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) published since her foundation (1951) 14 books and supported one in addition. We are commencing today the electronic publishing of these books in order to make them genuinely available.

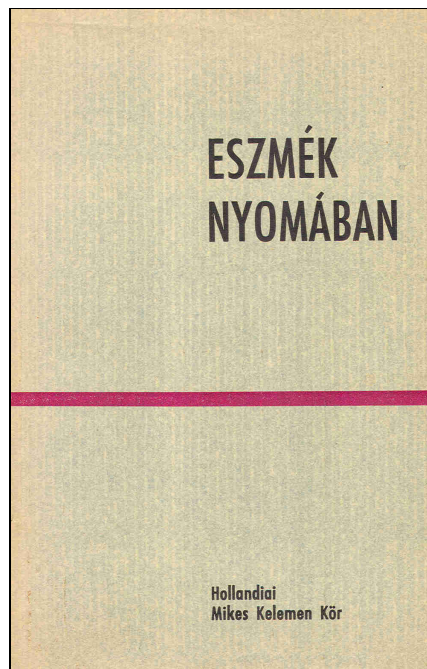
Present volume — entitled ***In Quest of Ideas*** — was originally published in 1965 and offers a selection of papers that were presented at the first 'Study Week' conferences.

The principal of the Mechwart András High School (Debrecen, Hungary), Dr. Lajos Barcsa and his colleagues contributed to the production of the electronic version of this book. We wish to express our deepest gratitude to them.

The Hague (Holland), August 6, 2005

MIKES INTERNATIONAL

ELŐSZÓ

Tizenhárom éve alakult meg Hollandiában a Mikes Kelemen Kör. Alapítói 1951-ben a magyar műveltség ápolását tűzték ki célul. Diákok, teológusok, értelmiségiek jöttek össze kisebb találkozókra, magyar vonatkozású hollandiai élményeket kutattak, beszámoltak munkáikról, kirándulásokra jártak, baráti közösséget teremtettek. 1956-ban kibővült a Kör, megnövekedtek feladatai, közösségéből igényes közönség toborzódott. Felébredt az érdeklődés a Magyarországon kívül dolgozó írók, művészek, tudósok iránt, akik készséggel elfogadták a Kör meghívását. Avatott tanácsaiknak köszönhető, hogy hallgatóik előtt nem idegen földként tárult fel Európa. Nemcsak Hollandiában történt ez így. Hasonló módon keresett tájékozódást a nyugat-európai egyetemek köré csoportosuló magyar értelmiség is. Látogatások, utazások, poharazások során született meg egy nagyobb, „nemzetközi” találkozó gondolata, s 1959 májusában indult meg az első Tanulmányi Hét. Inkább a kísérletező ember tartózkodásával, mint vérmes reményekkel.

Az anyagi feltételeket holland egyesület: az Európa Alapítvány (Fundation Européenne de la Culture) biztosította. Köszönettel tartozunk ezenkívül számos más holland egyesületnek, s nem utolsósorban magyar pártoló tagjainknak.

A szervezési feladatokat a Mikes Kelemen Kör vállalta. Biztató volt a doorni kezdet, amelyet négy találkozó követett: 1960-ban és 1961-ben Leidenben gyűltünk össze, 1962-ben és 1963-ban Maastricht mellett, mintegy hatvanan, hetvenen. Egy hét programjában átlag tíz előadás, vitasorozat egy, illetve két szerzői est, egy egésznapos kirándulás és egy zenei est kapott helyet. Íme a keret; éltető, mozgalmas tartalommal az előadások mondanivalója s a hozzáfűződő eszmecsere tölti ki. Évről évre fejlődő, lassú folyamat eredményeként jött létre a Tanulmányi Hét jellegzetes, más gyűléseknél hűvösebb, tárgyilagosságra törekvő stílusa. Ezt a mértéktartást érzi meg az újonnan betoppanó hallgató is, és ezt tartjuk legértelmesebb eredményünknek. Hogyan alakult ki ez a szellem?

Egy résztvevő találóan mintasejtnek nevezte a Tanulmányi Hét közösségét. Egyrészt különálló egységére, másrészt egy nagyobb, rokonelemekből felépülő testtel való összefüggésére célzott. Sajátosságunkat három szempontból ismerhetjük fel: tárgyválasztásunkban, feldolgozási módszerünkben és nemzedéki alkatunkban.

Szellemi életünket a jelenben, akár a múltban öröklött gondolati rendszerek, ítéletek és előítéletek kormányozzák. Nem az öröklés, vagy ha úgy tetszik átvétel ellen fordulunk; hiszen tényeket megváltoztatni bajos volna, hanem azt kárhozzátjuk, hogy túl kevesen keresik az örökség eredetét, s általános felhasználási módját túl sokan tartják magától értetődőnek. Pedig tudatossá épp az teszi az embert, hogy nézetei hitelességét elsősorban önmaga előtt tisztázza. Ami vonatkozik az egyénre, vonatkozik a tudományra is. Részletmunka marad mindaddig, míg bátran el nem végzi a kutatását irányító elméletek felülvizsgálását. Ezt az ellenőrzést kívánjuk kezdeményezni. Évről évre a Tanulmányi Heteken javarészt ideológia-bírálattal, a marxizmusnak, nacionalizmusnak, kereszténységnek, humanizmusnak az emberre, társadalomra és művészi alkotásra gyakorolt hatásával foglalkozunk.

Célul a valóság pártatlan felderítését tűztük ki. Nem elvont feltételezésekhez és előregyártott tanuláshoz akarjuk idomítani az anyagot. Elvetjük a mitikus magyarázatokat, mert megtévesztenek. Nincs szükségünk se híg, se mély magyarra, de születésük okait és körülményeit megvizsgáljuk. Figyelmesen szemléljük, hogyan lesz a mítoszból mítosz, a parasztból polgár, s a filozófia nyomorából a nyomor filozófiája. Csak a tények teljes leírására támaszkodó módszert tartjuk megbízhatónak. Tetszetős és hangzatos megállapításokra ugyan nem vezet, de mi nem is igazolni és vigasztalni kívánunk, meghagyjuk ezt azoknak, akik jobbat nem tudnak ajánlani. Olyan könyörtelenek akarunk lenni, amilyen könyörtelen viszonyok között felnőttünk.

Az ötvenes években hagytuk el az országot, ahol felnevelődtünk. Magunkon is vizsgáljuk a hatását; ez volt az első dolgunk. Nyugaton megismerkedtünk a második ipari forradalommal: a jóléti állammal, a parlamentáris demokráciával, a fogyasztói társadalommal és a tudományos elméletek viszonylagosságával. Két alapvető dolgot tanultunk meg: a jelenségek kétkedő szemléletét és az intellektuális fegyelmet. Feladatunk vállalásához a régebbi idő óta kint élő író és értelmiségi nemzedéknek a maga ügyéhez való hűsége adott erőt. Nemzedékünk végleges arculatának kialakításához már csak az utánunk következő nemzedék legalább ilyen serkentően eltökélt állásfoglalása hiányzik. Ezt a szenvtelen módszert csak úgy lehetett érvényre juttatni, ezt a nemzedéki hangot csak úgy lehetett hallatni, hogy igény és várakozás előzte meg, s a hallgatóság mértéknek fogadta el.

Így alakult ki a Tanulmányi Hét különálló egysége. De nem fejlődik-e elszigetelten? Ellenkérdést is felvethetünk azonban: vannak-e rokon törekvések? Ha végigtekintünk kortársainkon, úgy látjuk, hogy bennük is éppúgy él a felfedező kedv s a világos beszéd igénye, mint bennünk, de ahhoz, hogy érvényre is juttassák, akadályok tömegével kell megküzdeniük. Kötöttség odahaza, kötetlenség idekint: köztük és közöttünk nincs egyéb különbség. Munkánkat a közös szándék irányítja, a kedvezőbb körülményeket pedig kihasználjuk. Kísérletünket két eredmény igazolhatja: ha rátalálunk leghitelesebb hangunkra, s ha ez a hang felerősödve csendül vissza.

Korunk tényeit kutatjuk, nem azokat, amelyeket emlegetnek, hanem azokat, amelyek léteznek. Szembe akarunk nézni műveltségünk, társadalmunk lényeges kérdéseivel, bármilyen zord kép vár is ránk. Elő akarjuk segíteni a számvetést erőinkkel és lehetőségeinkkel, s a korszerű és éltető ismeretek alkalmazására akarunk serkenteni.

Az itt következő oldalakon kilenc előadás sorakozik öt év terméséből. Nem minden tárgykör került bemutatásra; válogatásunkba azokat az előadásokat vettük fel, amelyeknek feldolgozási módszere jellemző a Tanulmányi Hét eddigi tevékenységére. Előadóink közreműködése köszönetet, mondanivalójuk figyelmet érdemel.

1964. szeptember

Hollandiai Mikes Kelemen Kör

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>IV</i>
<i>Előszó</i>	<i>V</i>
<i>Borbándi Gyula.....</i>	<i>1</i>
Humanizmus és a nemzeti kisebbségek	1
<i>Cs. Szabó László.....</i>	<i>7</i>
Ó, te aranygond, fénylő zaklatás.....	7
<i>Hanák Tibor.....</i>	<i>21</i>
Humanizmus és humanitás	21
<i>Karátson Endre.....</i>	<i>31</i>
A homo aestheticus a homo moralis ellen	31
<i>Kibédi Varga Áron</i>	<i>44</i>
Egy világ mezsgyéjén	44
<i>Márton László</i>	<i>55</i>
Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon.....	55
<i>Nyéki Lajos</i>	<i>68</i>
Egy nemzetnevelő útja.....	68
<i>Péter László.....</i>	<i>82</i>
A magyar nacionalizmus	82
<i>Szabó Zoltán.....</i>	<i>99</i>
Emberség és reform	99

BORBÁNDI GYULA

Humanizmus és a nemzeti kisebbségek

A humanizmus és a nemzeti kisebbségek fogalmának egymás mellé helyezése talán csak az első pillanatban hat különösnek és meglepőnek. A valóságban nem az. Ott, ahol emberieségről, az emberi méltóságot hirdető világszemléletről és ezen alapuló magatartásról van szó, helyénvaló említést tenni a kisebbségi problémákról is, hiszen az emberiség próbája éppen az, vajon egyenrangúnak, egyenlő értékűnek és jogúnak fogadom-e el a tölem elűtő embert és türelemmel, megértéssel, megbecsüléssel kezelem-e azt, aki máshonnan jön, másképpen gondolkodik, más hagyományok és beidegzettségek neveltje, más kultúrában nőtt fel. Így hát nem felesleges és nem idegen téma a kisebbség ügye egy olyan konferencián, amelynek fő témája a humanizmus. Különösen magyar konferencián és olyan időben, amikor idegen uralom alatt élő magyarok helyzete nemzetközileg is mindinkább figyelemre érdemes problémává válik. Az erdélyi magyarokra gondolok elsősorban.

A kisebbségi állapot és a kisebbségi jogok kérdése a humanizmusról folyó vita kapcsán azért sem idegen elem, mert azok, akiknek fennhatósága alatt a magyar nép egy része él, éppen a humanizmust — ha annak szocialista változatát is — írták zászlajukra és még oly antihumánus tetteiket is a humanizmus szólamaiba burkolják.

Magyarországon és a szomszédos kommunista vezetésű országokban az államhatalom, a kommunizmusnak tulajdonítja a humanizmus elveinek leghűségesebb megőrzését és legkövetkezetesebb védelmét. Egy otthoni lexikon a humanizmust szűkebb értelemben véve, „az embert, az emberi egyéniség szabad fejlődését középpontba állító ideológiai és kulturális irányzat”-nak, tágabb értelemben pedig „az ember szabadságát, az emberi méltóságot hirdető világszemlélet”-nek nevezi. Hozzáfűzi azonban, hogy az igazi humanizmust a proletariátus képviseli. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában a szocialista humanizmus címszava alatt ezt olvassuk: „következetes, forradalmi, proletár szellemi magatartás, amely a világ minden elnyomott dolgozójának felszabadítását és az emberi személyiség szabadságának kivívását tartja a legfőbb célnak”.

Marxista szerzők egybehangzóan hirdetik, hogy a humanizmust csak a proletariátus képes diadalra juttatni, pontosabban azok a pártok és politikai rendszerek, amelyek a proletariátus egyedüli és kizárólagos képviselőjét igénylik maguknak. Ebből következik, hogy szerintük másutt sem humanizmus, sem nemzeti egyenjogúság, sem hatékony kisebbségvédelem nincs. A Budapesten kiadott Diplomáciai Lexikon kereken ki is jelenti, hogy az úgynevezett imperialista országok gyakorlatában a kisebbségek egyenjogúsága csak papíron létezik.

Vajon, megvalósult-e a gyakorlatban a nemzeti egyenjogúság olyan országokban, ahol a hatalom azok kezében van, akik a humanizmus igazi letéteményesének nevezik magukat?

Az államjogászok nemzetiségi — vagy nemzeti kisebbségi — jognak nevezik azoknak a jogszabályoknak az összességét, amelyek a nemzeti kisebbségek jogi helyzetét szabályozzák. Búza László magyar nemzetközi jogász a kisebbségi jognak három főtípusát különbözteti meg. Az elsőnél az államhatalom pozitív intézkedésekkel megakadályozza a nemzetiségi érdekek érvényesülését. A kisebbségnek a többséghez viszonyítva kedvezőtlen a közjogi helyzete és magánjogi jogképessége tekintetében is hátrányba kerül. A második típus pedig, amikor az állam minden polgárának teljesen egyenlő közjogi és magánjogi státust biztosít. Itt a kisebbséghez való tartozáshoz nem fűződnek a többiekől eltérő jogi következmények. Ebben az esetben nincs szó kisebbségi jogról. A harmadik típusú kisebbségi jogot az jellemzi, hogy az állam külön rendeletekkel biztosítja a kisebbségi érdekek érvényesülését, illetve a nemzeti hagyományok, nyelv, kultúra, stb. ápolását.

A modern nemzetközi kisebbségi jogot azok a szerződések alkották meg, amelyeket az első világháború győztes hatalmai az egyes hadviselő felekkel kötöttek és amelyekben ez utóbbiak pontosan körülhatárolt kötelezettségeket vállaltak nemzetiségi állampolgáraikat illetően.

A második világháború után kötött békeszerződések általában nem tartalmazzak kisebbségvédelmi intézkedéseket. Ebben csak az a békeszerződés kivétel, amelyet a szövetséges hatalmak Olaszországgal kötöttek. Kisebbségi jogokról az 1946-os békeszerződésekben tehát nincs szó.

A kisebbségi jogok helyét az általános emberi jogok foglalták el. A békeszerződésekben az államok az emberi jogok biztosítására tesznek kötelezettséget. Az 1947. február 10-én aláírt magyar békeszerződésben Magyarország is kötelezettséget vállalt, hogy faji, nemi, nyelvi és vallási különbség nélkül minden személynek biztosítja az emberi jogok és alapvető szabadságok élvezetét.

A kisebbségi jogok ennél fogva felolvadtak az általános emberi jogokban és a kisebbségek védelmét elfoglalta az ember jogainak és szabadságának védelme. Nemzetközi jogilag tehát a kisebbségek védelmét nem külön szerződés vagy megállapodás, hanem az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya biztosítja. Az ENSZ Alapokmányának egyik fejezete kimondja, hogy feladata „az emberi jogok és alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása”.

Inis Claude amerikai nemzetközi jogász a kisebbségi jogi kérdésekkel foglalkozó és a Harvard Egyetem kiadójának gondozásában megjelent könyvében (Inis Lothar Claude, Jr: National Minorities: an International Problem, Harvard University Press, Cambridge 1955) megállapítja, hogy a második világháború után a kisebbségi jog koncepciójának szerepét az emberi jogok doktrínája foglalta el, annak erős hangsúlyozásával, hogy azok a kisebbségek, amelyeknek tagjai az állam részéről a többséggel egyenlő elbánásban részesülnek, nem igényelhetnek maguknak etnikai különbözőségük fenntartását és előmozdítását biztosító rendelkezéseket. Claude szerint az emberi jogok követelése spirituálisan össze van kötve azzal az elképzeléssel és törekvéssel, hogy a nemzeti kisebbségek együvé tartozását az asszimiláció folyamatával meg kell törni.

A Szovjetunió és a második világháború utáni években létrejött szocialista tömb országai elvben a pozitív kisebbségi jogot vallják, azzal a megkötéssel, hogy a kisebbségi jogok terjedelmének megszabására az érdekelt kormányok illetékesek és ebbe külső szerveknek, vagy intézményeknek beleszólásuk nem lehet. A kommunista kormányok szerint ezekben az országokban a proletár internacionalizmus következtében és a lenini nemzetiségi politika elvei nyomán „önmagától értődő” nemzetiségi egyenjogúság uralkodik.

Az Egyesült Államok elvben nem tette magáévá a pozitív kisebbségi jogok koncepcióját, újabban azonban számos jelét látjuk annak, hogy a gyakorlatban lazított eredeti felfogásán, különösen azután, hogy beigazolódott: a kommunista rendszerben élő nemzeti kisebbségek státusa nem felel meg a lenini nemzetiségi elmélet liberális elveinek. A washingtoni kormány természetesen iparkodik kiaknázni az e körülményből adódó nemzetközi lehetőségeket és a szorongatott nemzeti kisebbségek pártját fogja, persze abban a mértékben, ahogyan azt egyéb kötelezettségei megengedik.

Felvetődik a kérdés, vajon alapvető emberi jognak tekinthető-e az az igény, hogy mindenki szabadon fejleszthesse nemzeti sajátosságait és megkövetelhesse ennek a szabadságnak tiszteletben tartását, biztosítását és védelmét.

Jászi Oszkár 1911-ben a Galilei Körben tartott előadásában (Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője, Budapest, Galilei Kör kiadása, 1911) ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „... minden nemzetiségnek megvan az ő elvitázhatatlan joga arra, hogy a benne szunnyadó összes kulturális erőket, legyen az nyelv, történelem vagy művészet, saját módja szerint, a saját ízlése szerint fejlessze ki. Ezt nevezem én a nemzetiségi törekvések létminimumának, a minimális programnak ...”

Jászi ugyanebben az előadásában azoknak is válaszolt, akik a nemzeti jelleg ápolását, védelmének igényét a nemzetköziséggel tartják összeegyeztethetetlennek. „Nem lehet a nemzetköziségen kezdeni — mondotta — bármennyire ragaszkodjunk is és fogunk is ragaszkodni a nemzetközi szolidaritás nemes ideáljához. Az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetköziséghez csak a nemzeten vezet keresztül az út. Más kulturális recept nem lehetséges. Nem lehet egyszerre tót, rutén, román stb. népet kozmopolitává tenni, előbb az analfabétizmust kell kikúrálni, ez pedig csakis saját nyelvükön történhetik.”

Jászinak ez a tétele ma is időszerű és tanulságos, hiszen sokfelől hallani, hogy az eggyé váló világban, az integrálódás korszakában, a nemzetköziség szellemének uralma alatt avult követelés a nemzeti jelleghez való ragaszkodás, népi hagyományok ápolása és ennek következtében a nemzetiségi vagy kisebbségi jog követelése is.

Szomorú és sajnálatos, hogy a nemzeti kisebbségek problémája Európában és napjainkban — a déltiroliaktól eltekintve — ismét a magyarokkal kapcsolatban lett időszerű. Az elszakított magyarok helyzete — a délvidéki magyarságot kivéve — mind aggasztóbbá vált az utóbbi időben. Nemcsak külföldön megjelent magyar tanulmányok és cikkek, hanem egyes nyugati megfigyelők észrevételei is arra utalnak, hogy idegen

uralom alatt élő magyarok nem mindenütt élvezik azokat a kisebbségi jogokat és lehetőségeket, amelyek nemcsak az általános emberi jogok és szabadságok, de az érdekelt államokban hivatalosan deklarált nemzetiségi egyenjogúság elve alapján megilletné őket.

A legakutabb az erdélyi magyarság sorsa.

Az Erdélyben élő magyar kisebbség problémája egy idő óta nemcsak magyar, de általános európai érdekű ügy. A nemzetközi érdeklődés homlokterébe egy neves angol publicista és kelet-európai szakértő, Edward Crankshaw nagy feltűnést keltett cikke emelte. Crankshaw a londoni Observer 1963. április 14-i számában tért ki Erdélyre, részletesen ismertetve azt a memorandumot, amelyben az erdélyi magyarok panaszait előadják. A „Segélykiáltás Romániából” című közlemény részletesen feltárja az erdélyi magyarok helyzetét és annak a tarthatatlan politikának apró mozzanatait, amelyet a bukaresti kormány a magyar nemzetiségi állampolgárokkal szemben az utóbbi időben követ.

A segélykiáltás az erdélyi magyarság képviselőinek „Felhívás”-a a világ közvéleményéhez. Ez az okirat Magyarországon keresztül jutott nyugatra és az Observer cikke után eredeti magyar szövege is nyilvánosságra került.

Crankshaw szerint a „Felhívás” szerzői egy „Független Erdély” elnevezésű mozgalom nevében emelik fel szavukat a romániai kormány kisebbségellenes politikája ellen. A mozgalom állítólag már régóta létezik és a memorandum szerzői szerint a hozzá való tartozást a hatóságok szigorúan büntetik. Az üldözést és büntetést nyomban kiváltja az a tény, ha valakivel kapcsolatban a Független Erdély mozgalomhoz való tartozás gyanúja merül fel. Innen külföldről lehetetlen megállapítani, hogy a mozgalom nyugatra kijuttatott „Felhívása” hiteles-e, aminthogy azt is nehéz ellenőrizni, hogy ilyen mozgalom valóban létezik-e és ha létezik, milyen szellemű és összetételű csoportosulásról van szó.

Annyi azonban bizonyosnak tetszik, hogy a Felhívásban közölt adatok — ha első olvasásra sokszor hihetetlennek és valószínűtlennek hangzanak is — nagy általánosságban megegyeznek a nyugaton élő magyar kutatók eredményeivel és azokkal a hírekkel, amelyeket Magyarországról érkező utasok hoznak ki külföldre. A nyugaton forgoló magyar utazók — ha nem is rendelkeznek mindig pontos és ellenőrizhető adatokkal — a Magyarországon terjengő hírek alapján meglehetősen sötét képet festenek az erdélyi magyarság állapotáról. De ez az eredménye azoknak a kutatásoknak is, amelyeket például az erdélyi kérdés egyik legjobb ismerője, Révay István végzett (L. Új Látóhatár, 1962. november-december) és ezt erősítik meg azok a közlemények is, amelyek az utóbbi időben külföldi magyar orgánumban megjelentek.

Éppen ezért — ha az erdélyi memorandum minden állítása nem is tekinthető hitelesnek, mivel e hitelességet ellenőrizni és szavatolni nem tudjuk — a közölt adatokat többé-kevésbé igazaknak vehetjük. Annál is inkább, mert higgadt, elfogulatlan, az ilyen kérdésekben mindig inkább tartózkodóan, mint túlbuzgón nyilatkozó magyar szakértők és jó információkkal rendelkező megfigyelők is hitelt látszanak adni az Erdélyből kijutott memorandumnak.

Edward Crankshaw cikke — mivel nem magyar, tehát nemzeti érzékenységgel, sovinizmussal nem valószínű, hogy méghozzá baloldali liberális részről jelent meg — feltűnést keltett és egyszerre olyan körök figyelmét is az erdélyi magyarság problémáira irányította, amely körök eddig abban a tudatban éltek, hogy a lenini nemzetiségi elvek Erdélyben is érvényesülnek. Crankshaw cikkének hatását még nem tudjuk lemérni, de talán nem túlzás már most Szász Zsombornak 1927-ben angolul megjelent könyvéhez hasonlítani. Erről Székfi Gyula annak idején megállapította, hogy „az az erő volt, mely Romániának mint európai számba vehető államnak hitelét először ingatta meg az angolszász népeknél.”

Erdély és az erdélyi magyarok sorsa mindig közügy volt. Az ma is. Mocsáry Lajos valamikor azt írta, hogy „az erdélyi magyarság fajunk igen nevezetes részét képezi s mind számra, mind minőségre olyan nevezetes tényező, hogy a legnagyobb tekintet kívánja részünkről.”

Az előbb említett „Felhívás” szerint a magyarság állapota Erdélyben tarthatatlan. Az adatok arra engednek következtetni, hogy Romániában mintha a húszas évek sovíniszta és kisebbségellenes szelleme támadt volna fel. A két háború közötti román kisebbségi politika elnyomó jellegét nem kell külön hangsúlyozni. Ennek már egész irodalma van és nem szükséges még azoknak az emlékezetében sem visszaidézni, akik koruknál fogva csak könyvekből és régi irományokból ismerhetik.

Szenczei László például annak idején világosan kimutatta, hogy a román hatóságok milyen csapásokat mértek az erdélyi magyarságra, hogyan mozdították elő és szorgalmazták a románosítást, miként nehezítették meg és nem egyszer tették lehetetlenné a magyar nyelv használatát, hogyan szűkítették le a magyar nemzetiségű és anyanyelvű polgárok jogainak gyakorlását, hogyan semmisítették ki a magyar agrárproletárokat az első világháború utáni földreformkor, miként nyúltak adókkal és más hatósági illetékekkel, és mint korlátozták az érintkezést az anyaországbeli magyarokkal. (Szenczei László: Magyar-

román kérdés, Budapest, Officina.) A magyarok természetesen igyekeztek jogos követeléseiknek nemcsak belső képviselőik révén, de a világ közvéleményéhez is fordulva, érvényt szerezni. Nem sok sikerrel.

Ugyancsak Szenczei László könyvében olvashatjuk, hogy „a Népszövetséghez intézett 47 beadvány közül 28 esetében a főtítkár, a hármás vagy az ötös bizottság nem adott helyet a panasznak és csak 19 esetben sikerült némi eredményt elérni ...”

A második világháború befejeztével és a régi nacionalista, sovinszta román erők háttérbe szorulásával az erdélyi magyarok helyzetük javulásában és egy valóban emberséges kisebbségi politikában, a sokat hangoztatott lenini nemzetiségi elvek megvalósulásában reménykedtek.

Reményeik azonban nem váltak be. Kezdetben a román kormányzat tett ugyan néhány engedményt a magyar kisebbségnek, de később ezeket egymás után visszavonta és az 1956-os magyar forradalom után ismét a régi kisebbségellenes rendszabályokhoz folyamodott. Szenczei László említi könyvében, hogy Sztálin Észak-Erdély visszakebelezéséhez azzal a kifejezett feltétellel járult hozzá, hogy az új román kormány biztosítani fogja az erdélyi magyarság teljes egyenjogúságát. Groza miniszterelnök tett is néhány biztató lépést annak érdekében, hogy ez az egyenjogúság valósággá legyen, de minél jobban berendezkedett a kommunista hatalom Erdélyben, annál kevésbé törődött a magyar kisebbséget megillető jogokkal és szabadsággal. Már Groza sem tudta megakadályozni, hogy az alsóbb kormányzati szervek ne önkényeskedjenek a magyarokkal, de a miniszterelnökségtől való megválása, még inkább halála után immár semmi és senki sem akadályozta a magyarellenos akciókat. Ennek ellenére 1956 előtt a magyarság mégis rendelkezett valamelyes lehetőségekkel, hogy nemzeti sajátosságainak és hagyományainak megfelelően éljen. 1956 után ezek a lehetőségek mind jobban szűkültek, sőt némely tekintetben a viszonyok a háború előtti évek színvonalára süllyedtek.

A magyarság érdekvédelmi szervezete, a Magyar Népi Szövetség mindent elkövetett, hogy illetékes helyen tudomást szerezzenek az erdélyi magyarok panaszairól és orvosolják a legfájdalmasabb bajokat. A Magyar Népi Szövetség sok memoranduma és felterjesztése azonban válasz nélkül maradt és nemegyszer eredménytelenül végződött még a legindokoltabb közbenjárás is, amely arra irányult, hogy a kommunista nemzetiségi politika elvei — melyek papíron humanusnak mondhatók — a gyakorlatban is érvényesüljenek. Az 1948-as román alkotmány kimondja — és az 1952-es alkotmány megerősíti —, hogy „a törvény előtt a Román Népköztársaság minden állampolgára nemzetiségre, fajra, vallásra való tekintet nélkül egyenlő jogokat élvez”. (16. §.) A 17. §. kimondja, hogy a faji vagy nemzetiségi gyűlölet hirdetése vagy bármilyen megnyilvánulása büntetendő cselekmény, a 24. §. pedig biztosítja és elő is írja az anyanyelvi oktatás megszervezését.

Hogy ténylegesen mi valósult meg az alkotmány e rendelkezéseiből és különösen milyen nehezé vált a magyarok élete 1956 után, ezt foglalja össze az Observerben közzétett erdélyi memorandum. Bár csak irodalmi vonatkozásban, de voltaképpen ugyancsak sötét képet fest az erdélyi magyarok helyzetéről — különösen Magyarországtól és a világtól való elszigeteltségükről — Herceg Jánosnak, a neves délvidéki írónak az újvidéki Magyar Szó 1962. február 4-i számában megjelent cikke, melyben az erdélyi magyarság gúzbakötöttségének — így nevezi az író — szívdermesztő látványát rajzolja le.

A Független Erdély mozgalmának emlékirata elmondja, hogy a román kommunista hatóságok reakciója 1956. november 4-e után rendkívül durva volt. A bukaresti kormány elérkezettnek látta az időt és erre a magyar forradalom iránti erdélyi rokonszenv is jó ürügyet szolgáltatott, hogy a lenini internacionalizmus jelszavaival nacionalista és sovinszta szándékait megvalósítsa. Mindenekelőtt a magyar forradalom iránti érdeklődés és rokonszenv megtorlását indították meg. Akiikről a hatóságok kiderítették, hogy lelkesedett a magyar forradalomért, azt népfelforgató tevékenység és lázadás címén letartóztatták. Miután e fogalmakat természetesen eléggé tágan értelmezték, a büntető hadjáratnak az erdélyi memorandum szerint mintegy tízezer áldozata lett. Némelyeket kivégeztek, másokat 10-20 évi fegyházra ítélték. Családjaikat pedig a Duna-deltába küldték száműzetésbe. Lehetetlen ellenőrizni, hogy a közölt adatok megfelelnek-e a valóságnak, annyi azonban bizonyos, hogy 1958-ban egyes nyugati lapok is hírt adtak az Erdélyben folyó hazaárulási perekéről. (A Neue Zürcher Zeitung 1958 nyarán részletesen írt ezekről az eljárásokról és ítéletekről. Egy kolozsvári per 57 vádlottjából 13-at halálra ítélték.)

Ismeretes, hogy az erdélyi magyar írókat a magyar forradalom nyílt elítélésére kényszerítették. Ez a nyilatkozat a budapesti lapokban is megjelent és nem annyira haragot, mint inkább szánalmat és részvétet váltott ki az olvasókból.

1959 februárjában a kolozsvári Bolyai Egyetemet egyesítették a román Babes Egyetemmel. Ezzel a sokszáz éves kolozsvári magyar egyetem megszűnt. A beolvasztás súlyos csapás volt az egész erdélyi kulturális életre. Minden tiltakozás hiábavalónak bizonyult. Hajsza indult a magyar tanárok ellen is. Az üldözés egyeseket a végső kétségbeesésbe kergetett. Ebben az időben követett el öngyilkosságot Szabédi

László, a jeles író is. Sokakat porig aláztak. Jordáky Lajos önkritikája és meghurcolása talán legmegdöbbentőbb és legszegényesebb mozzanata ennek a folyamatnak. (Jordáky 1956 végén nem írta alá a magyar „ellenforradalmat” elítélő írói nyilatkozatot.) Aztán bezárták a több mint hatszáz éves nagyenyedi kollégiumot, mely valaha Bethlen Gábor nevét viselte. Ősi könyvtárának egy részét szétszórták, más részét elégették, — olvassuk az erdélyi memorandumban. A magyarság vezetői először az ENSZ-hez akartak fordulni, de emlékiratukat elfogták, még mielőtt külföldre jutott volna, és szerkesztőit letartóztatták, majd kivégezték. A református és a katolikus egyház képviselői aztán a Szovjetunióhoz fordultak kétségbeesett panaszukkal, de a szovjet hatóságok a felterjesztést átadták a bukaresti kormánynak, mely a panasztevőket összeszedte, súlyos börtönre ítélte, családjaikat pedig ugyancsak a Duna-delta mocsarai közé száműzte.

Ekkor kerestek kapcsolatot az erdélyiek magyarországi barátaikhoz. Budapesten egy csoport időnként összejött, hogy az erdélyi viszonyokról beszélgesse és a segítség módján elmélkedjék. Az volt a nézete, hogy Kádár János tudomására kell hozni a tarthatatlan erdélyi állapotokat. A Független Erdély mozgalmának vezetői és a „Felhívás” szerkesztői erre nem térnek ki részletesen, csak arra utalnak, hogy Budapesten titkos tanácskozások folytak és ezek 1962 tavaszán a románok tudomására jutottak. Püski Sándort és barátait az a meggyőződés vezette, hogy két szocialista kormány csak szót érthet egymással egy ilyen súlyos kérdésben és aligha lehet törvénybe ütköző cselekmény, ha magyar demokraták és szocialisták a kormányfő figyelmét a határon túl élő magyarok helyzetének állandó romlására, életlehetőségeik fokozatos szűkülésére hívják fel. Püskiék nem szervezkedtek és nem esküdtek össze, csupán azt vitatták egymás között, milyen adatokat és hogyan juttassanak el Kádár Jánoshoz és kormányához. Ezt neszelték meg a román kommunista hatóságok. A Felhívás szerint nyomban jegyzéket nyújtottak át a bukaresti magyar követnek, figyelmeztetve a budapesti kormányt, hogy „egyedül Magyarország lesz felelős a jószomszédi viszony megromlásáért, ha nem vonja felelősségre azokat, akik valótlan hírekkel és híresztelésekkel aláássák a politikai atmoszférát, a két nép barátságát”.

Az eredmény: a Kádár-kormány teljesítette a román kívánságot. 1962 márciusában Püski Sándort négy és fél, Bodor Györgyöt három és fél, Zsigmond Gyulát pedig három évi börtönre ítélték.

Az erdélyi emlékirat ezzel kapcsolatban elmond egy érdekes esetet, amelyet azonban ellenőrizni ugyancsak lehetetlen. Eszerint Sík Endre, az akkori külügyminiszter memorandumot készítettett szakemberekkel annak bizonyítására, hogy a bukaresti kommunista kormány nem tartja be a magyar kisebbségekkel szemben a békeszerződéssel vállalt kötelezettségeit. A memorandumot a magyar külügyminiszter Moszkvába akarta eljuttatni. Ezt azonban ugyancsak román részről megghiúsították és Sík Endre állítólag emiatt mondott le miniszteri tisztéről.

Az erdélyi „Felhívás” részletesen ecseteli az erdélyi magyarság legégetőbb problémáit: az elszigeteltség oly erős, hogy könnyebb Nyugatra utazni, mint a testvéri szocialista Magyar Népköztársaságba, csak elsőági rokon és az is csak hosszas bürokratikus eljárás után kaphat Magyarországra szóló útlevelet. A magyar autonóm tartomány hivatalaiban nem lehet magyarul beszélni, mert a Regátból hozott tisztviselők nem tudnak magyarul. Az Erdélyről szóló vagy Erdélyt érintő és Magyarországon megjelent könyveket a magyar államnak át kell küldenie Romániába cenzúrára. (Csatári Dánielnek a magyar-román kapcsolatokról Budapesten 1958-ban készült könyvének elején mindenki olvashatja, hogy az egyik lektor román volt.)

A fentiekhez — ugyancsak az Emlékirat szerint — hozzájárul, hogy a román hatóságok ipartelepítési politikájukkal is románosítási célokat követnek. Az Erdélyben, főleg Székelyföldön létesített gyárakban nem a helyi munkaerőket alkalmazzák, hanem Regátból visznek munkásokat. Ennélfogva a székelyföldi munkások kénytelenek Regátban munkát keresni. Állítólag százezrével kóborolnak Orománia területén magyar munkások, munka- és életlehetőséget keresve. Házaikba és lakásaikba pedig románok telepednek.

Az erdélyi memorandum szerkesztői felvetik a kérdést, miért nézi mindezt tétlenül a Szovjetunió. Erre három magyarázatuk van. A Szovjetunió nem bocsátja meg a magyar forradalmat és ezért bizalmatlan az erdélyi magyarokkal szemben is, Besszarábia miatt a románokkal szemben rossz a lelkiismerete, ezért enged Erdély ügyében és végül a szovjet magatartást az is befolyásolja, hogy a Szovjetunió is birtokol a régi Magyarországból egy részt, Kárpátalját, minek következtében a szolidaritás szálai kötik össze Romániával.

Melyek az erdélyi magyarok legfontosabb követelései? Az emlékirat erre is kitér, öt pontban foglalja össze a legégetőbb kívánságokat. 1) Engedjék szabadon a koholt vádak és nemzeti, meg vallási diszkrimináció alapján elítélt foglyokat, száműzött családjukat pedig engedjék vissza otthonukba; 2) szüntessék meg a burkolt erőszakos áttelepítéseket és orvosolják az általuk okozott bajokat. 3) A magyar nyelv használatáért ne üldözzenek senkit. 4) A magyar autonóm tartomány hivatalaiban legyen szabad magyarul beszélni. 5) Nyissák meg újra a bezárt magyar iskolákat, kollégiumokat, egyetemet. Állítsák vissza a szabad magyar nyelvtanítást.

Felvetődik a kérdés, milyen helyzetből és milyen erővel küzdhet az erdélyi magyarság sorsának javítása érdekében?

Helyzete némileg rosszabb, mint a két világháború között. Akkor ugyanis az erdélyi magyarok számíthattak az anyaországi államhatalomra — ha annak magatartása és politikája nem is szolgálta mindig előnyösen helyzetüket és törekvésüket.

A Püski-ügy — egyebeken kívül — azt is bizonyította, hogy az erdélyi magyarok nem számíthatnak a budapesti kormányra, nem tekinthetik érdekeik szószólójának és törekvéseik támogatójának. Hivatalos magyar kommunista körökben ugyanis tartózkodnak minden olyan lépéstől, amely véleményük szerint ronthatná a két kormány közötti jóviszonyt és kiválthatná a bukaresti kormány bizalmatlanságát Budapesttel szemben. Miután, úgy tetszik, hogy a szovjet kormány szótlanul elnézi az erdélyi magyarokkal szembeni intézkedéseket, Budapest pedig — legalábbis nyíltan — nem intervenál ebben a kérdésben, az erdélyiek végső soron magukra vannak utalva és legfeljebb a világ közvéleményének rokonszenvétől remélhetnek valamelyes javulást. A felelős magyar kormánytényezők óvakodnak a kérdésben állást foglalni, amint hogy a budapesti sajtó is kínosan kerül az erdélyi ügyet. Kádár János 1958. február 25-én beszédet tartott Marosvásárhelyen és magyar hallgatósága előtt kijelentette, hogy a határok problémája csak alárendelt kérdés, a határon túl élő „magyar származásúak” sorsa érdekli őt, de ugyanúgy érdekli a budapesti kormányt „a csehszlovák és a román dolgozók sorsa is ...” Meg lehetne kérdezni, mennyiben árthat a csehszlovák és a román dolgozóknak, ha az érdekelt kormányok emberségebben és tisztességebben bánnának a magyar nemzetiségű állampolgárokkal.

Ha valóban hiteles az a nyugatra kikerült keletnémet dokumentum, amely Ulbrichtnak a júliusi 24-26-i moszkvai kommunista kormány- és pártvezetői értekezletről a keletnémet Szocialista Egységpárt központi bizottsága előtt tartott beszámolóját tartalmazza, Kádár János a KGST moszkvai csúcsértekezletén azt javasolta, hogy a KGST hozzon határozatot a tagországok közötti forgalom és érintkezés megkönnyítésére. Vajon Erdélyre gondolt Kádár? Nem tudjuk, de gondolhatott az erdélyi magyarok elszigeteltségének enyhítésére is. A román reakció nem volt meglepő. Gheorghiu-Dej — Ulbricht szerint — ellenezte a közös döntést és multilaterális egyezmény helyett azt javasolta, hogy ezt a problémát bilaterális tárgyalásokkal oldják meg.

Ez tehát a mai helyzet. A kilátások nem rózsásak és ha a mai állapot tartóssá lesz, esetleg tovább romlik, a mostani aggodalmak és félelmek valósággá válhatnak. Nem csak a tekintetben, hogy — Bibó István tételére gondolva — a magyarság úgy érzi, helyzete kibírhatatlan, egyedül áll a világban és ezt az érzést konkrét tények is igazolják, hanem a tekintetben is, hogy elnyomott állapota a közgondolkodás oly eltorzulásához vezet, mely csak helyzetének még rohamosabb és súlyosabb romlását idézheti elő. Bibó István szerint „az erősebb üldöztetés alatt a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott létté válik, melyet egy reális, vagy kevésbé reális remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan elviselhetetlen.”

Sötét sejtelmeinket, szorongásunkat és aggodalmainkat csak az enyhíti, hogy az erdélyi magyarok biológiai élettereje — mint ezt népmozgalmi adatok bizonyítják — töretlen. De vajon meddig egyenlíti ki ez az örvendetes körülmény a sötét sors borúlátásra ösztönző jegyeit?

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

Ó, te aranygond, fénylő zaklatás

Shakespeare politikája*

II. RICHÁRD

SHAKESPEARE négyszázadik születési fordulóján a stratfordi — néhány esztendeje immár stratford-londoni — Királyi Shakespeare Társulat egyik részlege diadalmasan bejárta két darabjával Kelet-Európát, négy napig a Vígszínházban is játszott. Bölcsőhelyén, a jubileum emlékeztetőre, a társulat másik része bemutatja a királydrámák *összefüggő* ciklusát II. Richárdtól III. Richárdig. 1397-től 1485-ig tart a történet, majdnem egy teljes század krónikája. Ezt a századot épeszű ember sohasem kívánta vissza Angliában, legkevésbé jól emlékező, közeli örökösei, Shakespeareék.

Nem volt az idei vállalkozás méreteihez fogható az angol színháztörténetben. Fiúk az apákat, unokák a fiúkat, dédunokák az unokákat váltják a színen, elárulja a ruhaszabás, hogy emberöltőkkel múlik az idő, — de mikor s hányszor látszik a ruha a páncél alatt? Vajmi ritkán. Angol vér feketedik angol vason, rokonvér a rokonok lucskos arcán még a harmadik, negyedik nemzedékváltásnál is. A ciklus egy bűn és bűnhődés története.

A bűn II. Richárd trónfosztása 1399-ben. Ennek az ifjú Napkirálynak — így hívja magát, amíg fenn tündöklök az ország egén — az új század napkeltéjén alkonyult be. Kezdő korában Shakespeare írt egy drámát egyik középkori királyukról, a hitvány Jánosról is. S abban a darabban, szinte hihetetlenül, egy árva szó sincs alapokmányáról, a Magna Chartáról, amely fegyveres ellenszegülésre hatalmazza fel az alattvalókat törvénszegő urukkal szemben, hogy észre térítsék. Nemsokára Aquinói Szent Tamás még tovább ment filozófiai rendszerezésében, a Summában; fenyítéssel kívül ő megengedi a javíthatatlan zsarnok elűzését is. Shakespeare azonban, a York és Lancaster ház majdnem száz éves családirtó vetélkedésének a hatása alatt már egészen másképp gondolkozott a királyokról. Jobban mondva más gondolkozásra nevelték kicsi korától az iskolapadban, a szószékről s esténként a családi körben. A király nem áll ugyan a törvények felett, szól az intelem, de alattvalói mégsem ítélkezhetnek fölötte, mert jogai Istentől erednek, Istennél van az ítélete is. Tűrés az alattvalók dolga; lázadásra sohasem az ég indít, arra mindig a pokol parancsnoka: Lucifer, az *első* lázadó bujtat fel.

II. Richárd hiú, szeszélyes, jogtipró király, öntetszelgőn el van telve isteni megbízatásával: *Parancsolni, nem kérni szült anyánk*. Dilettáns művészlélek, tékozló ábrándvilágban él, kísérti a szerepjátszás, vonzza az örvény; fenntartással szólva egy romantikus modern Wittelsbachra, II. Lajosra emlékeztet, ő is csak ember, s annak se valami kíváncsatos, dönti el magában a mai néző vagy olvasó.

Shakespeare másképp mondja. Ő fölkelet ember, lényegileg különbözik a többitől. Király, de olyan király, aki nem viselkedik rangja szerint: önző, erőszakos, *igazságtalan*. Az ősi eszmét a koronás főről ez a vétke sérti legjobban. Mégsem lehet letaszítani. Istentől való a rossz király is, a rossz királlyal vétkeinket bünteti az Isten, tűrni kell, amíg majd rajta, büntető eszközén is kitöltetik a haragja. Mert a király isteni joga: a divine right nem abszolút hatalom: absolute power. Ő sem élhet a törvények ellen, számot kell adnia igazságos vagy igazságtalan uralmáról. De nem a földön.

Ezzel az elgondolással magyarázható, hogy a költő rituális drámát írt II. Richárd trónfosztásáról. Olyan áldozásról szól, amely gyűlöletes Isten előtt, még ha az áldozat bemutatói: a lázadók megsértett jogaikra s a királyi kény alatt sínylődő közös, ősi hagyományra hivatkozhatnak is. Ebből látszik, mennyire idegen Shakespeare politikájától a Magna Charta. Hát még a machiavellizmus! Nem holmi gyöngye ember lakol megérdemelten a tragédiában — nézd csak, jól megjárta a léha, koronás ifjú, népének az a rossz pásztora!

* Richárd II. — Henry IV. Part 1. Part 2. Royal Shakespeare Theatre, Stratford-upon-Avon, 1964. A II. Richárdot Somlyó György, a IV. Henrik két részét Vas István fordításában idézem, az 1955-ös kiadás alapján.

— hanem szentségtörés történik, amelyért Mózes negyedik könyve szerint fizetni kell harmad- és negyedíziglen. Shakespeare a csodálatos negyedik felvonásban ráadásul rituális önáldozást mutat be: II. Richárd úgy válik meg koronájától, hogy egy másik, mérhetetlenül nagyobb, mert isteni áldozat vetületének tűnik. Mint a feszületről szóló ősrégi, ezer évesnél is öregebb angolszász versben Krisztus, II. Richárd is önként hág föl keresztjére: Golgota a csarnok, kárhozottakkal a trón körül. S ott, a keresztjén már ébren van, végre lát, fölismeri, hogy miféle aranyhímes világban gyakorolta, bódító retorikával, Istentől eredő jogait. Most sincs benne bűnbánat, csak búbánat; egy fölkenet királyban nem lehet bűnbánat, amikor győztes lázadók állják körül. Fehérben és sárgában: hermelinben és aranyban kell játszani hatalma csúcsán a királyt — így is szokták —, mintha a Napból szállt volna alá, feketében vagy barna szőrcsuhában, mezítláb az elbukottat. Shakespeare képei, hasonlatai számtalanszor utalnak e változásra.

*S ha Bolingbroke, az áruló, a tolvaj,
Ki mindeddig az éjben dáridózott,
Míg jártuk mi a föld másik felét,
Meglát most újra napként trónra kelni,
Szégyent kerget arcába árulása,
Nem bírja el a fényes napvilágot
S vacogva borzad el saját bűnétől.*

Még ő az úr e szavaknál. De később, erőtlennül, korona nélkül is a Napot idézi önmagáról:

*Ez volt-e az az arc,
Mely tízezreket gyűjtött udvaromba
Minden nap? Ez volt az az arc, amelybe,
Akár a Napba, káprázott a szem?*

Aki ezt a Napot, Apollo-Krisztus földi napmását elárulja, a bibliai kárhozat súlyával egyenest Júdássá minősül:

*Gazok, viperák, átkozott bitangok!
Bárminek talpát nyalni kész ebek!
Szívemen nőtt s szívembe mart kígyók!
Három Júdás és háromszorta rosszabb . . .*

S később, a bűn helyén, a trónteremben:

*Még emlékszem itt
E férfiak kegyére: vagy nem volt enyém mind?
S nem kiáltott-e üdv!-öt mind felém?
Mint Krisztusnak Júdás; de hozzá egy híján
Mind hű maradt; hozzám ezerből egy se.*

Ha ebből sem értenének volt alattvalói, szól ő még egyenesebben a két emberábrázolás azonosságáról és a bűnről, amely égit hat s nem áll meg az egyénnél, Richárdnál. Mert a király más mint a többi ember.

*S ti mind, kik álltok és bámultok itt,
Mig engem üztön űz a nyomorúság,
Egy-két Pilátusként kezet mosó
Szánalmat színlel bár; Pilátusok mind,
Ti szerzettétek keserű keresztet
És víz le nem moshatja bűnötök.*

Hiba lenne Hamlet színpadi elődjének, vázlatos előképének nézni ezt a koronás Narcisszuszt, csupán azért, mert annyi gyönyörűsége van magáról ahelyett, hogy cselekednék. Nincs értelme a jellemének, ha elszigeteljük a rituális politikai drámától. Shakespeare csak azzal tudja megnyerni a nézőt e kihívó, önáltató és önimádó, tehát gyöngye uralkodónak, hogy felszentelt, karizmatikus voltára fordítja a fényt. Személyfölötti szimbólum is ő, nemcsak elemezni való jellem. Ha erőszak történik vele, bajba jut az egész ország, holott — amíg hagyták — léha és méltatlan gazdája volt. Akármennyire elszakadtunk ettől a gondolkozástól, Shakespeare kortársai így fogták fel. S utóvégre elsősorban nekik írt. Nem holmi közhasznú személycseré folyik le a trónteremben: megy a gyöngye, jön az erős, hanem végzetes láncreakció szabadul fel, amelytől vért fognak sírni a majd csak megszületők is, megcsínyli maga a nagy természet.

*Tudjátok csak meg, a Mindenható
Járványok hadát küldi fellegek közt
Segítségemre; s meg se szült, nem is
Fogant fiatokon torolja meg,
Hogy szolga kezét emeltek fejemre,
S megtépázzátok arany koronámat*

Így a király. De nem gondolja másképp alattvalója, a walesi kapitány sem.

*Vidékünkön minden babérfa hervad,
S a csillagokat meteor riasztja,
A sápadt hold vérben tekint a földre
S nagy veszélyről suttognak vézna jószok.
Bús a gazdag s dőzsöl a bandita,
Egyik, mert fél, hogy elvesz öröme,
Másik meg épp, mert örvendez a vészen:
Mindez királyok vesztének jele.*

Noha elvárná II. Richárd, nem tódul le angysereg, hogy megvédelmezze a lázadók ellen. Isten veszni hagyja, mert érdemtelen volt a fölkenetésre. De a bűn a királlyal szemben azért mégis bűn, lakolni kell érte. Nincs kiút ebből az ellentmondásból, legföljebb a teológia tudja feloldozni. Közérdekű elveivel a földhöz tapadó, világi politika joggal tiltakozik ellene, joggal a gyakorlati morál is. Hiszen az eredeti fölállásnál a király alattvalója, Bolingbroke, a későbbi IV. Henrik tisztességesebb és meggyerőbb Richárdnál, a tragédia végén mégis rajta van a nagyobbik, lemoshatatlan folt. Nem özőnik angysereg a *gyenge* király oltalmára, az átok azonban megfogor *erős* letaszítóján, a bitorlón és utódain. Shakespeare politikája pesszimista: nincs szabadulás a gonosz körből. A hatalom, mint a természet, nem tűr vákuumot, erélyes király kell az ország élére, Bolingbroke rátermettebb, mint II. Richárd, az államrezon őt igazolja, ráadásul kezdetben ő volt a sértett fél, s királya a sértő. Akaratával legyűri a káoszt, az ország megmentője, vétkére még sincs mentség, szíve mélyén maga sem talál rá fölmentést. II. Richárd, ha állhatatlan is, az Úr fölmentje; aki kezét emel rá: Istenre emel kezét, ha sértett állapotban is. Hiába igazolja az államérdek s a gyakorlati morál Bolingbrokeot, cselekedetével halálra tartó lelkiismereti terhet vállal magára, nyögni és tántorogni fog a korona alatt. Ezt azonban már a ciklus következő részében, amely róla van elnevezve.

HARMINCEGY éves volt, mikor Shakespeare a tragédiát írta, valószínűleg egy évben a Rómeóval, 1595-ben. Ez a legköltőibb királydrámája. „Nehéz úgy állást foglalni Richárd ellen, hogy egyúttal ne foglalnánk állást a költészet ellen”, mondta méltánytalanul ritkán idézett egyik értője, Sir Walter Raleigh a század elején. Erejét a vele egyidős, de hamarabb feltündöklő lángészhez, Marlowe-hoz akarta mérni. Hadd lám, tud-e úgy hangszereim, úgy betölteni szárnyas szavakkal egy színpadot, mint a II. Edwarddal amaz? Bámulta s eleinte nyíltan utánozta; mellette, ha mások mellett nem is, kisebrendűnek érezhette magát. Úgy hozta a sors és nem kért szerencséje, hogy nem kellett sokáig. Az árnyékvilággal vetekedett már a II. Richárdban: Marlowe 1593 óta halott volt.

* Kétszer láttam színpadon a II. Edwardot; egy ízben a történnel majdnem egykorú zord Ludlow-i várban. S feltűnt mind a kétszer, hogy a felségesen szóló vers ellenére csak muzeális irodalomtörténeti emlék. A II. Richárd ellenben él.

Darabjaiban a kilencvenes évek közepén feszült és bizonytalan fegyverszünetet kötött egymással a költő és a színpadi szerző; a monológok, kettősök olykor mintha egyenesen egy lírikus naplójából kerültek volna át VI. Henrik, Mercutio, Titánia, II. Richárd, Romeo és Júlia s a két veronai nemes ajkára, nem is csempészárúként, hanem a vers nyílt hatalomátvételeivel, rapszodiák, rímes vagy rímtelen szonettek alakjában, mintha önálló szonettjei nem bírnák felszívni a túlcsonduló lírai energiát.

Szimbóluma: a rituális emberábrázolás és szertartásos nyelve a tragédia egyik szöveggondozóját katolikus misére emlékeztette. Nevezhetnénk nagyoperának is, amely a király-áriák ékített, cikornyás dallamvezetésére van felépítve. Csak a félig udvari, félig népi angol reneszánsz csúcán és csak egy költő tudott ilyen bővöletes képet festeni szavakkal a trónfosztott Narcisszusról, amint könnyein át nézi korán lebukó napját a világ tükrében.

De a zenei hasonlat, a költőnek bókolva, hódolás közben vétkezik is a tragédiaíró ellen. Túlságosan elpoétizálni Shakespeare-t legalább akkora hiba, mint megfeledezni a szavak tékozló fejedelméről. Azzal, hogy istenien hangzik, csupán az igazság felét mondtuk ki. Nyelvükkel nemcsak zengenek a figurák, olyan atmoszférát teremtvé, amelyre századok múltán Keats lesz képes, — önkéntelenül ki is szolgáltatják magukat a hallgatónak. Elsősorban maga a király. Kiderül hiúsága és önzése, akkora önzés, amit a nyegle olimposzi istenektől is sokallnánk; a nyelv elárulja belső irrealitását, amely a valóság csapásai alatt tehetetlenül egyik végletből a másikba billen. Gondolok például a harmadik felvonás második jelenetére, amikor az írországi háborúból megtérő király a felmagasztaltatás mámorából Phaetontként — a hasonlat Shakespeare-é — alábukik a megsemmisült önsíratásba.

*Ó, sírok örömömben,
Hogy országomban állhatok megint.
Kézemmel üdvözöllek, drága föld,
Míg lovaikkal tipratnak a latrok.
Mint anya rég elhagyott gyermekéhez
Egyszerre tér meg könnyel és mosollyal,
Nevetve, sírva így köszöntlek én,
S úgy símogatlak e királyi kézzel.
Ne tápláld urad ellenségeit,
Ne nyújts falánkságuknak édes enyhet,
Állítsd utukba mérges pókjaid
S a súlyos puffanású, rút varangyot,
Hogy az áruló lábat elriassza,
Mely léptével beléd tiporni mer.
Várd ellenségeim csipőcs csalánnal,
S ha kebled fölé virágért hajolnak,
Védd, kérlek, azt bujkáló viperáddal,
Hogy kettős nyelve marja másvilágra
Urad, királyod ellenségeit.
Ne nevéssétek balga szóm, urak:
E föld előbb lesz érző s a kövekből
Teremt harcosokat, mintsem jogos
Királyát árulók kezére hagyja.*

No bizony! Vajon csalán és vipera, varangyok, pókok és megelevenedő kövek fogják feltartóztatni a lázadó hűbéreseket? Ez a király serege? De viszi a király, ez a kábult önhitető még magasabbra a hangot:

*A roppant tengerek minden dagálya
Se mossa le szentségét egy királynak,
Halandó szó nem mozdíthatja el
Az Úr választott küldöttjét soha:
Minden egy ellen, ki acélt emel
Bolingbroke mellett arany koronámra,
Richárdjáért az ég egy-egy dicső
Angyalt állít, s hol angyal-kard suhog,
Az ember hull, mert égé még a jog.*

Újabb küldöncök érkeznek, riasztóbbnál riasztóbb hírekkel a lázadásról. A király homlokán hirtelenül kialszik a karizmatikus fény, a Nap harc nélkül meghátrál az éjszaka elől, s aki nemrég póktól és varangytól az angyalokig Isten kicsi és nagy teremtményeit mind a maga oldalán képzelte vagy oda idézte invokációjával, most révülten beáll a haláltáncba:

*Szót se már vigasról,
Csak hantról, férgéről és síriratról.
A por legyen papírunk s könnyel írjunk
A föld roppant keblére bánatot.*

.....

*Az Istenért, ülünk a földre s mondjunk
Bukott királyokról borús meséket:
Volt, ki lemondott s volt, akit legyőztek,
Kit áldozatai lidérce kínozta,
Kit hitvese álmában mérgezett meg,
De mind megölve: mert a koronában,
A királyok halandó homlokán
Halál tart udvart s udvari bohóc ül,
Ki hatalmát és pompáját gúnyolva
Egy röpke jelenésre engedi,
Hadd trónoljon, hadd játsszék nagyurasdit,
Míg végül hiún elhiszi magáról,
Hogy e rossz hús, mely életünk fala,
Áttörhetetlen ércből van, hogy aztán
Ő jöjjön s egy szálkával átszakítsa
E várfalat — s jóéjszakát, király!*

Még leleplezőbb a negyedik felvonásban a trónfosztás, ez a lassú, gyötrelmes anti-ritus, amely mintha a Sátán rendeletére történne s függvénye: a tükörc jelenet, amelyben — mielőtt összezúzná — egy tükör a valóságra ébreszt egy összetört arcot, II. Richárdét:

*Törékeny dicsfény sugárzik ez arcon,
S ez arc is törékeny, mint a dicsőség.*

Ezúttal nemcsak a király lelkivilágát szolgáltatják ki a szavak. Meg-megszólal kurtán az ellenfél is, a bitorló. II. Richárd szövege *koloratura*, Bolingbrokeé *parlando*; a király áriája olyan, mint egy talpas serleg, mély tűzű zománc, lángzó ékkövekkel díszítve, az ellenfél közbeszólása, mint egy ónkupa, amelyet felhajtása után asztalhoz csap az ivó:

R.: *Ide a koronát! fogd hát, rokon,
Itt, itt rokon,
Itt én, s te fogd a másik oldalon.
Mély kút most ez az arany korona,
Melyben két vödör tölti váltva egymást,
Az üres mindig fenn táncol a légben,
A másik lent megtelten elmerül
Ez vagyok én, e könnyekkel tele,
És bűt iszom, míg szállsz te fölfele.*

B.: *Azt hittem, készséggel lemondasz magad.*

R.: *Koronámról, de bűm enyém marad!
Országom s dicsőségem rád szakadhat,
De királya maradok bánatomnak.*

B.: *Koronáddal átveszem fele gondod.*

R.: *Enyém csak megmarad, ha meg is osztod.
Az én gondom, hogy gondom sose lesz,
Tiéd, hogy gondra új gondot szerezz;
Engem a gond átadva sem hagy el,
A koronával jár — s itt vesztegel.*

B.: *Elszántad, hogy lemondasz a koronáról?*

A TRAGÉDIA rögtön tetszett. Huszonöt-harminc előadás abban az időben már sikernek számított, ezt negyvenszer is adták! — fakadt ki ingerülten, évekkel a bemutató után, Erzsébet királynő. Miért volt haragos?

A történet elképesztő. Annak a bizonyítéka, hogy már Shakespeare korában s még az angolok is túlbecsülték az irodalom hatását. Essex gróf, a bukott kegyenc zendülésre készült fegyveres háznépével és barátaival az öreg királynő ellen. Az ürügy természetesen lojális volt. Erzsébetnek csak ők a ragaszkodó, igaz hívei, ők majd megszabadítják kártevő tanácsosaitól. Egyetlen emberről volt szó, Robert Cecil főminiszterről, aki méltóságát s a vele járó befolyást, a királynő bizalmát, apjától örökölte. Valakinek Essex sleppjéből eszébe jutott a darab s a sikere. Emlékszik a gróf, hogy mennyire tetszett neki is?

Negyven shillingért rávették a szabadkozó társulatot a felújításra. Gyanakodtak-e a színészek, nem-e, sohasem fog kiderülni. Ismerve Shakespeare, az egyik színházi részvényes óvatosságát, valószínűleg sejtelmük sem volt az eszeveszett tervről. De a gróf bukottan is megmaradt nagyúrnak, kedvében illet jární. Ráadásul még fizetett is a porosodó darabért.

Érthetetlen, hogy miért esett az összeesküvők választása erre a királyhú játékra. Nyilván a hisztérikus készülődés alatt olyanféle önhitetésbe estek, mint annak idején II. Richárd. Elég, ha nyílt színen letaszítanak egy királyt, magáért fog beszélni a jelenet, megérti a nép és cselekszik: megismétli Essex oldalán s az utcán, ami történt a Globe deszkáin! Ki-ki szinte eszelősen beleélte magát a valóság színpadán a történelmi drámába, noha Erzsébet igazán nem hasonlított Richárdra, sem Bolingbrokera Essex. Olyan a történet, mintha Pirandello agyából pattant volna ki.

Negyven shillinget kapott a társulat a felújításért, negyven júdáspénzt, gondolhatta később a darab stílusában a felbőszült Erzsébet. A rövid, véres válság idején ő is betévedt a történelem csalékony tükörfolyosójába. „I am Richard II., know ye not that?” — hát nem tudod, hogy én vagyok II. Richárd? kiáltotta egy hűledező emberre pár hónappal Essex kivégzése után. Mert az előadásból természetesen nem lett forradalom. Sem abból, hogy másnap Essex kivonult csatlósaival az utcára. Csakhamar ajkukon fagyott az éljenzés; este már a Towerben ült a gróf.

A társulatnak nem lett bántódása. Kihallgatták s eleresztették őket. De a jóhiszeműség egymagában nem elegendő egy rendőrállamban, már pedig Erzsébeté egy kicsit az volt. Valószínű, hogy jóhiszemű tudatlanságukon kívül támadt a háttérben egy láthatatlan és sokkal hatásosabb védelmezőjük is. Az összeesküvők elfelejtették vagy nem tudták, hogy a gyűlölt Robert Cecilnek ez volt egyik kedvenc Shakespeare darabja. Lehet, hogy ő intette le, egyetlen kézmozdulattal, a megtorlásban buzgólkodó hatóságot. Keskeny, vértelen, finom kezének egyetlen mozdulatával.

IV. HENRIK

AMIKOR Shakespeare két-három év múlva a IV. Henrikkel belefogott történelmi ciklusának a folytatásába, már áttekintette a polgárháborús tizenötödik század egész látóhatárát. Maga az írás világosíthatta fel lassacskán, hogy mire vállalkozott: majdnem száz esztendő freskójára. Nem az elején kezdte a történetet, hanem a végén; a század alkonyát ábrázolta, ide-oda vonuló hadak rései közt, a VI. Henrik három részében s a III. Richárdban. Gyorsul a borzalmak forgási sebessége; királyfikat kapnak el a küllők, amint körbeszágul a testvérháború hadiszekere. A költő akkor még kételkedés nélkül osztozott a sérthetetlen országos közhitben, dinasztikus nemzeti legendájukban, hogy a Gondviselés rendelte volt Erzsébet királynő családját, a Tudorokat a feldúlt nemzet fölé, bennük békült össze a

testvérgyilkos York és Lancaster ház. Hogy is ne osztozott volna. Alig pár évvel az inváziós spanyol Armada csodaszerű megsemmisülése után Shakespeare keble dagadt a hazafiságtól. A ciklus befejező részét ez a fiatal honfiú írta. Világos a tanulság: ha erős király alatt egyetértének az angolok, megint reszketni fog tőlük a világ. Legyen úgy, mint régen volt, süvegélje meg az angolt mind a spanyol, mind a normand, mind a skót. Hiszen hajdan, daliás időkben angol királyt koronázott Paris és máglyán pusztult el Johanna, a lotharingiai lotyó, mert kiforgatta őket Istentől rendelt tengerentúli birtokukból. Emlékezzetek Szent György katonájára, Talbot generálisra, mit művelt ő a franciákkal, amíg nem esett angol az angol torkának! A nézők tapsolva emlékeztek is; Talbot volt első színpadi figurája, akit — hetyke nacionalista szólamokkal az ajkán — megjegyeztek maguknak. Úgy, mintha Vörösmarty magyarjainak Toldit dicsérték volna.

Aztán Shakespeare áttért a ciklus kezdetére, megírta a II. Richárdot. Nem tágít még a Tudor legendától: a múltba vetítve költészettel aranyozza be a kötelező király-eszmét. Politikája szinte szó szerint olvasható egykorú miniszterek levelezésében, papok szentbeszédeiben, krónikákban, korabeli röpiratokban. Csak nála másképp hangzik az elavult politikai bölcsélet, — ma is olvadozni lehet attól, ahogy mondja. A ciklust a IV. Henrik két része s az V. Henrik rekesztette be, a közepén. Harmincas éveiben járt Shakespeare, sodorta a siker, emelte géniusza. Minél magasabbra, annál viharosabb légrétegekbe. Mire elkészült a ciklus, megingott naiv hitében a költő, ha a lojális stratfordi birtokszerző és londoni színházvezető nem is szakított soha a biztonságos, szentesített eszméekkel. Rájött, hogy milyen a nagyok élete; kimondatlanul századokkal előre szuggerálja Lord Acton, a kiváló katolikus történész szállóigéjét: megront minden hatalom, a korlátlan hatalom korlátlanul. Az érett ember úgy ismétli meg királydrámáiban ifjúkori lelkes kijelentéseit, hogy keserű kérdéseknek is hangzanak már.

II. Richárd tragédiája a bűnről szól: egy fölkent király istentelen letaszításáról. *Sajátomért jövök csak, kegyes úr*, — mondja urának, a számkivetési parancsot megszegve, hazatérő rokona, Bolingbroke, a jövőd IV. Henrik. De pár jelenet múlva ellentmond magának: *Isten nevében átveszem a trónt*. Már nem jogorvoslásról van szó, hanem — természetesen az ég nevében — bitorlásról. Megindul a bűn és bűnhődés lavínja. Tíz felvonáson keresztül a IV. Henrik ennek a krónikája.

Kettős a bűnhődés, ahogy maga az új király hiszi. Egyik a véres pártütések sorozata északon és nyugaton, másik a fia: Henrik trónörökös, a walesi herceg, aki látszat szerint rossz útra tért.

*Nem tudom, Isten akarja-e így,
Mert tetteim nem tetszőek előtte,
Hogy rejtett végzete bosszút meg ostort
Saját véremből terem ellenem;
De életmódod azt hiteti el
Velem, hogy nincs is más rendeltetésed
Mint hogy az ég korbácsos bosszuja
Légy hibáimért. . .*

Bűntudattal a múltért, így támad négyszemközt a fiára, akihez „vad és aljas hajlamok, sivár, szálnalmas, léha tettek tapadnak, s meddő gyönyör, vad társaság”. Attól retteg Henrik, hogy sarjában megfogadja II. Richárd átka: elherdált fiatalság után olyan gyenge ember lesz belőle, amilyen volt maga az átokmondó, letaszított és meggyilkolt király.

Másik büntetése az a finom-vegyes társaság, amely partraszállása után hatalomra segítette. Tegnap szövegségei.

*Atyám, bátyám s én, mi adtuk neki
A királyságot, melyet most visel.
Huszonhat éves sem volt még egészen,
S világ szemében gyöngye, nyomorult,
Szegény, hazalopódzó száműzött,
S az apám üdvözölte őt a parton.*

Northumberland gróf fia, Hövér fakad e szavakra a fölkelők haditáborában. Visszatérő vezérszólam ez. A szitok és becsmélés, ironikus módon, itt is, ott is meg van tűzdelve II. Richárd szépülő emlékével.

*De hát ti, akik e hálátlan ember
 Fejére tettétek a koronát,
 S érte hordjátok a gyilkos uszítás
 Gyűlöletes mocsokját, — lehet-e,
 Hogy egy világ átkában elmerültök
 S ügynökök vagytok, aljas eszközök
 S vagytok a kötél, a létra, a hóhér?
 Bocsássatok meg, hogy ily mélyre szálltam
 Megmutatni a rangot, a fokot,
 Melyen e kígyókirály alatt álltok.
 Hát elmondják e napok szégyenét
 A jövő idő krónikáiban,
 Hogy mint ti, oly hatalmas nemesek
 Ily igaztalan ügyhöz álltatok,
 Letépní — Isten, bocsásd meg! — az édes
 Rózsát, Richárdot, s ültetni helyébe
 Bolingbroke-ot, e büzlő túskebokrot?*

Shakespeare úgy vonja össze, szuverén nemtörődéssel, az eseményeket, hogy ami valóságosan körülbelül másfél évtized alatt folyt le, 1399 és 1413 közt, a színen leperreg másfél esztendőben. Ezzel a történelemhamisító, de drámailag igazolt sűrítéssel azt a látszatot kelti, hogy lázadás lázadásra torlódik, a királynak egy percnyi nyugta sincs, lankadatlanul viaskodnia kell a Rebellió hétfejű sárkányával. Holott a király lélekzethez jutott, amikor 1403-ban Shrewsburnél szétverte a lázadók legveszedelmesebb szövetségét. De van Shakespeare-nek egy másik fogása is.

*Így megrázva, ily sápadtan a gondtól,
 Még a meghajszolt békéért epedve,
 Már gyorsan tört hangokat lihegünk
 A messze parton terveit új csatákról.*

A király darabnyitó szavai ezek. Úgy beszél, mint egy megtört aggastyán, akinek rohamosan fogy az élete. Harminchat esztendő férfi volt, amikor döntön — ha nem is véglegesen — leszámolt ellenfeleivel s Hövér elesett. De Shakespeare rokkanttá s koravénné teszi, hogy a lelkiismeret rongcs testi szimbóluma legyen. „A messze parton tervelt új csaták” egyébként az a kiengesztelő keresztesháború, amelyre folyton készülődik, talán csak szájjal, szemszúrásból, talán őszinte vezekléssel.

*De tervünk már tizenkét holdat ért meg:
 Mit ér, ha azt mondjuk, hogy elmegyünk? . .*

Rögtön a nyitányban megüti fülünket valami ironikus mellékhang. A II. Richárdból még hiányzott.

HATALMAS és magabiztos vállalkozás volt a tízfelvonásos krónika, akár egyszerre gondolta ki a két részt, akár száguldó tolla szántott át egy darabból kettőbe, akár utólag toldotta meg, a rögtöni siker hatása alatt, a második résszel. Munkamódjáról semmit sem tudunk, de valószínű, hogy már az első rész közben áttért a kéttagú darab tervére.

A méret megtévesztő is. Akkorát markol, hogy panorámájába beleférhet pár emberpéldány minden rendből és rangból. Mondják is, hogy Shakespeare ezúttal versenyre kelt az angol irodalom apjával, Chaucerrel; csak ő mozgósított ennyiféle angolt a Canterbury Mesékben. A darab köre szűkebb. Shakespeare ismerhette Chaucert, de nem ismerte, hozzá hasonlón, Anglia minden rétegét. Csupán kétsíkú a IV. Henrik, ahogy az első rész 1598-as kiadása elárulja címében. Udvar és alvilág: egy gondterhelt, felhős

* The History Of Henrie The Fourth; With the battell at Shrewsburie betweene the King and Lord Henry Percy ..., With the humorous conceits of Sir Iohn Falstafle.

udvar és a gondtalan kocsmázó alvilág áll szemben egymással, — nagyhangú, komor megalománok egyik végtelen, derűs cinikusok a másikon. Ők, a cinikusok Henrik trónörökös nevelői az életiskolában. Mert a bölcsesség már nincs egyenlőképpen megosztva magasság és mélység közt. A hatalom megszállottjai nem látnak keresztül magukon; a cinikusok magukon is, a megalománokon is átlátnak. Shakespeare kezdett rájönni, miféle torzító belső szerkezet működik a hatalmasokban. Ha kardjukat áldásért a feszületre emelik, alighanem bűnrészesnek akarják megnyerni Krisztust valami fennkölt hangzó gaztettben. Mikor becsületüket emlegetik, bizonyosak lehetünk, hogy a más birtokára áhítoznak. Ha fölzúdulnak az országért, valószínűleg a trónra fáj a foguk. Az a félelmes, hogy hisznek is a fedőszövegben: lovagi becsületük, keresztény hitük és rabló ösztönük teljesen összekeveredik, nemtelen érzésük átfest a nemesen; ők ezt is, azt is nemesnek látják. Mikor a yorki érsek szintén IV. Henrik ellen fordul, ezt mondja róla az egyik elégedetlenkedő:

*De most a főpap
A felkelést vallássá változtatja:
S mert őszintének s szentnek képzelik,
Testestől-lelkestől követik őt,
És felkelését jó Richárd király
Pomfret kövéről vakart vére szítja;
Ügyét az égből származtatja és
Azt mondja, védi a vérző hazát,
Mely Bolingbroke alatt nyög életéért,
S nagy és kicsiny seregük őt követni.*

Vagyis egyszerre — utólag! — szent ügy II. Richárd, akit IV. Henrik csatlósa megölt Pomfret várában. Saját ügyét az egész ordas társaság az égből származtatja.

Ha lett volna pszichoanalízis a középkorban s gyóntató hencseren napfényre csalják az urak nagyságos önámítását, ha kielemezik a valódi szándékot címeres pácienseikből, hamarosan összeomlott volna a feudáliszmus fergetelesen kérkedő önérzete. Fullasztó, gyűlölködő, klauszrofóbiás világ ez. De pszichoanalízis nélkül is van egy óriás szellőzője. Falstaff.

Fölösleges mondani, hogy ez a hústorony a világirodalom egyik legnépszerűbb alakja, ott van az első tíz kedvenc között. Költőket és nézőket, tudósokat és színészeket babonáz meg századok óta a lókötő öreg lovag. *Csak vele lehetnék, akárhol is van, égből vagy pokolban!* — kiáltja az V. Henrikben, halálhírére, Bardolph, a csatlósa. Kevés király lelkesített ilyen ragaszkodásra alattvalót.

Priestley, a bővérű elbeszélő és felkészült esszéista — maga is falstaffi alkat — évtizedek óta foglalkozik alakjával. Van, akit elnézővé puhít az öregedés, Priestley ellenben, aki előtt sokáig rózsásan tündökölt a világ, megöregedve éppen Falstaffot használja szócsövének az angol társadalom tekintélyes, rideg fellegvárai s az önámító nemzeti képmutatás ellen. Höse túlságosan megejtette; nem igaz a vád, hogy az újkori Angliában szívtelenül feláldozták Falstaffot a kötelesség oltárán azok, akik szívderítő, ártatlan kielégülések helyett a hatalom, dicsőség, vagyonszerzés és birodalomszervezés veszélyesebb és kártékonyabb szolgálatával törődnek. Nem kell siratni, Falstaff ma is köztünk van, fogadóirodáknak és sörözőkben, keresetét kutyaversenyekre költi, disznóól a lakása, tíz éve nem foltoztatta meg a lyukas ereszt.

De Priestley persze rátapintott Falstaff lényegére is. Ő a legkisebb hazug a hazugok közt, mert sohasem hazudik magának. Tovább megyek, ő az egyetlen szabad ember a rabok közt, akik címerük, családfájuk, nemzetséjük, becsvágyuk vagy kötelességük foglyaiként szétrombolják maguk körül az életet. A magukét is. Fellengzős harci jelszavaikkal vagy késői, megtört bánatukkal a fényes történelmi nevek tulajdonképpen mind Falstaffra szorulnak: a vidámságára. Lop, csal, pumpol, kurválkodik, gyáva és lusta, de nem irigy, senkinek sem akar rosszat. Tőle, csak tőle nem kell félni. A többi a gög fújja fel, őt a sör és percc. Nosztalgia nélkül, igazi valójában csak a gyermekek és gyermekkorú népek értékelhetik. A csoda az, hogy teremője egy cseppet sem volt gyermeklelkű. Ellenkezőleg, — politikai belátása e darab írása közben ért meg, akkor lett nagykörűvé.

Attól, hogy Falstaff mulattatta Shakespeare-t, még nem ejtette anarchista csapdjába. Az eredeti ötlet tízszerezése, húszszorosára nőhetett, mégsem változott meg szerepe, amelyet szánt neki, amikor szembesítette a törvénnyel, renddel, az országbíróval s a királyfival. Vele mindenekelőtt. Nem véletlen, hogy akkora, mint egy bálna. Az ördög a régi hajósok képzeletében ezzel a tengeri szörnyvel azonosult. A IV. Henrikben ő a Kísértő. Úgy, ahogy a gyermek Shakespeare a halódó középkori Morália-játékok valamelyik előadásán láthatta, a szülőföldjén.

Mert tévedés Falstaffot csupán az ártatlan életkedv és eszem-izsom humoros jelképének nézni. Nemcsak a londoni kocsmák víg koronázatlan királya, akiben melegszívű pótapára talál a királyfi a westminsteri palotában senyvedő, gondsújtotta, koronás apa helyett. Egyben a királyfi önnevelésének gyanútlan eszköze is, amolyan ördögi tanítómester, akit a trónörökös felfogad magának az uralkodás gyakorlóiskolájában, hogy jól kiismerje s aztán — megtagadja. Igazán legyőzni a bűnt csak egy Kísértő oldalán lehet, igazságos király csak az lehet, aki fölkenetése előtt kitapasztalta az anarchiát.

*Ismerem mindet s még segítem is
E léhaságuk kötetlen kedélyét.
Utánozom csak ebben a napot:
Eltűri, hogy ragályos fellegek
A világtól szépségét eltakarják,
De majd ha egyszer önmaga lesz újra,
Mert nélkülözték, jobban megcsodálják,
Hogy áttörte a rothadt pára-kört,
Melyről úgy látszott, mintha fojtogatná.*

.....
*Ha levetem majd léhaságomat
S beváltom azt, amit meg sem ígértem,
Mecáfolom, a világ véleményét
Azzal, hogy jobb leszek saját hiremnél.
S mint tündöklő fém sötét alapon,
Erényem, mely hibámat túlragyogja,
Értékesebb lesz és a szemre vonzóbb,
Mint ha ilyen foncsor ki nem emelné.
A léhaságom így társul az észhez
S a komolyságom majd meglepetés lesz.*

Henrik herceg, a trónörökös bemutatkozó monológja ez, jóformán a dráma kezdetén. Gusztus dolga, hogy ki mennyire szereti. Shakespeare mindenesetre helyeslőn adja szájára, ha sokak fülében fagyos képmutatásnak hangzik is. Nem vitás, hogy a hú alattvaló és körültekintő színházi részvényes a trónörökös későbbi megdicsőülését készítette elő a kétrészes darabban. Így kívánta meg a hagyomány és heves nacionalizmusuk. Utóvégre Falstaff cimborájából, a hercegből, később V. Henrik néven nemzeti bálvány lett. S a nézőknek idejében értésükre kellett adni, hogy a hamis látszat ellenére kezdettől fogva tudja, mi a dolga: erélyes katonakirálynak készül már a kocsmában is, az útonállók közt.

De a költő olykor akaratlanul áthúzza a lojális drámaíró szándékát. Már-már azt merném mondani: kibabrált vele. Szívünk nem a királyfitól melegszik föl. Azok nyerne meg, akik — ellentétéként — jobbra és balra állnak tőle. Lovagi körben Percy gróf, az eszeveszett Hővér, aki később éppen az ő kezétől esik el Shrewsbury csataterén; a londoni alvilágban Falstaff, akit koronázáskor eltaszít magától. Hozzájuk mérve a királyfi hidegfejű számító, nincs benne, mint Hővérben, szilaj romantika, sem könnyőrekes szív, mint Falstaffban. Shakespeare, a költő e két figurával akarva-akaratlanul aláaknázza az eszményi király képét, kétes szolgálatot tesz annak az ügynek, amelyért Shakespeare, a nacionalista királytisztelő síkra száll.

Hogy mennyire kettős lelkülettel írta a IV. Henriket, szembeszökik abból is, amit ez a két egyformán nyílt, de jellemében egymást kirekesztő figura vall a dicsőségről.

*Esküszöm, ugranék letépni fényes
Dicsőséget a sápadtarcu holdról
Vagy lebuknék a mélybe, hol a mérő
Őn még nem járt s felhúznám a befojtott
Dicsőséget fűrtjénél megragadva,
Ha az, ki onnan megszabadította,
Egymaga ölthetné fel minden ékét!*

Így beszél Hővér, a lovag, s tudjuk: tündöklő bátorsággal életre-halálra helytáll az eszméért.

Vagy csak egy hamis illúzióért? Kevéssel Hövér halála előtt így számol le a dicsőséggel Falstaff a Shrewsbury csatában:

„De még nem esedékes (a halál): kellemetlen volna, ha a határidő előtt kellene fizetnem. Miért legyek túlfizetésben annál, aki fel sem szólított? De hát nem erről van szó: a becsület ösztöké! De hátha a becsület agyonösztökél? Akkor mi lesz? Lehet-e becsülettel pótolni a féllábat? Nem. Vagy félkart? Nem. Vagy enyhíteni egy seb fájdalmát? Nem. Akkor hát a becsület nem ért a sebészethez? Nem. Mi a becsület? Egy szó. És mi ez a szó, ez a becsület? Levegő. Ez tiszta számvetés. És kié a becsület? Aki szerdán meghalt. És érzi a becsületet? Nem. Hát hallja? Nem. Akkor hát a becsület nem érzékelhető? A halottnak nem. Akkor talán az élőkkel együtt él? Nem. Miért? Mert a rágalom nem szenvedheti. Akkor hát én nem kérek belőle: a becsület csak festett halotti címer; és ezzel véget ér az én katekizmusom.”*

S katekizmusához híven halottnak tetteti magát, mikor veszedelmesen kezd melegezni körülötte a csata.

IV. HENRIK volt, a királyfi és Falstaff figurája miatt, a királykrónikák ciklusából a legnépszerűbb, sokáig az egyedül népszerű darab. Ha Falstaff lépett a színre, még az inasok és mesterlegények is abbahagyták a diótörést az állóhelyen, — szól egy Shakespeare-kori följegyzés. De csak a tétovázóbb lelkű, mai kor fülét ütötte meg a hol hazafias, hol bohózati darab kétértelmű hangja, a mind jobban elharapódzó ambivalencia. Különösen a második részben már sötétlen föl-fölcsendül az érett költő gyötrő témája: betegség és öregség, amelyet a romboló Idő korán rászabadít az emberre. Hiszen a szonettek lázadó szerzője is öregedő emberként emlegeti magát harmincas életéveiben! A király gyorsan hanyatlik a halálba, fölemésztik lelki férgi; Falstaff meg, egyszer tréfálva, máskor ellágyulva rádöbben kiöregedésére. S ha sunyítani próbálna a csúf valóság elől, kíméletlenül tudatára adja az országbíró — „nem rontotta meg minden részedet az öregség?” — s enyelegve Lepedő Dolly, a ribanca. „Csitt, kedves Dolly! Ne beszélj úgy, mint egy halálmadár, ne emlékeztess a végemre.” Mintha Shakespeare-t valahonnan a darab közepétől fogva jobban izgatta volna új, személyes ellensége, az Idő — a Változékonyság, Mutability, ahogy az Erzsébet-korban mondták, — mint az állam ellensége, az Anarchia.

*Ó, Isten! Ha olvashatnók a végzet
Könyvét s látnók az idők forradalmát
Hegyet gyalulni, és a kontinens
Megunva biztonságát, hogyan olvad
A tengerbe, s máskor az óceán
Partöve túl tág Neptun derekának;
Hogyan játszik a sors, s a változás
Hogy tölti meg a forgás serlegét
Más-más itallal! Ó, a boldog ifjú,
Ha így meglátná pályáját, s milyen
Veszélyeken és kínokon megy át majd —
Becsukná könyvét és meghalna helyben.*

Már-már hamleti tépelődés. Egy álmatlan királyé, „boldog szegények”: kunyhó-lakók, koldusok és hajósínasok nyugalomát irigylve. Hajósokét fenn az árbockosárban!

Betegágynál ér csúcsára a kétrészes dráma, amely összefonódó politikai és dinasztikus témáról szól: égi büntetésnek tetsző lázadásokról, s tékozló fiáról, a trónörökösről, akinek megtérése úgy tűnik előtte, mint égi kegyelem. A herceg neveltetése az életre, uralkodásra, igazságtevésre nem a palotában folyt le, hanem a londoni alvilágban, Eastcheap-en, melegszívű kísértője, Falstaff mellett. De a palotában fejeződik be, apa és fia kölcsönös vallomásával a betegágynál, amely nemsokára halottas ágy.

* Shakespeare azonos szót használ a két idézett helyen, Vas István egyébként remekül simuló átköltése kétfélt. Hövér szövegében (1. Henry., IV. 1. 3. 201-207) és Falstafféban (1. Henry IV., V. 1. 127-140.) egyaránt *honour* áll. (A sorszámokat a cambridge-i kiadásból veszem.) Vas Istvánnál: dicsőség illetve becsület. Szótári értelme szerint jogosult ugyan a becsület, de található Falstaff monológjában is dicsőséget használni, mert egy tizenötödik századi lovagot elsősorban a dicsőségvágy ösztökélt csatára. Amellett a két ember pontosan ellentett pólus a darabban; egyre gondolnak az *honour* szónál, csupán ellenkező előjellel.

*Ó, Isten a tudója,
Milyen mellékösvényen, görbe úton
Szereztem koronámat, s jól tudom,
Hogy zaklatóan ült a fejem.
De nyugodtabban és jobb véleménnyel
És nagyobb biztonsággal száll terád,
Mert a megszerzés minden mocska vélem
A föld alá jut . . .*

Ami, persze nem igaz. Utóda, a trónörökös herceg jobban tudja az igazságot.

*Mért hever párnáján a korona,
Mely hálótársnak oly nyugtalanító?
Ó, te aranygond, fénylő zaklatás,
Te kitárod az álom kapuját
Sok éber éjnek.*

Magában beszélve ő felel arra, amit hánykolódó apja kérdezett volt. Az álom istene miért a koldus undok ágyán fekszik s a király heverőjét miért teszi őrházzá, vészharanggá? S valamivel később, már felriadó apjához intézve a szót, hogy tisztázza, miért került, próbaképpen, fejére a korona, míg szendergett halódó, törvényes viselője:

*Hozzád jöttem, halottnak hittelek
És e hitben majdnem belehaltam,
S a koronát, mintha csak lelke volna,
Így szídtam meg: „A hozzád tapadó gond
Emésztette el apám életét,
Így vagy legrosszabb, te legjobb arany,
S drágább a kevésbé finom karátu,
Melyet folyékony gyógyszerben iszunk;
De te, legtiszteltebb, leghíresebb,
Felfaltad viselődet” . . .*

Felfaltad viselődet! Mintha a detronizált II. Richárd szavait visszhangozná a diadémban ülő halálról:

*A királyok halandó homlokán
Halál tart udvart s udvari bohóc ül.
Ki hatalmát és pompáját gúnyolva
Egy röpke jelenésre engedi,
Hadd trónoljon, hadd játsszék nagyurasdit . . .*

Kísérteties ez a visszafelelés egyik darabból a másikba, akár tudatos, akár önkéntelen. Amit Henrik herceg a korona terhéről és természetéről mond, már előlegezi Falstaff szívtelen eltaszítását a maga felkenetésénél.

Mondom, csúcására jut el itt a dráma. De csak értelmileg, nem érzelmileg. Falstaff mélázó ellágyulása Lapedő Dolly karja közt egy pincekocsmában éppen olyan megrendítő, mint ez a fenséges jelenet, amelyben az „aranygond, fénylő zaklatás” súlya alatt fiú és apa egymásra talál. Félelmetes mesterrel van dolgunk.

Az ifjú V. Henrik magatartása a zárójelenetben, a múlt megtagadása, egyezett a nemzetnevelő krónikások királyképével s megfelelt a harciasán nacionalista színházjárók várákozásának. Igen, így kell viselkednie annak, aki győzni akar a franciakon vagy Anglia más ellenségein, az Agincourt-i csata legendás hősének. Így viselkedik egy vérbeli uralkodó, ha rendet akar tartani.

De a befejezés, legalább is a megváltozott, mai embernek, kétértelmű. Gondoljunk vissza még egyszer Priestley felháborodására. Túl magas lehet a rend ára; király és országbíró, hatalom és igazság összefogva a közjóért végtelenül összezúzhatja Falstaff jelképes személyében az ember egyik éltető elemét, az anarchiát.

*Nem ismerlek, vénember, mit kívánsz?
Milyen rosszul áll ősz haj a bohócnak!
Egy ilyen emberről álmodtam egyszer,
Ilyen puffadt, vén és garázda volt,
De ébren már megvetem álmomat.*

Viszik javulni a börtönbe a javíthatatlan Falstaffot. S a szín elejére kilép az új király öccse, Lancaster herceg, aki a darab folyamán nem hősi csatában, hanem esküszegő törbecsalás által végzett volt a lázadók maradványaival. Bejelenti a francia háborút.

*Fogadok, hogy míg lejár ez az év,
Már messze Franciaországban ég
Kardunk tüze. Madár dalolta ki
E hírt, s a király megörült neki.*

Erről van hát szó! Így sül ki a csalás. Az új mintakirály sem számolja fel gyökerestül a pusztító vetélkedést, a főurak fenevad ösztöneit. Idegen földre tereli át, égjenek angol faluk helyett franciák, gyújtogassák azokat a dicsőségért. Politikája beválik egy darabig, aztán az áradat, korai halála után, kiskorú utódja alatt bosszúló dagállal visszazúdul angol mezőkre. De azt a mézszárlást, a Fehér és Vörös Rózsa háborúját Shakespeare már megírta a pályakezdő VI. Henrik három részében s a III. Richárdban, hátulról közelítve, amint mondtam, a teljes ciklus felé.

A rend és hatalom pedig hiába viteti, tünteti el Falstaffot a westminsteri koronázó templom elől. Végül mégis ő az erősebb. Királynői parancsra a vén lókötnök kellett föltámadnia egy vígjátékban a windsori víg nők szoknyája körül. Mert Erzsébet e puffadt, garázda lovagról rendelt új darabot Shakespeare-től s nem az országbíróról, aki poroszlói közt javulni küldi.

FÜGGELÉK A CENZÚRÁRÓL

A színházi cenzúrával megbízott Master of the Revels — a Vigasságok Főmestere — 1595-ben a trónfosztási jelenettel együtt, csonkítatlanul engedélyezte a II. Richárdot, máskülönben nem játszhatták volna el így 1601-ben, a balszerencsés februári nap előestéjén. Már pedig az összeesküvők éppen ezért a „gondolatébresztő” jelenetért fizették meg a felújítást a Globe színház tagjainak. 1597 őszen viszont a detronizálás kihagyásával, csonkán jelent meg könyvalakban első negyedréti kiadása, az ún. First Quarto. Dover Wilson, a Shakespeare szövegek nagyhírű gondozója többféle magyarázattal él. A cenzúra balkeze nem tudta, mit csinál a jobb. 1595 és 1597 közt kezdett homályosulni Essex csillaga, lett a grófból veszedelmes duzzogó. S a könyvcenzor, tudván az udvarnál emlegetett Richárd—Erzsébet párhuzamról, megriadt. Az is lehet, írja Dover Wilson, hogy ami veszélytelennek tűnt a királyhű, protestáns London színpadán, azt felforgató olvasmányoknak ítélték a forróbb fejű két egyetemi városban s a katolikus északon. De a könyvcenzor csonkítását mindenképpen a királynő és Essex közti viszony megromlásának tulajdonítja. Erzsébet halála után megint kinyomtatták a jelenetet. (Richard II., The New Cambridge Shakespeare, 1939, VII-VIII és XXXIII-XXXIV l.)

A IV. Henrik *második* része 1600 őszen jelent meg először nyomtatva, szokás szerint negyedréti: Quarto alakban, nyolc húzással. E kihagyásokat az 1623-as teljes, Folio kiadás alapján állapították meg. A törölt másfél száz sor II. Richárd „tragikus sors”-ára, a fölkelte yorki érsekre, detronizálásra, alattvalói lázadásra stb. vonatkozik. Elképzelhető a hatóság idegessége az akkori légkörben. Később az álmatlan, halódó királyról s

* V.ö. szerzőtől: A szent király és a vadkan. (VI. Henrik — III. Richárd.) Katolikus Szemle, 1964, 1. sz.

a „királyságunk fertőző test”-éről szóló jelenet (III.1.) miatt még meghúzva is túl forrónak tarthatták s a könyv csendesen eltűnt, noha Falstaff kelendő áru volt a piacon. (2. Henry IV., The New Cambridge Shakespeare, 121-123. l.)

Hamlet tanulmányomban (Új Látóhatár, 1964. 3. sz.) megírtam, hogy a tragédia 1604-es kiadásából, a „jó Quarto”-ból hiányzik 85 sor: minden, ami sértő volt Dániára. 1604-ben a dán születésű Anna volt I. Jakab oldalán Anglia és Skócia királynéja. Csak az összmű első, teljes kiadása, az 1623-as Folio állította helyre a szöveget. Jakab még élt, Anna és Shakespeare már nem.

HANÁK TIBOR

Humanizmus és humanitás

Magasztos és éltető eszme a humanizmus. Az ember önmagához írt himnusza és okos önzéssel kiépített védelmi rendszere. Vallásosak és vallástalanok vallása: világvallás. Az olasz humanisták egyik neves alakja, *Pico della Mirandola*, „De dignitate hominis” című írásában leszögezte a mindenkit kötelező hitvallást: az ember nemcsak az ég és föld közötti összekötő kapocs, hanem „önmagának szabad alakítója és legyőzője”, egyszóval csodálatos lény. A legfőbb érték. Forrása és célja erkölcsnek, művészetnek, tudománynak. Istenek hódolnak előtte. Rangjukat felajánlják neki és megelégednek a világ technikusanak címével, nehogy megsértsék méltóságában. Nincs is ma közismert isten — vallási értelemben vett Isten sem —, ki ne tartaná tiszteletben az ember jogait és felsőbbbbségét. Aki szembeszáll az emberrel, elveszti hatalmát és létalapját. Ebben az igazságszolgáltató értelemben is érvényes a szó: „Az istenek halnak, az ember él.”

A humanizmust tiszteli minden világnézet, hirdeti minden ideológus. A humanizmus ad hitelt és vonzerőt politikai rendszereknek. Nem is igen akad felelős személy, ki belekötne ebbe a rangos és jóságos eszmébe. Amint a nihilizmusról két évvel ezelőtt mondtam a Mikes Kör találkozóján, hogy, senki sem vállalja, mert szégyenfolt lett, a humanizmusról azt állíthatnám, hogy mindenki képviselni kívánja, részesülni akar benne, s mint legfelsőbb tekintélyre hivatkozik. A nihilizmus korunkban a negatív minősítések gyűjtőneve, káinbélyeg és sárga csillag, a humanizmus pedig jelvény és glória, melyet szívesen tűzünk ki, szívesen hordunk a fejünk felett. *Marx* magának követeli az igazi vagy tökéletes humanizmus képviselésének a kizárólagos jogát: „A kommunizmus mint kiteljesített naturalizmus egyenlő a humanizmussal, mint kiteljesedett humanizmus egyenlő a naturalizmussal; a kommunizmus az ember és a természet közötti ellenkezés valódi feloldása. A kommunizmus a történelem megoldott rejtélye és önmagát megoldásnak tudja.” A kereszténység képviselői — mutatis mutandis — ugyanezt mondhatnák a maguk világnézetéről. Csak taláломra ragadom ki a keresztény szerzők közül *Jacques Maritain* nem egyedülálló nézetét, mely szerint a humanizmus feladata az embereket visszavezetni az igazsághoz — amelyen magától értetődően a kereszténységet érti. Ennek kiegészítése az a meggyőződés, hogy bárminő humanizmus, „mely a keresztény kinyilatkoztatást számításán kívül hagyja, már a gyökerében elkorcsosulásra és pusztulásra van ítélve.” (*H. Rahner*) Minden humanizmus betetézése a kereszténység tanítása. (*H. Röhr*) A felsorolás teljességének igénye nélkül *Sartre* humanizmus-iratát is megemlíthetném annak illusztrálására, hogy a humanizmust ma nagy becsben tartják, nevének jó hangzása van.

A KOR

Elgondolkodtató, hogy korunkban egyáltalán van ilyen köztiszteltben álló eszméje. Általánosan ismert a kép, mit századunk lelki-szellemi helyzetéről rajzolnak a történészek és kultúrfilozófusok. Összefoglaló leegyszerűsítéssel azt lehetne mondani, hogy az állandóság tudata az egzisztenciálisan lényegtelen területekre szorult vissza. Az életszemlélet számára alakítóan ható tényezők a maradandó hiányának érzését keltik. Azt, hogy nincs sarkcsillag és abszolútum, sem a mindenségben, sem az ember belső viszonylataiban. Az univerzum kitágult, a világok száma megsokszorozódott, a Föld s vele az ember elveszítette monopóliumait. A csillagászok számításai szerint egyedül a mi Tejútunk százezertől egymillióig terjed azoknak az égitesteknek a száma, melyeken a Földéhez hasonló életfeltételek vannak (*Fred Hoyle*). A hagyományos tér- és időelképzelések kiszorultak a tudományból s helyet adtak a nem a szemlélethez igazodó tér- és időelméleteknek. A nukleáris világ kiesett az eddigi természeti törvények köréből, és ezáltal tudományos evidenciák, gondolkodási elvek állandósága és érvénye kérdésessé vált. Ugyanakkor megingott a történelmi racionalitás hite; a történelem teleológiája — akár a gondviselő irányításának, akár immanens törvény működésének fogták fel — vágyálomnak, emberi konstrukciónak bizonyult. A történelmi célok egy része tudományosan igazolhatatlan és kívül esik a történelmen, mint a kereszténység vagy a kommunizmus ígérete, más részük pedig a fehér ember tényleges hatalmi helyzetének megfogalmazásából adódott. Az

elmúlt száz esztendő alatt az Európa-központú kultúrszemléletnek kénytelen-kelletlen be kellett látnia a kopernikuszi fordulathoz hasonló változások tényét és következményeit. Párhuzamba állítható ezzel a folyamattal a tömegesedés és a technikai fejlődés, mely az individuum értékét kétféleképpen támadta meg: a megsokszorozódással és az eszközök elhatalmasodásával.

A kultúrkritikai írások szerint nemcsak a világkép, a történelmi célok és a gondolkodás formáinak állandósága szenvedett csorbát az elmúlt évszázadokban, évtizedekben, hanem egyúttal az örökérvényűnek hitt fontossági sorrend is. Labilissá kellett válnia az értékrendnek, hiszen nem maradt a helyén az isteni akarat változatlanlansága, a köztáblák és az „örök emberi természet” sem, mely a jó, a szép és az igaz időfeletti fennállásáról kezeskedett. Az újkori filozófia történetén szinte le lehet olvasni, miként szakadtak el az értékek az ontológiai alapoktól és váltak tetszőlegesen variálható képződményekké. *Nietzsche* ezt a folyamatot úgy fejezte ki, hogy a „legfőbb értékek elértéktelenednek”, ami szerinte egyértelmű a nihilizmus kibontakozásával. A történelmi ténylegesség azt mutatja, hogy a keresztény és a felvilágosodás kori szekularizált etika érvénytelenné lett; a szíveket földi erők, anyagi érdekek mozgatják; nincs hitele annak, ami eddig jó volt és szent. Az ember elveszítette helyét, irányzékeit és kedvét. Szokásos kifejezéssel szólva: válságba került. „Az a tudat terjedt el — írja *Karl Jaspers* —, hogy minden csődöt mond; nincs semmi, ami ne lenne kérdéses; nincs semmi lényeges, ami megállná a próbát; végtelen a kavargás, mely az ideológiák kölcsönös csálásából és öncsalásából adódik . . .”

A korleírások világnézeti értékelő elemeitől most eltekintünk és csak arra a sajátságra figyelünk, hogy az itt csak pár vonással érzékeltetett történelmi helyzetkép tulajdonképp tudatleírás, átfogó lélekelemzés. Az emberen kívüli tényezőket csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben a társadalom tudatára hatnak. A válság elsősorban a válságban levés tudata; a hanyatlás: a hanyatlás tudata; az állandóság hiánya: az állandóság hiányának tudata. Mivel ezenmód a voltaképpeni téma az ember, a válságtudatot leíró, megjelenítő és olykor elmélyítő irodalmi és művészeti alkotások, filozófiák és tudományok a humanizmus képviselőiben jelennek meg. Főképp az egzisztencialistákat fűti az a meggyőződés, hogy filozófiájuk humanizmus — legalábbis „deskriptív humanizmus”. Azt kutatják, hogy mi az ember, és a kérdés természeténél fogva arra válaszolnak, hogy mi *ma* az ember, helyesebben: minek érzi és hol tudja magát jelenleg az ember. Vizsgálódásuk eredményét most csak néhány, mindig visszatérő kifejezéssel érzékeltetjük, mint magány, elszigeteltség, aggodás, félelem, hajótörés, elveszettség, idegenség, a semmi előtt állás, undor és a nyitva hagyott kérdések egy sorozatával, melyet *Kierkegaard* állított össze 1823-ban: „Életem a végletekbe jutott; undorodom a létezésről. Nincs íze, leve és ereje, nincs értelme . . . Hol vagyok? Mi az, hogy „világ”? Mit jelent ez a szó? Ki az, aki idecsalt, és most magamra hagyott? S ki vagyok én? Hogyan jöttem a világra? Miért nem kérdeztek meg előbb engem? Miért nem ismertettek meg erkölccsel, szokással, és miért raktak ide, mintha egy lélekfűtő vett volna meg? Miért veszek részt egyáltalán ebben a nagy vállalkozásban? Miért kell részesnek lennem? Ez nem szabad dolog? És ha kényszerítenek a részvételre, hol ennek a vállalkozásnak az igazgatója? Vagy egyáltalán nincs igazgató? Szeretnék egyet-mást megmondani neki.”

Az ilyen önkifejezések és tudatleírások humanizmusának elfogadásához nem kell hit és erő, mert nem követeléssel lépnek elő, nem hirdetnek jövőt, nem bontanak éleszlőt, hanem megmaradnak a „van” síkján. Nincs is ellentét a kortudat és deskriptívnek nevezett humanizmusok között, hiszen az irányvesztettnak, kétkedőnek vagy épp kétségbeesettnak talált embernek nem kíván hitet, emelkedettséget, áldozatot követő programot nyújtani. Előbbi megjegyzésünk tehát, mely szerint különösnek találtuk, hogy kiábrándultnak minősített korunknak egyáltalán van még köztisztletben álló eszméje, a „deskriptív humanizmusra” nem vonatkozik, mert ez a humanizmus a kiábrándultság kifejezése, vagyis más értelemben humanizmus, mint az eszmehirdető humanizmusok.

A pozitív életérzéssel fellépő világnézetek képviselői épp ezért nem is szívesen fogadják el humanizmusnak a válság tudatkörében megmaradó gondolkodókat, művészeket. Nem mintha elutasítanák az inkább kultúrkritikai, mint szociálpszichológiai korelemzéseket, vagy nem élnének a tudatelemzés módszerével és tagadnák századunk dezilluzionáltságát, de a pusztá leírást kevésnek tartják és veszélyesnek, mert szerintük ezek terjesztik, és fokozzák a zavart. A „pozitív” világnézetek képviselői a krízis tényéből indulnak ki és egyes szerzők nem mulasztják el a helyzet dramatizálását, hogy aztán a megrázó látványért a romlott világot, a kapitalista világot tegyék felelőssé, mely elszakadt az általuk hirdetett elvektől. Márpedig szerintük ezek nélkül az elvek nélkül nem lehet kilábolni a kiforgatottság érzéséből. Humanizmusuk — úgymond — épp azért tekinthető az egyetlen és igaz humanizmusnak, mert megmutatja a kivezető utat, mely lényegében nem más, mint világnézetük elfogadása és megvalósítása.

Az érvelés logikusnak látszik. Ha a tudományos és irodalmi korábrázolások tulajdonképp a kor tudatváltozásának leírásai, vagyis ha a válság elsősorban a válságban levés tudata, akkor mindenképp a tudatra kell hatni, a tudatban kell visszaállítani az egyensúlyt. Ahhoz, viszont, hogy tudatváltozást lehessen előidézni, intellektuális szuggesztiókra van szükség, más szóval: bizonyos igazságokat, az igazságok

rendszerét kell átültetni a fejekbe. Az igazságok rendszere a tan, a világnézet, melynek elfogadása, elterjedése maga a humanizmus megvalósulása vagy legalábbis a megvalósulás garanciája, illetve előfeltétele. Min fordul tehát a humanizmus? — Az emberről vallott felfogáson, az emberképen. Hogy ezt az észjárást jobban megismerjük, célszerű szétválasztva tárgyalni a kereszténységet és a marxizmust, mint korunk két legszembeötlőbb és a humanizmus igényévei fellépő világnézetét.

A KÉP

„Es geht um das Menschenbild.“

(H. Becher S. J.)

A **kereszténység** és a humanizmus viszonyát voltaképp csak történelmi ábrázolással lehetne megnyugtatón bemutatni. Ez esetben kiválgatnánk, hogy a kereszténység és a humanizmus nem mindig értek meg egymással. A középső sztoikus iskola által autonóm embereszménnyé kiteljesített görög „Paideia” (képzés, nevelés) és a római „Humanitas” ideálja, mit jelesen *Cicero* és *Marcus Aurélius* képviselt, a kereszténység első századaiban teljes elutasításra talált. Ez már előre jelzi a 15. században kibontakozó humanista mozgalom és a katolikus egyház súrlódó felületeit. Igaz ugyan, hogy a reneszánsz kor humanistái közt egyházi személyek is találhatók, de ez a katolikus szerzők számára sem ok, hogy elvitassák az újkori humanizmus korszakváltó jellegét. A humanizmus tudvalevőleg nemcsak az antik hagyományok felelevenítését hozta magával, hanem mindannak hangsúlyozását, ami emberi. A humanizmus az emberi szellem felszabadításának igényéből keletkezett. *Triedrich Heer*, osztrák katolikus publicista és kultúrtörténész, „Die dritte Kraft” (1959) című művében az európai humanisták működésének időszakát nagy megindulásnak, mintákat adó évtizedeknek, tehát — Jasperstől kölcsönzött kifejezéssel szólva — az újkor „tengelyidejének” fogja fel. A humanizmus, szerinte, a harmadik erő a két konfesszió között, mely szociológiailag tekintve az európai intellektuelek első nagy mozgalma, a „frei-schwebende Intelligenz” létének bizonyossága. Két oldalról támadva legyőzték ugyan és a vallásháborúk voltaképpen vesztese lett, de századok múltával is megmaradt belőle a szellem ellenállása, a spirituális „resistance”.

A felekezeti gondolkodás még ma sem békült meg teljesen a humanizmus kifejezésével, bár egyúttal igen határozottak a törekvések a humanizmus megkeresztelésére. *François Mauriac* a humanizmusról szóló 1929-es madridi előadásában korunk humanistáit a katolicizmussal szembenálló felekként kezeli, és ahányszor a humanizmus szót használja, mindig a vallásellenes írókra, filozófusokra gondol. Mikor a humanizmus napjainkra alkalmazott értelmének keresése már igen aktuális probléma volt, *Henri de Lubac*, a jezsuita teológus professzor nagy tanulmányt írt a keresztény emberképről, mely az *Etudes* 1947 október-novemberi számában jelent meg. Ennek bevezetőjében azzal a megokolással ejti el a „keresztény humanizmus” kifejezést, hogy ez félrevezető és „túl lágy”. *Hubert Becher* német jezsuita hasonló témájú értekezésében utal *Raimundo Paniker* 1951-ben megjelent írására, melynek már a címe kijelenti: „*El cristianismo no es un humanismo*”.

A kereszténység tanítói, akár elzárkóznak a humanizmus kifejezésétől, akár zászlóra tűzik, a keresztény tanokat alapvetően humánus, embernek szóló és az embert szolgáló eszmék tárházának tekintik. Érvelésük elsődlegesen arra irányul, hogy bemutassák a keresztény emberkép fölényét minden profán emberszemlélettel szemben. Az ember helyét Isten és állat közé jelölik ki. Az ember teremtmény, de a legmagasabbrendű teremtmény. Érte van a föld minden öröme, de nem öncélúan, hanem hogy Istenhez emeljék. A tudás, a pénz, az uralkodói vágy, az erotika nem hatalmasodhat el rajta, mert számot kell adni használatukról annak, akitől ezeket az eszközöket kaptuk. A keresztény szemlélet — mint mondják — ezzel nem töri össze az ember önbizalmát, vállalkozókedvét; nem tartja örökös félelemben, mert élete fényt kap a céltől, mely felé törekednie kell. Ez a tudat szabályozza az egyén gondolkodását és cselekedeteit, s ez alakítja harmonikussá a társadalom együttélését is. A gondviselés öröklik a történelem felett, mely tehát nem vak erők játéka, hanem végkifejletében értelmes egész.

A keresztény antropológia láthatóan az emberkép egyensúlyosságára törekszik. Ezt rendszerint azzal szokták kifejezni, hogy a keresztény tanítás megfelel az emberi természetnek. Az agnosztikus embertanok felborítják a harmóniát, eltorzítják az emberképet az ember fölényének vagy semmiségének túlhangsúlyozásával, egyes társadalmi csoportok javára, mások ellenére. A teljes embert megragadni, metafizikai helyét kijelölni egyedül a keresztény tan képes. A „totális emberkép”, melynek kialakítását ma minden oldalról sürgetik, a kereszténységben található meg: „gyakorlatilag a legmélyebbreható és a legmegbízhatóbb filozófia sem képes erre; ha újra meg akarjuk találni ezt a tűnő totális emberképet és vele a

lét értelmét, az állandó igazság koncepcióját, a bizalmat az örök értékekben, mely a fojtogató objektivizmustól éppúgy megszabadít, mint a tiszta szubjektivizmustól, akkor arra a hitünkre kell hivatkoznunk, hogy Isten saját képére teremtette az embert" (*H. de Lubac*). Egyszóval, korunk ziláltságát, válságtudatát a kereszténység biztos talaján, a kinyilatkoztatáson nyugvó igazságokkal lehet leküzdeni.

*

*„A humanizmus eredetileg és lényege szerint
az emberre vonatkozó tudás ...”*

(Lukács György)

A **marxizmus** és a humanizmus viszonya sem olyan egyértelmű, mint ezt a kommunista és antikommunista propaganda kiadványokból gondolni lehet. Anélkül, hogy belebocsátkoznánk Marx korai és késői írásainak idevonatkozó problematikájába, szembeötlő az a beállítottság, melyet a moszkvai pártkörök tanúsítanak az ifjú Marx ún. reális humanizmusával kapcsolatban. Az ember elidegenedésének megszüntetésére irányuló humánus törekvéseknek nem adják meg azt a megbecsülést, melyet a humanizmus jelzőjével hivatkozó világnézettől joggal várhatná el a kívülről. Lukács György és körének lelkesedését az új humanizmusért nem osztották még a sztálinizmussal szembenálló körök sem. A marxista tudományosságot féltették az etikától. Ezért inkább az idős Marx írásait minősítették a marxizmus legfőbb forrásainak, mindig hangsúlyozva ugyan, hogy elhibázott dolog lenne az idős és fiatal Marx között ellentétet tételni fel. Az újabb publikációkat tekintve így jár el például *T. I. Ojzermann*, szovjet filozófus is a Magyar Filozófiai Szemlében (1962/2.) közölt vitacikkében. Az ifjú és idős Marx közötti ellentét kreálásában a marxizmus meghamisításának egyik legdivatosabb fajtáját látja, de maga is arról beszél, hogy vannak oly hegei és feuerbach-i eszmék Marx és Engels korai műveiben, „amelyeket a marxizmus megalapítói később, természetesen, megtagadtak”. Ha így van, máris elismeri a különböztetés jogosságát — aminek ugyanakkor nem kellene szükségképpen maga után vonnia, hogy a marxizmus mai rendszere húzódozzék Marx fiatalkori humánus eszméitől. A marxizmus ortodoxiája az idők folyamán épp elég csorbát szenvedett ahhoz, hogy egyszer az általános humanizmus érdekében nézzen szembe a dogmatikusok támadásával. A moszkvai tanítóhivatal megtehetné ezt az önkényes fordulatot — anélkül, hogy fel kellene adnia a Marxhoz való hűség látszatát.

Ezzel kapcsolatos egy másik előzetes megjegyzésünk is. Az eddigi ideológiatörténet azt mutatja, hogy a marxizmus-leninizmus képviselői elzárkóztak az általános, a minden embert összefogó, osztályfölötti humanizmus képviselőitől. Ez a magatartás egyébként — természetesen más indoklással — a kereszténységben is megtalálható. A jezsuita *Erich Przywara* a „Humanitas” című hatalmas művének befejező részében kifejti, hogy Krisztus misztériuma válasza szólna fel a humanizmust, s ez a válasz vagy igen, vagy nem, de semleges humanitás nincs. A marxizmus is választ el kell állít; a humanizmust csak Marx jegyében hajlandó elfogadni. A marxisták tehát nem összekötő kapocsnak tekintik a humanizmust az egyes világnézeti és hatalmi tömörülések között, hanem ideológiai jelentést adnak neki.

A marxizmus humanizmusának igazolása, merőben formai oldalról nézve, úgy történik, mint a kereszténységben, vagyis elsősorban annak bemutatásával, hogy mit vall, mi a véleménye az emberről. A marxisták a dialektikus és történelmi materializmus emberképével igyekeznek hitelt szerezni humanizmusuknak. Filozófiájuk úgy szemléli az embert, mint az anyagi világ legmagasabbrendű tagját. Anyag az ember, de a legkiválóbban szervezett anyag. A dialektikus és történelmi materializmus az emberi tudat és az állati psziché között minőségi különbséget tételez fel, és ezért vulgármaterializmus címén elutasítja az anyag és gondolkodás azonosítását. Az ember nem oldódik fel és nem vész el a mindenségben, mert képes megismerni a külvilágot, az anyagot és annak fejlődéstörvényeit. Épp ezáltal tudja magát kiszabadítani a természet szolgátságából, hogy ismereteivel fölérekedjen az anyagnak. Ez azonban nemcsak noétikai természetű folyamat volt, hanem cselekvés, munka, ami viszont már társadalmi jelenség. A természet rabszolgájának felszabadulását nyomon követte a társadalmi leigázás. Az ember az ember fölé nőtt és a magántulajdon fejlődésével kialakuló osztályviszonyok határozták meg társadalmi létét, tudatát. Eredeti mivoltában elsikkadt az ember, nem önmaga többé: elidegenedett önmagától.

A marxi humanizmus ehhez a már Feuerbachnál hangsúlyossá vált gondolathoz kapcsolódik. A humanizmus feladata az elidegenedés megszüntetése által újra megtalálni az ember teljességét. Az elidegenedés csak a személytelenné vált gazdasági rend, végső fokon a magántulajdon megszüntetése révén oldható fel. Marx szerint a *restitutio hominis* nem pusztán etikai követelés, hanem a történelem

végcélja is. Az emberi lét társadalmi alapjai az emberi cselekvésben megvalósuló történelmi törvény által alakulnak át s ezért — mint Lukács György írja — „az új ember igazi létrejötte életkörülményei, életfeltételei megváltozásának következménye, spontán emberi akaratról független folyamatok eredménye”. Míg Hegelnél a szellem önmagához térése a történelem szükségszerűen megváltozó értelme, Marxnál az emberi életkörülmények közé helyezett, magára talált, felszabadult ember áll a történelem végén. Az eljövendő kommunista társadalom megoldja az ember lényegi problémáit, mert megszabadít az elanyagiasodott emberközi viszonyoktól, megszünteti a kizsákmányolásból eredő rettegést, ellentétet, harcot, s a tulajdon fogalmának kiveszésével az „emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden hagyományban ismételt szabályait erőszak nélkül, anélkül a külön kényszerítő *szervezet nélkül* megtartsák, amelynek neve — állam” — írja Lenin az „Állam és forradalom”-ban. Az emberi élet a marxizmus szerint tehát nem értelmetlen, mint ahogy a történelem sem az: van miért küzdeni, van mit remélni.

Ha tovább részleteznénk a két uralkodó világnézet emberképét, méginkább kibontakoznék humanizmusuk rnélisége, időszerűsége — és az ellenfél álhumanizmusa. Számunkra nem kétséges, hogy mindkét itt vázolt világnézeti emberkép hívei és őrei még sok vonzó részletet tudnának bemutatni filozófiai antropológiájukból, érvek egész sora van még kéznél, mely bizonyít, igazol, cáfol, bemutatja a keresztény, illetve a marxista humanizmus időszerűségét és a közvéleménytől nem eléggé méltatott sokoldalúságát. Bennünket elsősorban az a kérdés foglalkoztat, hogy a világnézeti keretbe foglalt humanizmus milyen jelleget és értelmet kapott.

A humanizmusok versengésében a meggyőzés fő eszköze az emberkép, mely vonzó eszmék, posztulátumok, gyakorlati célok, ősi logodiceák és tudományosan rögzíthető tények keveréke. A humanizmus ismeretekre, teóriákra és teoreémákra támaszkodik. A keresztény vallások hívői azzal igazolják humanizmusukat, hogy a keresztény emberképre mutatnak, mely az eredeti bűn és az Istenhez tartozás tudatával teremt harmóniát az emberben. A klasszikus humanisták a görög emberideálra hivatkoznak, a marxisták pedig a társadalmi meghatározottság és az akarat dinamikus összeegyeztetésén alapuló emberképükre. Ha a rivális humanizmusról esik szó, az érvelés fő súllyal arra irányul, hogy leleplezze az ellenfél antropológiájának tévedéseit, ellentmondásait, hiányait és nemtelenségét. Ezért idéztük egy keresztény és egy marxista szerzőtől, hogy a humanizmus az emberképen fordul, és hogy nem más, mint az emberre vonatkozó tudás.

Arra már sokan rámutattak (pl. *André George*), hogy a tudományok specializálódása eltávolít bennünket az emberi teljességtől és immár szakosítja a humanizmust, de csak érthető óvatossággal kerül elő az a tény, hogy a világnézetek és ideológiák is szétforgácsolják, felaprózzák a humanizmust. A *vis unitivát*, melynek hatékony működése a humanizmus érdeme lehetne, felváltja a világnézeti egyetemesség- és hódításigény. S ez mindig a saját emberkép nevében, magasabbrendűségének, igazságának tudatával történik. Azáltal, hogy a világnézeti rendszerek magukévá tették a humanizmus eszméjét, kétségtelenül hozzájárultak népszerűsítéséhez, de egyúttal átbillentették az elmélet és ideológia síkjára és ezzel a szellemi felszabadulás útját ismét dogmákkal állják el. Azon az alapon, hogy az emberséges élet előfeltétele az emberideál megrajzolása, a humanizmus megrekedt a minták és képek világában — divatosan jóhangzású kifejezést használva: intellektuális jellegűvé vált, anélkül, hogy mozgási szabadságot biztosítana az intellektusnak. Ez egyik fő fogyatékosága korunk humanizmusának.

Ha most tovább követjük az „intellektuális humanizmus” észjárását, elkerülhetetlenül az *igazság problémája* előtt találjuk magunkat. Az a benyomásunk támad ugyanis, hogy a humanizmus ismeretkérdés, következésképp annak a kérdése is, hogy kinek, melyik filozófiai emberképnek van igaza. Az a probléma, hogy az egyes világnézetek milyen hatást váltanak ki, fokozzák vagy csökkentik a válságtudatot, bajba döntik-e az embert vagy óvják a sorcsapásoktól, azon múlik, hogy mit vallanak az emberről, az ember metafizikai helyéről és a létezésről, melybe az ember beletartozik.

A jelen keretek közt nincs arra lehetőség, hogy a belső ellentmondás-mentesség és igazolhatóság szempontjából akár csak egyikét is megvizsgáljuk a korunkban uralkodó világnézeteknek. Hogy átfogóan beszélhessünk a humanizmusok igazságának kérdéséről, először azt a megfontolást elevenítem fel, melyet *Wilhelm Dilthey* alkalmazott világnézettanában a filozófiatörténet különböző metafizikai rendszerinek igazságtartalmával kapcsolatban. Véleményem szerint a világnézetek objektív érvényessége ellen minden módszeres bizonyításnál hathatósabb érv az a tény, hogy a metafizikai rendszerek szép számmal keletkeznek a történelem folyamán, egymás mellett éltek, egymás ellen harcoltak, és mind a mai napig mégsem sikerült döntésre vinni, hogy kinek van igaza. Egyik sem volt képes legyőzni a másikat, bármily halálosnak is hitték az érvek által okozott sebeket. Anélkül, hogy szükséges lenne a historizmus irányában tovább folytatni Dilthey gondolatsorát, elismerhetjük, hogy antinómia van a különböző rendszerek igazságigénye és a között a tény között, hogy egyszerre több rendszer rendelkezik ezzel az

igazságigénnyel. Az a körülmény, hogy több világmagyarázat és emberkép vindikálja magának az igazság képviselőtét, jogossá teszi kételkedésünket a világnézetek ismeretértékét illetően.

Ha pedig a rivalitás nem az igazság és tévesség igazolásával dönthető el, akkor nem magától értetődő az imént ismertetett emberképekhez kötött humanizmus ereje és fölénye sem. Mert ha még valóban megállapítható lenne, hogy melyik világnézet emberképe az igaz emberkép, akkor — feltéve, hogy az igaz egyúttal a társadalmilag használatos és kívánatos — joggal lehetne követelni elsajátítását és megvalósítását. Márpedig épp azt látjuk, hogy a világnézeti emberkép kicsúszik az igaz és téves kategóriájából.

A világnézeti emberkép, mint ahogy a világkép is, olyan gondolkodási formákat használ, amelyeknek tartalma variálható. A „rend” elképzelése pl., mely több mint két évezredre szinte filozófiáról filozófiára más értelmet kap, fontos szerepet tölt be a kereszténységben és a marxizmusban is. A vallás és vallástalanság különbsége nem választó vonal a rend fogalma számára: teizmus, ateizmus egyaránt használja. A név persze változik: lex naturalis, természettörvény, történelmi törvény stb., lényegében azonos gondolkozási modell rejtenek magukban, mellyel igen különböző kívánságokat lehet kielégíteni. Az ég és föld rendje kívánta az egymással sokszor szembenálló társadalmi és politikai intézményeket, a hűbériséget éppúgy, mint ma a proletariátus uralmát, mely, mint tudjuk, nem csupán emberi tevékenység eredménye, hanem a történelem rendjének szükségszerű beteljesülése. August M. Knoll, bécsi szociológus mutat rá tavaly megjelent könyvében, „Katholische Kirche und scholastisches Naturrecht” (1962), hogy Aquino Tamásnál a természet rendjében biztosított jog a rabszolgához való jogot is jelentette. A „suum cuique” azt az értelmet kapta a nagy skolasztikusoknál, hogy az úrnak adjuk meg a maga szolgáját. Ezért nem biztos talaj az emberség és az emberiség számára az emberi természet, az ember lényege, mivolta és hasonló kifejezések sem. Kívánságok és céleszmék szerint különféle értelmet lehet mögéjük helyezni. Az önkénynek itt széles hatóterület nyílik.

A következő meggondolás is ezt húzza alá, mely ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, hogy vajon az emberkép mennyiben függ össze az emberek életének alakításával egyfelől és az egyes világnézetek számlájára írható cselekedetekkel, történelmi eseményekkel másfelől. Lényegében itt az *eszmék hatékonyságáról* és annak módozatairól van szó. A világnézetek és politikai ideológiák képviselői szinte magától értetődőnek tételezik fel, hogy a „jó” és „igaz” emberképből az épp kívánatos, azaz „jó” következmények származnak. Ezen a meggyőződésen alapul missziós tevékenységük, küldetésstudatuk, buzgóságuk a hitben. Azért kínálják a megváltó tant, az egyetlen korszerű ideológiát, vagyis saját tanukat és ideológiájukat, mert azt hiszik, hogy bizonyos eszmék elfogadása megváltoztatja az embert, az emberi körülményeket. A marxizmus ebben a tekintetben kétségtelenül aktívabb természetű elmélet, amennyiben nem csupán ideológiai változást kíván előidézni, hanem feladatának tekinti „az emberi lét valóságos alapjainak megváltoztatását” (Lukacs György), a gazdasági és társadalmi élet emberibbé tételét. Nem az antikomunizmus által követelt egyensúlyi okokból fűzzük hozzá, hanem épp a humanista szándékok és a történelmi valóság közötti diszkrépancia érzékeltetésének kedvéért, hogy a marxizmus–leninizmus valóságátalakító programjának történelmi realizálása az egyik legsúlyosabb gyakorlati érv a marxista humanizmus ellen. Az ember környezetének forradalmi átváltozását minden esetre a marxizmus is a tudat befolyásolása és a direkt gazdasági tevékenység dialektikus kölcsönhatásában képzei el. Ezzel a marxisták is ott állanak az imént említett kérdés, az eszmék hatékonyságának kérdése előtt — amit a marxizmusban a történelmi szükségszerűség, a kereszténységben a gondviselés problémája tesz még szövevényesebbé.

Ha rövidnek kell lennünk, itt csak kételyünket tudjuk felemlíteni. Semmiképp nem látszik ugyanis biztosítottnak, hogy, mondjuk, a keresztény emberképből, vagy akár csak egyetlen keresztény igazságból is feltétlenül kereszténynek elismerhető cselekedet következik. Még az sem biztos, hogy valami is következik belőle — pláne, ha következésen logikai viszonyt értünk. Ezért nem látszik megalapozottnak az a reménykedés sem, mely a szovjet etika jelenlegi mozgolódásában, az általános emberi felé való közeledésében a humánus társadalompolitika biztosítékát látja. Az osztály feletti etika önmagában még nem vet gátat az embertelenségnek, s csak akkor van gyakorlati jelentősége, ha egyúttal a meglévő emberséges szándékok kifejezésének lehet tekinteni. Az ideológiakritikai kutatások éppúgy rámutatnak arra, mint a szociálpszichológiai kísérletek, hogy ténymegállapításokból és elméletekből tetszés szerinti cselekedeteket lehet levezetni — nem mintha a logika ehhez segédkezet nyújtana, hanem mert a levezetésnek csak a látszat alapján van köze a logikához. Hasonlóképp állunk a cselekedetek visszakapcsolásával is. Nem kell agyafúrt mozgékony ahhoz, hogy tetteinket megmagyarázzuk, visszavezessük egy épp akkor rögtönzött „elméletre”, magyarázatra. Az emberek bámulatos találékonysággal állítanak fel kisebbfajta „ideológiákat”, ha számon kérik tőlük, hogy mit miért tettek. A fennálló ideológiákhoz sem nehéz hozzákapcsolni cselekedeteinket, magatartásunkat. Hogy például a marxizmus elméletével mi mindent szankcionáltak százéves fennállása alatt, nem kell részletezni. Azt az eljárást is gyakran alkalmazzák az eszmehirdetők, melynek révén a lehető legtöbb örvendtes vívmányt és történelmi eseményt ideológiájukból eredeztetnek,

az antihumánus intézkedéseket pedig az egyéni önkényességnek, kedvezőtlen körülményeknek vagy egyéb külső tényezőknek tulajdonítják. Mi sem természetesebb, hogy ilyen módon az eszme mindig tiszta és jóságos marad. Csakhogy éppen nem az eszme fénye a lényeges, hanem a magatartás, amit nemcsak az egyéntől, hanem olyan képződményektől is számon lehet kérni, mint az egyház és állam. S talán mert a humánus magatartást várta és nem azt kapta a mai ember, ábrándult ki a garra hirdetett humanizmusokból — függetlenül attól, joggal tulajdonította-e az antihumánus eseménysort az egyik vagy másik világnézethez.

Ez a gondolat átvezet egy újabb meggondoláshoz. Főntebb figyelmet szenteltünk a korábrázolások néhány vonásának, melyek a mai ember válságtudatára vonatkoznak. A világnézetek képviselői is utalnak a modern ember kiábrándultságára, elveszettségi érzésére és igyekeznek megjelölni a kivezető utat. Amióta népszerű lett a válságról beszélni, elszaporodott azoknak az írásoknak és előadásoknak a száma, melyek a *krízisen való túljutás* módját tárgyalják. Ez részben természetes, egészséges reakció. Csak épp fonáknak tűnik, hogy a válság tudatával élő kortársaknak azt tanácsolják: ne tudd magad válságban! érezz másképpen! *Otto Friedrich Bollnow* professzor például az egzisztencializmus veszélyes és félelmetes világából a pozitív életérzések felkeltésével próbálja kivezetni az emberiséget, amint ezt többek között a „*Neue Geborgenheit*” (1959) című könyvében kifejti. *Fritz Heinemann* is az egzisztencializmuson való túlkerülés foglalkoztatja (*Jenseits des Existenzialismus*, (1957). Felszólítja a vallások hívőit, töltekezzenek fel „elevenséggel és bensőséggel”, hogy „az emberi kultúra legnagyobb veszélyének órájában” a kellő feleletet lehessen adni a kihívásra. Az ún. szubsztanciális veszteséget szerinte úgy lehet legyőzni, „ha egzisztenciálisan komolyan vesszük a maximát: Élj szubsztanciálisan!” Hasonló az érvelése az értéknihilizmussal kapcsolatban is, melynek romboló hatását megrázóan ábrázolja s a dramatizálás tetőfokán kijelenti: „Jelszavunk legyen ez: visszafordulni!”

Bármily tiszteletre méltóak is ezek a mentési műveletek, eredményességük igen kérdésesnek látszik, tekintve, hogy a mai ember érzésvilágának sajátosságai közé épp a lehangoltságot, perspektívtalanságot, a félelmet szokták sorolni. Hogyan lehet megmagyarázni annak, hogy nincs egyedül, és van remény, akit épp az a tudat tölt el, hogy egyedül van és nincs remény? Korunk válságosnak (Heinemann által katasztrofálisnak) felfogott vonásai közé tartozik, hogy a felszólítások hatástalanok maradnak, hogy a vallási nézeteket, erkölcsi eszméket túlhaladottnak vélik az emberek. Hogyan segítenének itt felszólítások, ideológiák, prédikációk? Hogyan gondolják a világnézetek képviselői, hogy a szó erejével hitelt lehet szerezni annak a humanizmusnak, melyet két világháború halottainak, az atombomba áldozatainak, hat millió zsidónak, négereknek, araboknak, orosz parasztoknak a vérébe mártogattak? Hogyan lehet hinni a szó, az eszme humanizmusának, mikor Magyarországon a kereszténység huszonöt éven keresztül (ha nem többön) annyit jelentett, hogy „űsd a zsidót!”, és hogy lehet hinni a marxizmus humanizmusának, mikor több mint egy évtizeden át a marxizmus jegyében folyt a nemzetek elnyomása, osztályok likvidálása, az intézményes kiforgatás, embervadászat és a kínzások szinte hihetetlen embertelensége? Csodálkozhatunk, ha kártyavárnak nézi a századközep embere a teológiai eleganciával és a marxista dinamizmussal felépített emberképet? Megütközhetünk azon, hogy porhintésnek vesz minden túlvilági és evilági ígéretet, mely túl van a mán és a holnapon? S ha akadnak még, kik felnéznek a humanizmusra, vajon nem érthető-e, ha féltik a humanizmust a marxizmustól, és féltik a kereszténységtől is? Más kérdés, hogy jogos-e félelmük, hogy nem lehet-e a bajok forrását azoknak tulajdonítani, akik meghamisították az eszmét — mint pl. *Szálasi* a kereszténységet, *Rákosi* a marxizmust —, az eredmény ugyanaz marad: megingott a világnézeti humanizmusok hitele. Ezen mit sem változtat, hogy a világnézeti jelvényekkel tüntető társadalmi szervezetek tényleges hatalma nem csökkent; sőt a hatalmi kiteljesedés még jobban aláássa a keresztény és marxista humanizmusnak előlegezett bizalmat. S talán épp azért van, hogy aki veszi a fáradságot, és tájékozódni próbál, őszintének érzi a „deszkriptív humanizmust”, mert önmagát véli kifejezni általa — ha azután nem is tud mit kezdeni ezzel a filozófiai nyelven megfogalmazott érzéssel.

A KOS

Az eddigiekben főképp a jelenleg hirdetett humanizmusokkal foglalkoztunk és érezhetően elkülönítettük ezektől a mai ember ügyét, szempontjait — kényszerűségből feltételeesen elfogadva a „mai ember” kultúrkritikai fogalmát. Kimondhatatlanul is egy másik réteg képződött tehát, mely fölémelkedik a világnézeteknek, a spekulatív emberképeknek, és — bár erről eddig kevés szó esett — elhatárolható a humanizmus klasszikus értelmétől is. A görög—római ideálok felelevenítésére, motivációs erejére természetesen szükség lenne, de ez önmagában nem elegendő és nem is valószínű, hogy a közeljövőben hatékonyvá válik. Az iskolai reformok nemcsak a keleti országokban, de szerte a világon arra irányulnak, hogy az ún. humánus műveltség háttérbe szorításával teremtsenek nagyobb teret a technikai-civilizációs

tudásanyagnak. *Kerényi Károly* az 1945-ben megjelent humanista írásaiban (*Die Geburt der Helena*) a filológiai tudományok számára is oly feladatokat jelölt meg, melyek túlmutatnak a klasszikusok értelmezésén. Azt írja, hogy az ókortudományoknak hozzá kell járulniuk a sebek gyógyításához és az ember megtalálásához, a fenyegető veszélyek leleplezéséhez. Ez a célkitűzés közvetlen közelében van annak a gondolati rétegnek, mely eddigi vizsgálódásunk háttérét képezte. Csakhogy míg *Kerényi*, mint szaktudós, a mitológián és filológián keresztül kíván idejutni, nekünk közvetlenül is szembe kell néznünk a humanizmus így kirajzolódó értelmével. Az a humanizmus tehát, mely a következőkben előttünk lebeg, nemcsak a klasszikus ideálok megbecsülése, felelevenítése, mint például *Herdemél*, nemcsak a *studium humanitatis* és nemcsak a filozófiai antropológia, hanem valami, aminek inkább a cselekvéshez és magatartáshoz — mondjuk így — a humanitáshoz van köze. Az emberséges bánásmódra, kölcsönös segítségre, az emberi életkörülmények megteremtésére, az éhség és a népbetegségek kiűzésére a világból, a háború, a zsarnokság és bárminemű üldözések megszüntetésére gondolunk — tudatában annak, hogy felsorolásunk nem lehet teljes. Ha a humanizmusnak van még vonzereje, az annak tulajdonítható, hogy az emberek nem írott malasztot, hanem létük hathatós megbecsülését várják el tőle. Nem lenne jó szolgálat ennek a maradék bizalomnak, ha a világnézetek képviselői saját malmuk akadozó kerekét akarnák mozgásba hozni vele. Ha a humanizmusnak meghagyjuk ezt a gyakorlati humánus értelmét, a világnézetek képviselőinek szembe kell nézniük a totális ember eszméjével. Mert ami eddig ez irányban történt, aligha mondható másnak, mint a humanizmus és vele az emberiség ideológiai és politikai szétmancangolásának. Márpedig a pluralista társadalom — és ennek az eszmének legalább szóban alávetik magukat a világnézetek Nyugaton élő képviselői is — megköveteli a tolerancia gyakorlatát, vagyis a humanizmus felemelését a világnézeti klubszellem fölé.

Ábrahám példájára mutathatunk itt, *Kierkegaard* nyomán, de más konklúzióval. A történetet ismerjük. Ábrahám felszólítást kap, hogy áldozza fel Izsákot. Megindult hát *Moria* hegyére. Megkötözte Izsákot, a legkedvesebbet, és rettegés töltötte el szívét.

Miért?

Mert a hit követelése ellentmondásba került emberszeretetével, fia iránti érzelmeivel és önmagával. Izsákot nem ölte meg. Győzött benne az elementáris értékek tisztelete, a humanitás. Összeroppanva kellett látnia, hogy hitének maximalizmusa abszurd, mert szétveti az emberi kereteket. Épp ezért hitének meg kellett elégednie a kossal, mert különben hite, istenszeretete gyilkosságra kényszerítette volna. *Kierkegaard* erre bizonyára azt válaszolná, hogy ez esetben a kos feláldozása menekülés, szegény és átok lett volna. Szerintünk az volt: szegény, átok és menekülés, melyet az emberség érdekében vállalt, s tulajdonképp hitét is a kosban való kiegyezés, a megalázkodás mentette meg a káromlástól. Huszadik századian szólva: Ábrahám hitetlensége az igazán megnyerő, helyesebben: az, amit az emberség javára hitéből feláldozott. Ezt az áldozatot követeli a humanizmus minden nézettől, okoskodástól, vallásos vagy profán hittől. Meggyőződésünket ki kell elégeíteni a kossal.

Bár csak példának szántuk a bibliai képet, máris felszakadt a humanizmus gyenge pontja. Felszakadt, és kibontakoznak a problémák. Ezekkel szembe kell néznünk. A kritikától nem kímélhetjük meg a humanitást sem. Különben nem lehetnénk biztosak abban, hogy nem délibáb után törünk-e, nem méltatlan istent készülünk-e oltárra emelni.

Épp az imént mondtuk, hogy a humanizmus minden nézettől lemondást, tehát végeredményben következtelenséget kíván. Kézenfekvő, hogy ezt a kijelentést visszafordítsuk magára a humanizmusra is. A humanizmus is *izmus*, mint ilyen pusztá léte által kategóriákat teremt a gondolkodásban és szociálisan is. Az igazság és jószág igényével lép fel, s ezzel nyomban elkülöníti magától a többi nézetet és minősíti is. Felülállást és valamilyen értelemben többletet kíván jelenteni. Ezzel meghajlást követel éppúgy, mint a tételes világnézetek humanizmusa. *Ha a humanizmust nem metafizikai rendszer hirdeti, a humanizmus maga válik metafizikává.* Társadalmi megvalósulásában pedig a humanizmust vallók és a humanizmussal szembenállók két főosztályát hozza létre a sok színezetű (fél-szimpatizáns, nem egészen ellenség stb.) alcsoportokkal együtt — függetlenül attól, hogy tudatos társadalmi tömörülések létrejönnek-e vagy sem. Tendenciája a humanizmusnak, hogy beleavatkozik az egyén életébe, követelést állít fel, kikezdi a szabadságot, megosztja az embereket. A dogmák ellen lép fel, de ez a fellépés elvvé emelkedve maga is dogmatikussá válik; az egyetemes emberért küzd, de amint ez körvonalat kap, ellenkezést vet az emberek közé.

Szintén a humanizmus *izmus* voltából indul ki *Martin Heidegger* a *Jean Beaufret*-hoz intézett Humanizmus-levelében és főképp a humanizmus *gondolkodást gátló hatásával* foglalkozik. Többek között azt a népszerűtlen — de indokolt — kijelentést teszi, hogy az izmusok a gondolkodás halálát jelentik, mert a gondolkodást felváltja bennük a „Techné”, a formula. Heidegger mint gondolkodó ebben a tekintetben többlet vár el a humanizmustól, mint amennyit egy izmustól el lehet várni. Nem is marad állva a szokásos sémánál,

hanem továbbhalad a lét keresése felé, mely szerinte az ember számára új, bár szerény távlatokat és nagy feladatokat tartogat.

További elégedetlenségre adhat okot a humanizmus érték-jellegéből adódó tulajdonság, amit szabadjon *variábilításnak*, változtathatóságnak nevezni. Ennek példája lehet V. C. *Belinszkij* felfogása, aki azt írta egyszer, hogy Marat módjára szereti az emberiséget: „Kiirtanám egy részét tűzzel és karddal, hogy a másik részét boldoggá tehessem.” Semmi akadály sincs, hogy a humanizmusnak antihumanista értelme legyen. Gyilkosságot és önfeláldozást egyaránt jelenthet. Kielezhető mind az individualizmus, mind a kollektívizmus irányába. Lehet rajongás és lehet kétségbeesés. *Marcus Aurelius* Vallomásainak ötödik könyvében azt olvashatjuk: „Ha egy reggel nem szívesen kelsz ki ágyadból, gondoldj arra: Felébredtek, hogy emberként ténykedjek.” Nem kell külön kiemelni, hogy milyen messzire kerültünk ettől a kedves pátosztól! Ha pedig azt nézzük, ki igényelheti magának a humanizmust, mint epiteton ornanst, arra a végeredményben nem meglepő eredményre jutunk, hogy bárki. Mellőzve a már korábban említett világnézeti viaskodás harci szokásait, mely szerint az ellenfél sohasem humanista, legfeljebb álhumanista, itt csak arra a történelmi változásra utalok, mely az évszázadok folyamán ment végbe. A római korban a birodalom északi határán a feltűnő műveletleneket, furcsa öltözékű, érthetetlen szokásokkal rendelkező, más szagú embereket — főképp germánokat — nevezték *homo barbarusnak*. Mindenesetre nem szívesen ismerték volna el róluk, hogy az emberi ember, a *homo humanus* köréhez tartoznak. A kereszténység megerősödésével viszont az a vélemény vált uralkodóvá, hogy a pogányok a barbárok. A 15. század humanizmusában pedig a skolasztikát, amit épp a legjelesebb középkori hajtásnak tartottak, nevezték barbárnak. *Lionardo Bruni* (1369—1440), Arisztotelész Nikomachoszi Etikájának és Politikájának korában híres fordítója, egyik írásában (*De disputationum usu*) szót emel a „skolasztika barbársága” ellen. Ezt az értelmet szánja a szónak a mi *Janus Pannoniusunk* is, amikor *Galeotto* zárándoklásán gúnyolódva így összegezi véleményét: „Mert hívó soha nem lehet poéta.”

A humanizmus variálható értelme mellett egy *gyakorlati nehézség* is szembeötlő. A némi realitásérzékkel rendelkező emberek gyakran szokták felvetni azt a problémát, hogy mit kezdjenek a humanizmus eszméjével olyan feladatok megoldásánál, melyeknek legfeljebb csak kerékkötője lehet a humanizmus. Itt most nem a nemzeti szocialistákra gondolunk, kik a nagy germán öntudattal nem tudták összeegyeztetni az emberség szempontjait és elvetették, mint demoralizáló mákonyt, hanem azokra, kiket a humanitás megvalósításának becsületes szándéka sodor konfliktusokba. Az előbb említettük a humanizmus eszmeiségéből adódó belső feszültségeket, most pedig inkább azokra az ellentmondásokra gondolunk, melyek az eszme és a valóság találkozásából adódnak. Kirívó példa a közveszélyes bűnözők üldözése, szabadságuk elvétele, továbbá a háború és a forradalom, mely paradox módon esetleg épp humánus szándékokra vezethető vissza, de lefolyásában nem nélkülözi az antihumánus esemény sorokat. Ahol pedig nyíltan felüti a fejét az embertelenség — márpedig szakadatlanul felüti —, ott a humanizmus is robbanó töltetet kap, és ezáltal önmaga ellenfelévé válik, mindegy, hogy jószántából vagy a körülményektől kényszerítve. S épp az a tragikus, hogy sokszor épp humánus szempontok követelik az antihumánus eszközök használatát. A Judit-probléma épp ezt az esetet világítja meg, de tán nem is szükséges újra bibliai képpel szólni, hiszen nekünk, magyaroknak is volt Holofernészünk, kinek a fejét mélyen humánus okokból is szívesen vágta volna le megannyi Judit. Abból, hogy most határhelyzeteket választottunk példának, elsietett dolog lenne arra következtetni, hogy a feszültségek csak kivételes esetekben keletkeznek. Nem. A humanitás csak addig nem problematikus, míg a tiszta eszmeiség állapotában és a jószág teljességében gondoljuk. Amint érintkezik az élet összetettségével, a konkrét helyzetekkel, a keresztül-kasul ható érdekekkel, tüstént kérdésessé válik.

Az eddig felsorakoztatott problémák természetesen nem azt jelentik, hogy a történelmi humanizmus értékeit nem látjuk, és nem becsüljük eléggé. A humanizmus jegyében jött létre az európai kultúra, nevében küzdöttek jeles intellektusok a zsarnokság ellen, és ma is sokaknak végső menedéke. A humanista műveltség kútfői megőrizték a múlttal halványuló arcokat, kifejezték az „általános emberit”, és ezzel olyan védett területeket képeznek az egyedi lét számára, hová a veszélyek idején — és mikor nincs veszélyek ideje? — mindig vissza lehet húzódni. Törekvésünk az elmondottak folyamán az volt csupán, hogy rámutassunk az ideológiák közé keveredett humanizmus helyzetére és a könnyen népszerűtlenné válható világnézeti értelmére. A humanizmus, mint az ember fontosságának hangsúlyozása, *maga is ideológiai formát igyekszik ölteni*, és így az a tendenciája, hogy antihumánussá váljék. Nemcsak a metafizikák humanizmusa, de a humanizmus metafizikája is megöli a humanizmus humanitását. Ebből egyetlen kivezető út van: a humanizmus elvét magára a humanizmusra is alkalmazni kell! Ez pedig annyit jelent, hogy következtetlenné legyünk fanatizmusba sodródó hitünkkel szemben, mint Ábrahám, kinek keze belereszkedett, mikor Izsákot a törrel illette — és feláldozta a kost.

Hogy ez miként valósítható meg, arra nincs szabály. A szabállyal ismét előlről kezdődnek az általános és konkrét feszültségéből adódó problematika. A humanizmus tehát nem kegyelmi állapot, melyből könnyedén átlebbenünk az üdvösségbe. Nem kész megoldás, nem felelet a társadalmi élet kérdéseire és nem elsajátítható ismeretanyag, hanem nyitott kérdés, melynek értelmét a konkrét helyzetekből álló életünk minden egyes szituációjában meg kell találnunk. Többet nem lehet mondani, a többit meg kell tennünk.

A humanizmust ezáltal a humanitásra vezettük vissza. Ez pedig nem más, mint erkölcsi követelés. Érték — amit én tartok értéknek. Igazolni nem lehet. Nem gyökerezik világrendben, a lét törvényeiben, vagy túlvilági akaratban. De ha ebben gyökereznék is, azon múlik, hogy elfogadjuk-e, követjük-e. Elvetheti bárki, letaposhatja bárki. S ha most írásom befejeztével valaki megkérdezné, hát akkor mégis miért vállaljuk a humanitás követeléseit, azt válaszolnám, amit *József Attila* mondott az erkölcsiség kérdéséről:

„Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!

Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis!"

KARÁTSZON ENDRE

A homo aestheticus a homo moralis ellen

(A „franciás” Kosztolányi társaságában)

Hogy előadásomat magam is franciásan kezdjem, előljáróban megindokolom a címét. Ecélből nem nagyobb tekintélyt fogok idézni, mint Szabolcsi Miklóst a *Kis magyar irodalomtörténet* lapjairól: „... Kosztolányi Dezsőnek pályája és értékelése a polgári humanista magatartás értékével és érvényével, a liberális gondolkodás, a «tisztá esztétikum» problémájával kapcsolódik egybe” — így ír az újrapolgárosodó mai Magyarország hivatalos kritikusa, bizonyos megszorításokat sejtetve egy mindmáig megíratlan és valószínűleg megírhatatlan irodalomtörténeti osztályerkölcs nevében.

Szegény Kosztolányi tehát nem kerülhette el sorsát: addig hirdette az erkölcsön kívül és felülálló szépséget, a költészet öncélúságát, addig fitymálta az úgynevezett „mondanivalót”, a hatni, nevelni, magyarázni vágyó lírát, míg a végén éppen olyan szempontok szerint értékeli, melyeket soha el nem ismert és mindig támadott. Igaz, hogy az ítések tollának maga adott tápot ehhez, mikor épp harminc esztendeje, a *homo aestheticus* erkölcsi felindulással rontott neki a *homo moralis*nak és az erkölcs retorikájával mondotta ellene vádbeszédét. Úgy járt valahogyan, mint a kötekedő ateisták, akik túl sokat tagadják Isten létét, s ezért az Istennel foglalkozó lelkek közé sorolják őket. Érezte talán maga is: az elmúlástól való rettegetésébe beleszökött az emberi és írói hagyatékáról formált merev ítéletektől való félelem. Az ilyenektől: „Alapjában ő is a liberális burzsoázia esztétikai-ideológiai képviselője.”

*Azzal mi biztos és szilárd-igaz
Holtomban új halálba taszítasz ...*

írta, s ami engem illet, megpróbálom megszívlelni „könyörgését az ittmaradókhoz”.

Mert mit fogok fel a *Szegény kisgyermek panasza*inak bájáról, a *Bús férfi panasza*inak és a *Meztelenül*nek forrászavú érzéseiből vagy a *Számadás* nagy verseinek utánozhatatlan szárnyalásából, ha azt mondom, hogy liberális burzsoázia írta őket? Babits Mihály is liberális burzsoázia volt, sokáig szoros barátság is fűzte Kosztolányihoz, mégis az *Örökké ég a felhők mögött* l'art pour l'art hitvallása mögött egészen más üzenet húzódik meg, mint az *Esti Kornél énekében*. Egyikük kötetét sem úgy ütöm fel, hogy most egy liberális polgárt olvasok. Talán inkább társaságukat keresem, meghitt világukba lépek, művészetüket élvezem és élem. Könnyen szememre lobbantathatna valaki, hogy ez polgári eklekticizmus, és én erre a leírhatatlanul csúnya szóra elszomorodnék, de tartalmán nem háborodnék fel, mivel minden jó költőt jó barátomnak tartok és igyekszem mindegyiket a maga mércéjével mérni, József Attilát József Attiláéval és Kosztolányi Dezsőt Kosztolányi Dezsőével. Más szóval barátaimhoz, ha már egyszer barátaim és amíg barátaim maradnak, nem azért járok, hogy értéküket rajtuk kívül álló személyekhez és eszményekhez viszonyítva ítéljem meg, hanem azért, hogy minél jobban megismerjem őket. Értéktételest tehát a „Homo aestheticus contra hominem moralem” perben senki se várjon tőlem, inkább, ha sikerül, a kérdés történetének megvilágítását, főleg Kosztolányi Dezső szempontjából, mert ő a történet főhőse.

Ezek után megérdeklődhetné valaki, hogy nem kerülök-e ellentmondásba önmagammal, hiszen én is címkét biggyesztek Kosztolányi neve mellé. Miért nevezem franciásnak Kosztolányit, s nem nevezhetném-e ugyanilyen joggal németesnek, elvégre Szabó Dezső a húszas években „rilkisszimusznak” csúfolta? És nem túlzás-e idegen vonatkozásokkal hozakodni elő a magyar nyelv bámulatos mesterével és szigorú puristájával kapcsolatban? Nyomban megjegyzem, hogy ez a jelző csupán a megközelítés útjára kíván utalni, Kosztolányi sokoldalú világirodalmi érdeklődése egyik, úgy vélem, nagyon fontos területén igyekszik rálelni a *homo aestheticus* indítékaira, természetesen nem tévesztve szem elől az egyént, az „egyedüli példányt”, akit Kosztolányi mindennél többre tartott, s azt a sajátos irodalmi életet, amelyben művét megalkotta, amelyre hatott s amely visszahatott rá.

Miért és mennyiben nevezhető mármost franciásnak Kosztolányi? Ismeretes, hogy pályája kezdetén, azokban az években, mikor a rázáporozó irodalmi élmények között keresve a leglényegesebbet, művészi ízlése és gondolkodása lassan határozott irányba fordul, Kosztolányi elsősorban költőnek tartotta magát, s ezért én is költészetében és a költészetéről alkotott véleményében, úgy is mondhatnám, véleményeiben keresem kapcsolatait a francia irodalommal. Ez a nyom vezet esztétikai nézeteinek gyökereihez, amelyekből idővel kinőtt a *homo aestheticus* sajátos, irodalmunkban mindaddig példátlan magatartása. Talán az is kiderül ebből a vizsgálódásból, hogy volt-e és van-e Kosztolányi álláspontjának humanista jelentősége.

Arról, hogy milyen időben és milyen környezetben ébredt fel Kosztolányi érdeklődése a külföldi, kiváltképpen a francia költészet iránt, legjobb talán őt magát megszólaltatnom. A *Nyugat 1917-es* évfolyamában írt ünnepelő tanulmányt Szini Gyuláról, a „magyar irodalom utászát”-ról, „ki a távolságokat áthidalta vágával és kisebb-nagyobb tanulmányaiban közelebb hozta hozzánk a latin (értsd: francia) eszményt, a germán szellem által elzárt irodalmunkban új utat mutatott.” Ebben a cikkben szerepel a következő kis életkép a századeleji fiatalokról: „Este felé, az egyetem gázzal világított homályos aulájában különös alakok tűntek fel, fiatalemberek, kiket eddig nem ismert a magyar élet, éhes diákok, rongyosan és sápadtan, orthodox marxisták, kik kívülről tudták a „Kapital”-t, haladó trockisták, kik az emberiség jövőjéről beszéltek, tolsztojánusok, kis angolpipával az agyrukon, kik szakállt növesztettek és télen-nyáron mezítlen lábfejjel jártak, szandálban, esztétikusok és tudósok, kiknek az európai tudomány volt az eszményük és gögös költők, kik egyetlen írásukat sem nyomtatták le, minthogy a nálunk divatozó irodalmat és írókat mélységesen megvetették. (...) Ami az ókoriaknak Róma volt, az volt az újkori magyar fiatalságnak Párizs. Bátorságot, eredetiséget, újat mentek ide tanulni, akik tehették, akik pedig itthon rekedtek, egy kávéházi zugban álmodoztak róla.”

1904-ben az egyetem s főképpen Négyessy László szabad stílusgyakorlatainak „eszményi parlament”-jében ismerkedett meg egymással Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Juhász Gyula. Filozófusok neveit idézték lázasan, országot rengető terveket szőttek a magyar irodalom megújításáról, fordításokat olvastak fel egymásnak, kérésre lapot alapítottak és hétről hétre sorompóba állították irodalmi véleményeiket. Többes számban használok ezt a szót, mert a csapongó, az irodalom valamennyi területére elhatoló olvasmányok hatására véleményük a diákevek során rengetegszer változott. Két-három sarkalatos nézethez ragaszkodtak csupán: lenézték a régi nemzedék akadémikus íróit, szidták, ahogy csak lehetett Beöthy Zsoltot és nacionalista bírálói módszerét, hódoltak a művészet a művészetért elvének és élesen elkülönítették magukat, részben még Juhász Gyula is, azoktól a diáktársaiktól, akik az irodalmat nem célnak, hanem eszköznek tekintették. Kosztolányiné férjéről írott emlékezéseiből emelem ki a következő esetet: „... egyszer hevesen összetűz Vágó Bélával, a későbbi népbiztossal. Ez utóbbi, a marxizmus védelmében támadja az elefántcsont szemléletet. Kosztolányi szenvedélyesen válaszol a támadásra. 'A múzsa nem szobalány' — veti feléje." Fanatikusok, mint az új nemzedék voltak rádobbanó fiatalok mindenkor; különösen Kosztolányi nyelve csípős. A *Bácskai Hírlap* 1905. ápr. 9-i számában neki tulajdonítja a következő kirohanást a Makai Emil hazafiatlanságát szapuló kritikusok ellen: „... összejönnek az irodalomtörténeti vaskalap hordozói, szenilitásban szenvedő, pályájukba visszanőtt aggok, fehér mellényes osztálytanácsosok, kritikái zugírók és kövér, jórészt államköltségen gömbölyű arcúra hízott s bölcse irodalmi házasságot kötött költők ...” stb., stb. Ami Beöthy Zsoltot illeti, leglesújtóbb véleménye így hangzik róla: „Nála az esztétikai szempont másodrendű dolog.”

Cikkeiben ekkortájt már sűrűn bukkannak fel a francia utalások; Makai Emilt például azért magasztalja, mert „Olyan dolgokat vett itt észre, melyeket tán franciául évtizedek előtt megírtak, de — ne feledjük el — ő volt az első, ki a modern élet természetes hangján szólalt meg.” Ugyanitt példának állítja a parnasszieneket és a dekadenseket, „akik között sok igen nagy költő van, és akik sohasem írtak hazafias dolgokat. Szerethették hazájukat, nem szerethették, ők írtak, költők voltak, s máig senkinek sem jutott eszébe detronizálni őket.”

A nemzedékek hirtelen fellángoló harcában tehát a fiatal Kosztolányi jelszava a modernizmus és a kozmopolitizmus: meg kell szabadítani a magyar irodalmat a hazafias elv jogtalan és bénító gyámságától, a gyöngyvirágos költészet elcsépelet témáitól és újat, „a zűrzavaros és érdekes életbe mélyen belemarkoló” tárgyakat kell választani. Útmutatást ehhez, sőt jól kitapintható ötleteket egyrészt kedves filozófusaik, Nietzsche és Schopenhauer, másrészt a XIX. század második felének francia költői adnak a nagyra törő, de személyes élményekben még meglehetősen szűkölködő fiataloknak. Eleinte különösen verseik *tárgyát* érinti ez a hatás, Kosztolányi esetében pedig különbséget kell tenni az egyes francia költők vagy költői csoportosulások időrendben elkülönülő befolyása között is. Más dolog ugyanis a vers alapötletének a korszerűsítése — fiatal és lázadó természetű költőknél mi sem könnyebb — és más a kifejezési eszközök újszerű megválogatása, a nemzeti költészetben eladdig ismeretlen hangulati alakzatokba való társítása. E második esetben ugyanis a fül szokásait, az olvasott és a gyermekkor óta hallott szövegek

hangzáshagyományát roppant nehéz levetkőzni. Tegyük hozzá, hogy a stílus személyes titok, féltve őrzött szabadság és gyenge művész az, aki e téren utánzásához folyamodik. Egyik levelében Babits arról a titkos meggyőződéséről vall, hogy „minden nagy poéta dekadens és minden igazi költő nyelv dekadens nyelv” (1905. szept. 15). Válaszában Kosztolányi indulatosan kikel a dekadensek, különösen a franciák ellen, „üres Mallarmé”-t és „nyavalyás Verlaine”-t emleget, „nyelvük, melyet annyira dicsérnek, kész megcsinált dolog, melyet működésbe tudnak hozni akkor, amikor kedvük jön írni s realitás tekintetében észrevételük nem versenyezhet még Dantéval vagy Aranyéval sem, akik ugyancsak nem voltak ilyenfajta poéták”. Alaposan meglepődik, mikor Babits azt feleli, hogy Arany János is dekadens, „főleg a nyelve”. Kirobban közöttük a vita, Kosztolányi, akinek Arany szintén bálványa, — Baudelaire-hez hasonlíttja! — védelembe veszi „az ő szentséges márvány nyelvét”, és tovább fitymálja a dekadensek erőltetett nyelvlágosságát: „Ezek az emberek nem klasszikusokat olvastak, hanem marhaleveleket, adóvégrehajtásokat, ultimátumokat. Verlaine utasításait megfogadva, kivettek pár szót, s csináltak hozzá költeményt. Mint Nietzsche mondaná: volt enyűk s találtak hozzá fát.”

Sok minden egyéb mellett az derül ki ebből a perlekedésből, hogy Kosztolányi művészi tájékozódása szempontjából is erősen foglalkoztatták a franciák, ezek között is kiváltképp a dekadensek, különben nem szidná őket ilyen szenvedélyesen. Egyelőre azonban stíluseszmenye inkább klasszikus, Arany realizmusát dicséri, Dantét és Shakespeare-t, akiknél a nyelv „össze van csontosodva a gondolattal”. Az újítót még megköti a hagyomány; 1904-1906 között is az akkor lassan már klasszikus számba menők, Baudelaire és a parnasszisták, főleg Leconte de Lisle előtt hódol. „A lírában szeretem a pátoszt és nem vetem meg a becsületes, hosszú, Leconte de Lisle-i szónoklást, amely edzi tudónket és a nyelvűnkét”, írja Babitsnak és nem nyugszik addig, amíg barátja el nem olvassa az *Antik költeményeket* és a *Barbár költeményeket*, és valósággal követeli, hogy Babits is fordítson belőlük. Baudelaire maga „szellemóriás”, „lelki szenzáció” — imádja. Kezdeti stíluseszmenye a parnasszista fegyelem, az ihlet fölényes irányítása, a mesterségbeli tudás, a *Romlás virágainak* „hideg és bölcs megalkotottsága”. Nemcsak hogy elkülöníti Verlaine és Baudelaire nyelvezetét, de állást is foglal az előbbi ellen. „Ismeretes, írja a *Magyar Szemle* 1906. aug. 9-i számában, Verlaine-nek az a verse, melyben a költőnek a szavakkal való játékot ajánlja. Baudelaire s a nagy dekadensek ezt a ráhibázást, ezt a költői hóbortot sohasem szerették (...) Az ő művészetét mindig a józanság, okosság, oeconomia vezették. Az ihletről éppúgy vélekedett, mint a nagy *Flaubert*. Azt mondta, hogy a napi munka eredménye, semmi más”. (Ha jól meggondoljuk, hogy az 1906-os év az *Új Versek* esztendeje, nem nehéz ebben a baudelaire-i tökéletességről írott cikkben felfedezni Kosztolányi első nyilvános, noha még burkolt rosszallását a „tanulatlan és gyenge” Ady — Kosztolányi idézem — szabadjárá engedett ihletével szemben.)

Ez a Baudelaire-cikk egyúttal vallomást is tesz a dekadencia mellett. Baudelaire ugyanis, Kosztolányi méltatásában, nagy dekadens, verseinek gondolati és érzelmi magja teszi azzá, szemben a hóbortos dekadensekkel, akik a mesterkélt formával különködnek. Mi hát most már az igazi, a követésre méltó dekadens irányzat, amelyben Kosztolányi és annyi fiatal költőtársa természetes rokonszenvével kapcsolódott? Kosztolányi ilyennek látja, Baudelaire nyomán: „A dekadencia nem dezorganizáció — mint Bourget hirdeti — nem rendszertelenség. A dekadens költő nem érthetetlen, homályos és a legkevésbé sem homályoskodó. Szavaiban van tűz, érc és súly. A dekadencia lényege egy mély világnézeten alapszik s ezt nem annyira pesszimizmusnak, mint inkább érettségnek, beteltségnek, jóllakottságnak, csömörnek szeretnők nevezni. Minden költő naivnak, hiszékenynek, optimistának látszik a dekadens mellett, ki mindent a kiábrándulás sötét szemüvegén át néz. A földi dolgokat egy rugó igazítja csak: a monstre moderne, az átkozott, szörnyű unalom. Az ember céltalanul bukdácsol a bölcsője és koporsója között, lihegve hajsza minden gyönyört. Más nem is tehet. A világ arra, hogy megváltoztassa, nagyon is jó, jobba nem tehetjük — ámde rosszabbá sem, mert gonoszságában és megátalkodottságában a legrosszabb. Mindenütt céltalanság ásitó reánk. Minden egy.” A romantikus világfájdalomnak ebbe az újfajta, nagyvárosi pózába csavarózott be az egyébként is nietzschei birkózókedvtől duzzadó fiatal Kosztolányi és ezt a bágyadtságot, céltalan neuraszténikus önmarcangolást kifejezve akarta, paradox módon, forradalmasítani a túl derűlátó, negédesen felületes korabeli magyar lírát. Francia mintái ezidőben a Leconte de Lisle-i tökéletes versfaragás, leíró személytelenség, az Hérédia által kikristályosított drámai, történelmi szonett és a baudelaire-i, önváddal és zülléssel súlyos halálhangulat. Mindez természetesen tükröződik akkori verseiben is.

Hosszú volna minden jellemző példát felsorolni. A Leconte de Lisle-i modorra emlékeztetnek az ókori, mitológus vagy exotikus témájú zsengek, vagy éppen a magyar tárgyú *Alföld*: itt a leírás közvetlenül megjelenítő, parnasszistán festői és személytelen, a hangulat pedig sivárságával és a tikkadt színek mögött meghúzódó reménytelenségével a dekadens életérzést árasztja.

.....
*Az élet alszik, mindent tűz aszal,
 a gulya tétlenül delelve ödög,
 távolba búsul egy vén, puszta fal.*

*Kék, sárga színben ég a hevülő föld,
 egy ócska, kis síp álmosan huhog,
 és nincs a rónán sehol üdítő zöld.*

*Fáradtan álldogálnak a juhok,
 a délibáb poros mezőn suhanva
 köddé fakul, és eltűnik utóbb.*

A Magyar Szonettek ciklusáról már Babits is azt írta Juhász Gyulának, hogy Kosztolányi itt Heredia Trófeáit utánozza, egyúttal azonban örömmel üdvözölte őket mint a megújult magyar költészet alapjait, egy „nagy egyéniség” műveit.

Mohács: A csata

*Ezüstösen villog fönn a zománc-kereszt
 és vérre szomjazik a háborús acél,
 a sápadó sereg sietve útra kél
 és zúg, mint a köpű, mely nyüzsgő rajt ereszt.*

*Kaszásra vár mindenütt a sárguló kalász,
 a harcosok között nyomott a hangulat,
 komor nyugodtsággal buzdítnak az urak,
 a bús, letört király csüggedten nyargalász.*

*Egyszerre, mint ezüst-kígyó, lassan görög
 felénk a vasas, tar-homlokú török;
 buggyos ruhájukban nagy testük még nagyobb.*

*Halált köp az ágyú, a penge felragyog,
 vér fröccsen a mezőn, hullong a hús-cafat —
 s felhővel fogja be dicső szemét a nap.*

A magyar szonett műalakkal, mint ezt Horváth János megállapította, „jóideig velejárt valami kazinczyas költői nyelv és stílus.” Érzelmesen kecses, modoros versike volt, még Arany Jánosnál is. Mozgalmasságot, drámai feszültséget először Kosztolányiék vittek belé, ha azóta mások, az ő nyomdokaikon haladók felül is múlták őket. A vers erejét Heredia és magyar tanítványai úgy duzzasztották fel, hogy a lehető legapróbb keretbe, mely filmfelvevő gép fókuszaként nyílik a világra, nagyszabású látomást, jelenetet vagy drámai gondolatot sűrítettek, tárgyiasították a téma izgalmát, amelyhez többé magyarázat nem kellett, töménységével hatott. Ez is hozzátartozott a modern költői igényhez, mely a versben a művészi indulat megtestesülését kereste és megalkotásában a művészi erőmutatvány nagyságát becsülte. A modernség másik nagy lehetőségét Kosztolányi az új témákat és az új költői magatartások kiaknázásában vélte hasznosítani. E téren talán leginkább Baudelaire ösztönző erejét érezni nála. Gondoljunk csak a *Lámpafény* harmadik részére, ahol a költő, *A Romlás Virágai Paysage* c. versére válaszolva, szobájába húzódik vissza, és távol az átkos mezőktől, azaz a természettől vagy a valóságtól, mesterséges álmokkal idézi elő a tavaszt s „míg véres ködbe meghal künn az alkony, / kinyílnak a sápadt nympheák”. Ugyancsak Baudelaire

nyomán tárja fel legtitkosabb és a századeleji közönség szemében legbűnösebb szorongásait a *Fekete Vénuszban*. Íme a vers második része:

*Rogyó inakkal táncolunk az éjben,
ily lázas álom nem gyötört soha.
Bús áldozattal hull könnyünk a porba,
gázolva testünk, lelkünket tiporva
uralkodik az éj úrasszonya.*

*Imádjuk őt mind titkos iszonyattal,
láttára elsápadnak a szívek.
A kereveten ül, kezébe korbács,
csípője lágy, szelíd bokája formás,
szemébe hús tűz s forraló hideg.*

.....
*Bősz láncba fogva vágatunk előre,
mi, rettegő, komor bohócai.
Szájunkba vértől tajtékzik a zabla,
gyeplőnk kaján mosollyal tartja-tartja,
és nincs erőnk széjjelszakítani.*

*Tekintetét, mit olykor porba hullat,
felvesszük, mint a gyöngyöt az arab,
szemünkbe gyászos vágy, sötét nyomor forr.
Meg-megbicsaklunk, ám suhint az ostor,
és táncolunk, loholva, balgátog.*

*S én, a bolondok közt a legbolondabb
a trónja talpát rázom mérgesen.
S búsult tűzével a hűlt üstökösnek
feltépem a szívem — egy nagy, vörös seb —
s eléje vágom maradék-eszem.*

Az érzelmek modern poklának ebben a lidérces felvillantásában persze nemcsak Baudelaire-nek, hanem Adynak és nem kevésbé a gyengén verselő, de akkoriban nagy hatású Szilágyi Gézának is jelentős szerepe van. Igaz, hogy ők is Baudelaire iskolájába jártak.

Kosztolányi eredetiséget mindenkitől tanul, még azoktól is, akiket nem szeret, csak éppen az a baj, hogy alkalmazkodó képességével a számára idegen alkatú lírai közegben is jól érzi magát és a rokon hangra, önmagára csak később bukkan rá. Eredmény: a *Négy fal között* meglehetősen szervesen kapcsolódó, sokszor századvégi közhelyekkel terhelt, hol túl személytelen, hol erőszakoltan személyes verstömege, amelyből az évek során, a későbbi kiadásokban vagy százat maga kigyomlál.

1907-ben jelent meg a kötet, Kosztolányi ekkor 22 éves. Első erőpróbának tehát mégsem megvetendő vállalkozás a *Négy fal között*, sőt, ha a korabeli lírikusok műveivel vetjük egybe, találunk benne legalább harminc érdekes, akkoriban nagyon is új, formailag és tartalmilag hagyománytörő verset. Szerzőjük művelt, sokoldalú tehetség, még akkor is, ha az igazi Kosztolányi csak később jelentkezik. Mindezt ezért hangsúlyozom, hogy nyilvánvalóvá váljék a magyar irodalompolitika egy ártatlan, de jellemző szemfényvesztése, amely az Ady mítoszt hivatott szolgálni. Kosztolányi Összegyűjtött verseit ugyanis a *Négy fal között* nyitja meg, ezt mindenki természetesnek tartja, kritikusan pedig, például Szauder József, fanyalogva méregetik — és joggal — hogy bizony a költő itt még nem kiforrott. Ady Endre összes verseit viszont az *Új Versek* nyitják meg, holott ez Adynak a harmadik kötete, előtte Debrecenben, 1899-ben megjelentek már a *Versek*, 1903-ban, Nagyváradon pedig a *Még egyszer*. Aki olvasta őket, tudja, hogy jelentéktelenek. Ezért gondosan a kötetek végére rejtik őket, hogy az első oldalon mindenki nyomban Ady zsenijével találja szembe magát. Véleményem szerint szép ez a kegyetes tisztelet Ady emléke iránt, de

talán felesleges. Jobb kiadások a világon mindenütt időrendben hozzák a költők műveit. Másokat, a justitia nálamnál kardosabb bajnokait, akár fel is bősíthet egy ilyen kis csalás: mi az ördögnek kell Agyból még ma is mindenáron bálványt faragni.

De térjünk vissza Kosztolányihoz és kedves franciáihoz. Aki csak egy kicsit is ismeri későbbi mosolygó báját, varázslatos könnyedségét, mindenkor baráti közvetlenségét, az érzi, hogy sem a parnasszisták nagyképű szenvtelensége, sem Baudelaire komor szépsége nem volt igazán rokon hozzá. Majdnem azt mondhatnám, hogy rossz helyen keresett. Maga is belátta ezt, hamarosan másokhoz fordult. Művészi fejlődésében talán ez a legjelentősebb fordulat. Különösképpen, amint az előző francia minták akadályozták jellegzetesen egyéni hangjának a megtalálásában, úgy segítették ehhez új olvasmányai, melyekkel fordításai során kötött bensőséges kapcsolatot. De adjunk elégtételt Leconte de Lisle-éknek és Baudelaire-nek is: ismeretségük nem volt haszontalan. Kosztolányi megőrizte a l'art pour l'art alapélményét, a dekoratív leírókedvet, Baudelaire-től pedig különösen a modern lélek titkainak feltárási vágyát s a hátborzongató dolgok széppé varázsolásának boszorkányságát.

1910-ben jelenik meg második kötete, *A szegény kisgyermek panaszai*, ezzel teszi nevét igazán ismertté, ezzel vonul be Karinthy *Így írtok ti-jébe*, ő maga is ezt tartja legmutatósabb ciklusának és közel tíz esztendőn át folytatja, bővíti. Az irodalomtörténész szempontjából talán az a legmeglepőbb ebben a kötetben, hogy Kosztolányinak ebben az első nagy, mondhatni színészi alakításában alig emlékeztet valami a *Négy fal között* sokszor habozó, bizonytalan együttesére. Ha azonban a versek címjegyzékét összevetjük, kiderül, hogy három vers, az *Öreganyám*, a *Halottak napja* s a *Miért zokogsz fel oly fájón, búsán* kezdetű onnan került át az új kötetbe. A legutóbbi versnek ott még *Clementi szonáta* volt a címe. Kosztolányi nyilvánvalóan azért vette át őket, mert hangulatilag és tartalmilag tökéletesen beleillettek az új kötet gondosan megkomponált egységébe. A szegény kisgyermek panaszai tehát felhangzanak már az 1906-1907-es években. Panaszkodni, persze, a kisgyermek is tanul. Vessük össze, mint ezt már Szekszárdy-Csengery József megtette, a *Clementi szonátát* Verlaine *Le piano que baise une main frêle* . . . című versével, melyet Kosztolányi *Együgyű dal* címen fordított.

Verlaine verse:

*A zongora, mit gyenge ujja csókdos,
a rózsaszürke estbe felragyog
és egy dal ébred, fájó és bolondos,
a szárnya surran és beszél-gagyog,
bolyong, zokog és sír és meg-megáll,
hol csendesen az ő parfüme száll.*

*Miért ez az együgyű, édes ének,
mely altatgatja álmatlan szívem
Mit adhatsz, kis bolond dal, a szegénynek,
és mit akarsz, hogy félve, szeliden
kiszállsz az ablakon és hallgatag
meghalsz a fák között a kert alatt?*

Kosztolányi verse:

*Miért zokogsz fel oly fájón, búsán,
csöndes szonáta, álmodó szonáta?
A kert mögül mostan felém suhan
az évek árnya, tűnt idők halála.*

.....

Kis ujjaim alatt zokog a dal.
Sok régi ábránd újra visszaszáll ma.
Anyám nevet és újra fiatal,
s csak zeng az édes, illatos szonáta.

Az éjszakába suttogón beszél,
és sírdogál fáradtan meg-megállva.
Ma álmom elviszi az enyhe szél,
s az ábrándos, ezüstös, halk szonáta.

Olyan, akár egy kisgyerekkacaj,
akár a holdas jegenyéknek árnya,
akár haló ajkon a tompa jaj,
hogyan egyre halkul, meghal a szonáta.

Ha eltekintünk a magyar versben szereplő anya emlékétől, alapgondolata, szerkezete és hangulata szorosan kapcsolódik a francia verséhez. Ugyanazt akarja mondani, azaz helyesebben éreztetni, sőt érekelteni. A szonátában, a zongorajátékban, más szóval a zenében kap kifejezést a két költő édesbús nosztalgiája. Köztudomású, hogy a francia költészetben Verlaine fogalmazta meg legjellemzőbben a költészet és a muzsika rokonságát, határait egybeolvasztását. *Ars poetica*-ját Kosztolányi 1906-ban még hóbortosnak nevezte, de pár évvel később már a legnagyobb elismeréssel emlegette. 1913-ban, a *Modern Költők* bevezető méltatásában így ír: „Itt tömören össze vannak fogva azok az elvek, melyeket minden művész öröme a magáénak ismerhet” Sőt, a maga meglehetősen szabad fordításait is Verlaine nevében emlegeti, mondván, hogy az idegen szöveg olyan, mint egy librettó, csak zenével teljes, és a zenei fordítás kedvéért el lehet tekinteni a szöveg szolgai utánzásától.

Kosztolányi tehát új tematikával, új hanggal, új költői fogásokkal jelentkezik. Úgy ismeretes ez a kötet, mint a magyar vidéki kisvárosban élő úrigyerek kissé modoros, öndédelgető, de páratlan beleérzéssel megrajzolt lelkiállapotainak a sorozata, melyből kiérződik a nagyváros feszült életében őrlődő felnőtt visszavágyása a gyermekkor paradicsomába. Kosztolányi maga többször hangoztatta, hogy e versek legszemélyesebb és legmaradandóbb élményeiből fakadtak. Az *Érdekes Újság* 1913. dec. 28-i számában például így nyilatkozik: „Engem a magyar kisvárosban rejlő titokzatosság, a vidéki emberben rejlő misztikum zaklatott írásra, és csak annyiban érzem magam írónak, amennyiben a vidéken munkáló erőtlől kaptam erőt. Ott, ahol nincs semmi esemény, csak bor, kártya és mély-mély szomorúság, a lélek élete meghatványozódik, nem tágul, csak mélyül, sűrű, intenzív, különös lesz. Minden vidéki élet csak lelki élet. Tizenhat éves koromig az ágyban feküdtem betegen. A szobák atmoszférája, a családi élet idegessége reszketett bennem, és ma is a neuraszténia, az áldott és átkozott neuraszténia színes üvegén látom szépülni és torzulni az életet, ez kínoz, hogy papírra rögzítsem azt, ami oly hamar elmúlik.”

Mindez természetesen igaz, ám ha a *Clementi szonáta* verlaine-i reminiscenciájára gondolunk, talán kiegészítésre szorul. Ady is akkor írta meg az *Új Versek-et*, amikor tudomást szerzett a baudelaire-i témák merészségéről és rádöbrent, hogy az igazi költőnek fel lehet és fel kell tárnia lelke legsötétebb mélységeit is. Egy kis utánajárással megállapítható az is, hogy Kosztolányi nem csupán a vidéki polgáreltetet, hanem olvasmányai, kedvenc francia költői szemüvegén keresztül figyelve fedezte fel a kisvárosi gyermekéletben rejlő, magyarul eladdig kiaknázatlan költői lehetőségeket.

Említettem már, hogy fordításai során kötött bensőséges barátságot, a parnasszisták és Baudelaire után, azokkal a költőkkel, akik a *Modern Költők* című, 1913-ban elkészült fordítás antológia kötetének másik nagy csoportját képezik. Igen sokan vannak, felesleges volna mindet felsorolni, pusztán azokat említem meg, akiket Kosztolányi különös előszeretettel fordított és az átlagosnál több verssel szerepeltetve kiemelt. Három név tetszik különösen érdekesnek: Verlaine-é, Francis Jammes-é és Verhaerené. Mindhárom eredeti tehetség, következésképpen elég nehéz egymással párhuzamba állítani őket. Mégis közelkerülnek egymáshoz, sőt vegyülnek Kosztolányi költői fogékonyságának oldó közegében. Egyben pedig mindannyian hasonlóan egymásra: költői pályájuk egyik vagy másik szakaszán valamennyien hódolnak a baudelaire-i előzmények után kibontakozó gyermek-nosztalgiának. Verlaine talán tematikailag nem is, de modorában, látásmódjában ő az egyik úttörője annak a naív, az érzetek frissességében dúskáló, könnyesen fátyolos impresszionista szemléletnek, melyet utódai szinte már programszerűen tesznek meg költői kifejezésük alapjává. A századfordulóra a gyermekkor világa a prózai, materialista tülekedéstől való elvágódás valóságos aranybányája lett: 1895-ben jelent meg Henry Bataille szimbolista kötete *La chambre blanche*

(A fehér szoba) címmel, két évre rá az ugyancsak szimbolista Fernand Gregh adta ki a *La maison de l'enfance* (A gyermekkor háza) című kötetét. A *Modern Költők* fordításai között mindkettőből találunk szemelvényeket. A tárgyak rejtett életével együtt álmodozó gyermekek bukkannak itt fel, lázas pillanatokkal és hirtelen, érthetetlen szorongásokkal. 1904-ben Verhaeren *Les tendresses premières-je* (Első gyöngédségek) az előzőeknél realistábban festett, mesés flamand rejtélyektől csigázott képzeletű gyermekkorra emlékezik, 1907-ben pedig Francis Jammes *Souvenirs d'enfance* (Gyermekkori emlékek) című ciklusa idézi érzelmes neoprimitív impresszionizmussal a vidéki kislány szeme elé táruló mindennapok meghitt csodáit. Az említett kötetek egyébként mind vidéki, kisvárosi életet ábrázolnak a líra eszközeivel, s itt az ábrázolást is hangsúlyozom, mert a verseknek szereplői, a való életből ellesett jellegzetes figurái vannak s a költő, azaz a költőt képviselő gyermek maga is részt vesz a jelenetekben. Említhetném itt még Jules Laforgue-ot, aki szintén gyermeki fájdalommal panaszozza *Complaintes*-jeiben a vidéki vasárnapok mélabúját: az ő hangjai például Kosztolányi *Másként halálos csend és néma úntság* című versében visszhangoznak.

Idő híján egyetlen tematikai rokonságot ragadok ki: a *Szegény kisgyermek panaszainak* egyik jellegzetes mozzanata a betegség: a láz kábult, furcsa víziói s a lábadozás kényúri öröme, az esztétikum má bűvölgő cicázás a halállal. Hasonlítsuk össze Kosztolányi doktor bácsiját Verhaerené-val, aki a *Convalescence* (Lábadozás) című versben bukkan fel:

.....
*Et le docteur dont j'avais peur
 Était venu et revenu
 Avec son bâton noir et ses lunettes d'or,
 Dire des mots mystérieux,
 Et les redire encor;
 Et j'avais vu ses mains, son front, ses yeux
 Errer autour de ma torpeur . . .*

*A doktor bácsi.
 Áldott aranyember.
 Világító, nyugodt szemei kékek.
 Komoly szigorral lép be a szobába,
 szemébe nézek és csöppet se félek.
 Borzongva érzem biztos ujjait,
 ha kis, sovány bordáimon kopog.
 Ősz bajusza a fagytól zúzmarás,
 hideg kezén arany gyűrűsorok.
 Oly tiszta és oly jó. Ő ír medicinát,
 keserűt, édest, sárgát vagy lilát.
 Az ő kezéből hull a paplanomra
 nagynéha egy halvány, szelíd virág.
 Rá gondolok, ha szörnyű éjszakákon
 párnáimon oly egyedül sirok.
 Ő az egészség és a bizonyosság,
 titkok tudója és csupa titok.
 Gazdag, nyugodt. Nehéz bundája ott lóg,
 prémét szeliden prémezi homály.
 De elmegy innen és itthagy magamra,
 színházba tér, vagy csöndbe vacsorál. . .
 Ilyenkor látom otthon s páholyában,
 amint valami víg tréfán nevet.
 De kék szeme egyszerre elsötétül,
 rám gondol, mit csinál a kis beteg?*

*A béke ő, a part, a rév, az élet.
 Jaj, hányszor néztem jó arcába hosszan,
 míg ájuló álomba lengve árván,
 kis ágyamon, mint egy bús, barna bárkán,
 ködös habok közt ringatóztam.*

Az indíték világos: Verhaeren megemlékezik a háziorvosról, Kosztolányi is megírja a maga doktor bácsiját. Átveszi a mindentudó felnőtt titokzatos varázsát, a bágyadt hangulatot, de ezzel a párhuzamnak vége is szakad. A francia versben két árny elmosódott körvonala rajzolódnak ki úgyahogy, a magyarban minden valóságos, személyek és tárgyak egyaránt, mégis itt gazdagabb az elvont, szimbolikus tartalom, míg a francia elvontsága pusztán a beteg és az orvos közötti banális kapcsolatra utal. Kosztolányi, a tanítvány, továbbmegy mintájánál és jóval felülmúlja. Ez már az ő titka, itt már nem franciás, egyedül kosztolányis. Impresszionizmusa, szimbolizmusa, melyekhez a legjobb helyeken gyűjtötte a módszereket, készen áll, a szegény kisgyermek és Kosztolányi további költészete most már a maga személyes törvényei szerint fejlődik és bomlik ki.

Mégis, ha már módszerekről beszélek, szeretnék arra is felhozni példát, hogy milyen stílusfogásokat sajátított el a költő szimbolista és dekadens olvasmányaiból, az itt következő négy sor esetében nevezetesen Verlaine-től.

*Hangok zümmögtek, babonás varázssal
szívünkre szálltak, fullánkos darázsra.*

*Úgy szúrt a szépség és úgy fájt a bánat,
hogy futni kellett, ki az éjszakának.*

(Jaj, hova lettek a zongorás estek . . .)

Nyilvánvaló, hogy a fullánkos darázsra semmi köze a valóságos bogarakhoz. Metaforájuk bonyolult, a költő által ügyesen ki nem mondott, hanem képbe rejtett lelkiállapotot érzékeltet, mégpedig az érzékek egymásbavegyítésének segítségével. Kosztolányi képe ugyanis egyszerre hallási, látási és tapintási érzetet foglal magába, mindezt azért, hogy egy boldog, de örökre elmúlt emlék felidézésére támadó fájdalmasan édes zibongást sugallja az olvasónak. Ecélből egy konkrét főnévhez (hangok) és két elvonthoz (szépség, bánat) olyan igéket illeszt, amelyek természetüknél fogva a „fullánkos darázsra” tartoznának. Komlós Aladár jegyezte meg, hogy „milyen kitűnően csinálja Kosztolányi a közvetlenséget” s a közvetlenség itt éppen az enyhén mesterkelt közvetettségnek tulajdonítható. Így hidalja át az impresszionista Kosztolányi az érzelmek és az érzetek közötti bizonytalan határsávot, amelyet festészeti kifejezéssel clairobscur zónának nevezhetnénk, s amelynek kifejezését elsősorban neki köszönheti a magyar költészet. Ő maga így beszélt erről: „Hiába, a szótár szavai mások, mint a versekéi. A közvetlen kifejezés csak gyakorlati célt szolgál, s a vers kifejezése mindig közvetett. Ha fáj a fejem és aszpirint óhajtok, akkor ezt mondom: 'fáj a fejem'. De ha verset írok, akkor másképpen kell beszélnem. Miért? Hogy hatalmasan és megrázóan — egy pillanat tragikus és örök megismerésében — ezt a benyomást keltsem az olvasóban. Ugy cselekszem, mint a karikaművész, aki messzire dobja a karikát, egy titkos, alig észrevehető rándítással, hogy visszatérjen hozzá.

Mindez pedig nem játék és mesterkedés. Egyszerűen azért használjuk a kifejezésnek ezt a bonyolult formáját, mert más módon érzést (teremtő világérzést) közölni lehetetlen. Verlaine tanácsolta valamikor: „Il faut aussi que tu n'aïles point choisir tes mots sans quelque mépris (sic): Rien de plus cher que la chanson grise ou l'Indécise (sic) au Précis se joint.” (Kell tehát, hogy bizonyos hányaveti megvetéssel válogasd a szavaid: nincs kedvesebb mint az elmosódó dal, melyben a Határozatlan elegyül a Határozottal.) Az igazi költők szavai — ellentétben a tudósok pontos, valóságfedő meghatározásaival — mindig kissé sandák, sunyik, kancsik. (S éppen ezért pontosabbak: a homályos voltak miatt tágabbak, a mélységet érintők, a lényegét megsejtetők.) Mintha kis félreértést keltenének, egy másodpercre ellentmondást gerjesztenek az olvasóban, aki ennek hatása alatt gondolkodni és érezni kezd, s egy magasabb megismerésre jut. Távolság van a kifejezni akart és a kifejezett tárgy közt. Minél nagyobb a távolság, annál nagyobb a teremtő pátoz. Tettben és szóban ezt hirdettük mi is, kiket impresszionistáknak és szimbolistáknak neveztek ...”

*

Nemcsak azért választottam ezt a hosszú idézetet (1919-ből), mert Kosztolányi francia kapcsolataira találunk benne vallomást, hanem azért is, mert nagy vonalakban felvázolódik itt Kosztolányi esztétikai

felfogása a költészetéről, jobban mondva esztétikai magatartása a költészetben. Egyrészt látjuk a l'art pour l'art emberét, aki szüntelenül figyeli a költemény művészi hatását, másrészt, a közvetett kifejezésről szóló sorok már ott mozog a későbbi könnyed szépségért lelkesedő, a mélységet csak érinteni hajlandó *homo aesteticus*, aki a lényeg prózai kimondásánál többre tartja a lényeg fátyolba burkolt sejtetését. Az eddigiekből pedig azt hiszem az is kiderült, hogy a franciás iskola és az esztétikai magatartás között épp olyan szoros az összefüggés, mint például Heredia *Trófeái* és Kosztolányi *Magyar Szonettjei*, vagy a szimbolista gyermekvilág és a *Szegény kisgyermek panasza*i között.

Hosszúra nyúlna a francia l'art pour l'art történelmi kialakulásának áttekintése. Éljük be itt annyival, hogy a romantikusoknak a költészetnek a klasszikus kényszer alól való tartalmi és formai felszabadítását a III. Napóleon uralma alatt és a Második Császárság államilag ellenőrzött irodalmi életében alkotó írók és költők, megcsömörlötten a hivatalosan hirdetett gazdasági és társadalmi haladás jelszavától, az alkotás formai kérdéseibe menekülve igyekeztek a művészet becsületét megmenteni és a maguk csalódott forradalmi lelkesedését palástolni. A harcba tovább nem akartak és nem tudtak beleavatkozni, egyéni világukba menekülve ennek elmélyítésére törekedtek. Ilyen értelemben fogalmazták meg ars poétikájukat, amely a költőket kizárólag a szépség szolgálatára buzdította.

Nálunk a század elején, a mohón olvasó s következképpen az elefántcsonttorony szemlélettel korán megismerkedő illetve megbarátkozó Kosztolányi a nézeteit szívesen osztó Babits Mihállyal együtt szintén a művészet méltóságának helyreállítására vágyva tervezte a magyar költészet önállósítását a hivatalosan elismert, nemzeti erkölcsű, közhelyekbe merevedett irodalommal szemben. A formák és a témák szabadságáról és tudós megújításáról álmodoztak és e téren forradalmároknak érezték magukat. De csak e téren, mert elvük az volt, hogy a költészetnek, ha nem akarja magát megfertőzni, el kell kerülnie a rajta kívül álló politikai és erkölcsi problémákba való beavatkozást. A költői cselekedetet méltatlannak érezték, többek között azért, mert elégük volt a tanítóskodó akadémikus lírából. „Nem, édes barátom, írja Kosztolányi Babitsnak 1906-ban, a poézis nem a smokkoknak műkedvelő filozofálása, hanem igenis az érett elméknek üdülő játéka. A vers *mögött* keressük a tartalmat, magában az emberben. A versnek csak dalnak, játéknak, édességnek, rímnek kell lenni.”

Ezek a sorok már azután keltek, hogy közös erővel, szent felháborodással és a tiszta költészet ügyét eláruló költőnek kijáró gúnyáradattal lepocskondiázták Ady Endrét. Időközben megjelentek ugyanis az *Új Versek* és szerzőjük, aki ugyan szintén a francia költészettel való kapcsolatban találta meg egyéni hangját, messze túllépett a két fiatal esztéta vágyain, mégpedig azzal, hogy céljául nem csak a kifejezési eszközök megújítását, hanem ezzel együtt, sőt elsősorban a nemzet életének megváltoztatását tűzte ki. Felfogásbeli különbségeken túl, melyet Kiss Ferenc marxista tanulmánya nagyjából helytállóan elemez (*A beérkezés küszöbén*), az böszítette fel igazán a két nagyravágyó esztétát, hogy a maguknál jóval műveletlenebbnek tartott Ady váratlanul magához ragadta a magyar irodalom vezérségét. Úgy érezték, olcsó demagógiával tőlük ragadta ezt el. Ady maga pedig azzal tetézte a dolgot, hogy meglehetősen csípősen nyilatkozott a *Négy fal között* megjelenése alkalmából: „Bántásnak ne vegye se ő, se más, írta 1907-ben a *Budapesti Naplóban*; ő olyan költő, akire egyenesen az irodalomnak van szüksége. Emberi dokumentumokat nem kínál ő, mert nem kínálhat. Valami félelmetesen új egyéniségnek gyilkos tolokodásával vagy tiltakozásával sem keseríti ő el a jámbor lelkeket. Ő művész, ő költő, ő író, nem tudom, hogy mindegyikkel meg tudom-e magam értetni: ő irodalmi író. Bevallom, hogy az én számból nem éppen dicséret ez ma, amikor egyre biztosabban kezdem gyűlölni az irodalmat.”

Itt kezdődik szembenállásuk, mely a *Nyugat* szerkesztőségében és hasábjain együtt töltött esztendőik idején mondhatnám békés koexistenciává szelídül; nyílt háborúskodás nélkül, mindkét fél igyekszik a maga nézeteit érvényesíteni. Az egyiknek mindennél fontosabb a költészet eszmei hatása, mozgósítani akarja az olvasót, maga a vers csak „cifra szolgál”; a másik tagadja a költészet gyakorlati célokért való csatasorba állítását, az alkotó formában látja a vers lényegét, s azt mondja: „Költő az, akinek a szavak fontosabbak, mint az élet.” Milyen messze van már a híres Arany-Reviczky vita a kozmopolita költészetéről, amely pusztán a tartalomról vallott nézeteik miatt ugrasztotta egymásnak a két XIX. századi költőt!

Kosztolányi tehát elsősorban formai kérdéseket tartva szem előtt, szigorúan az irodalom keretei között mozogva igyekezett új költői felfogást teremteni és népszerűsíteni. Általános célkitűzései közül kettőt ragadok ki: egyrészt meg akarta változtatni a kapcsolatot a művész és a mű között, másrészt a megalkotott mű és az olvasó között. Hadd fejtse ki mindkét szempontot ő maga.

Azokkal, akik annak idején az érzelmek úgynevezett egyszerű és közvetlen elmondását tették a költő feladatává, így száll szembe: „A poézis a földi lármában az utolsó szó. (. . .) Mások azt mondják, hogy az első szó. Ez a parasztköltészet hite. Kedvesen korlátolt emberek papolják, hogy csak mondd ki, ami a szíveden fekszik azon melegében, és művész vagy, igaz és közvetlen, s vedd ki az érzéseid piszkosan, véreken, a köldökzsinórral és méhlepénnyel együtt. Izgató elmélet. A teóriák eldorádója, de csak a

művészek érzik, hogy mennyire nem közvetlen. Az első szók arra valók, hogy orvosért, és segítségért kiáltunk. Laposak, unalmasak ezek és üresek. Nekünk igenis várnunk kell, meg kell kísérelnünk mindent, hogy másképpen fejezzük ki magunkat, és ha sikerül ez, akkor nem írunk verset. Addig, amíg a próza is elég, nem mozdul a toll; amíg a logika segít, nincs ihletünk; amíg beszélni tudunk, vagy gesztikulálni, vagy dadogni is, egyetlen ütem sem születik meg."

Értsen ebből persze az olvasó is és értsenek nem utolsó sorban azok, akik az olvasót a költészet ismeretére tanítják. Különösen akkor, ha szimbolista alkotásokról beszélnek, amelyeknek elsikkad a gazdagsága, ha prózába teszik át őket. Kosztolányi hadat üzen annak az akkoriban és, fájdalom, ma is dívó didaktikus gyakorlatnak, amely egyedül a versek tartalmát teszi meg elemzése tárgyává. „A gyermeket, írja, az untatja, ami mindnyájunkat, az, ha egy költeményből mondván csinált eszméket, általános alapigazságokat, halvány, bamba tanulságokat hüvelyeznek ki, az, ha a költő lángjánál a haszonlesők akarják megsütni az ő politikai pecsenyéjüket. (...) Sajnos vannak az irodalomnak szemforgató szövegmagyarázói (. . .) ezek lesütik a szemüket egy irodalmi alkotás elvetemült, érzéki szépsége előtt, mert született ellenségei az ösztönösségnek. Ezek megvetik a szót s az eszmét emelik ki, holott csak az alkotó költő tudja, mennyire mindig a szó az elsődleges, mennyire mindig az villan meg, mennyire mindig az előzi meg a még tudat homályában botorkáló gondolatot."

Gondoljuk csak meg, hogy mennyit támadták Kosztolányit, életében és halála után, esztéticizmusáért, azok, akik ebben elzárkózó arisztokratizmust láttak. Pedig az ő esetében nemes demokratizmusnál egyébről beszélni nem lehet, hiszen a Nyugat írói közül talán ő szállt síkra legfáradhatatlanabban a költészet megszerettetése és megértése érdekében: műértőket és műélvezőket akart nevelni az olvasókból, persze nem úgy, hogy az olvasók, ahogyan manapság mondják, széles tömegeinek a *szolgálatába* akarta állítani a lírát, hanem úgy, hogy általuk *elérhetővé* és *élvezhetővé* legyen. Hogy pedig megint a franciákkal állítsam párhuzamba, módszerül az ő szövegelemző eljárásukat ajánlotta és használta (pl. Babits: *Születésnapomra* c. versénél), amely a formából kiindulva halad a vers legrejtettebb magja felé.

Ha mármost a formát, a tartalmi mélységet egyszerre tükröző és magában foglaló érzékletes egységként fogjuk fel, amely nem *közl* gondolatot és érzést, hanem a gondolatok és érzések gazdag sorozatát indítja meg, akkor dióhéjban megkapjuk az első világháború utáni, magát immár latinusnak nevező franciás Kosztolányi esztétikájának a lényegét. Ez idő tájt vállalja legbüszkébben a latin szemléletet, amely, írja, „érzéketesen ragad meg valamit, s a derűs felületről tükrözi felénk a világ mélységes képét”. És azokkal, akik az úgynevezett mély mondanivalóért lelkesednek, megint a francia szellemet állítja szembe: „Semmit sem tart olyan kicsinynek, írja, hogy ne igyekezzék megérteni. Mámora a megértés mámora. Mélysége az egyszerűség és világosság. Egészen bizonyosan 'fölszínes' is." Őt magát is nem egyszer kárhoztatták, hogy könnyedsége, játszi lebegése felszínes. Ezeknek azt felelte: „. . . a könnyedség nem könnyűség, nem is súlytalanság. Aki könnyed, az már legyőzött valamit, az a mélységek fölött táncol.” Elítélő véleményeket említettem s ezek a harmincas évek felé megsokasodtak, az új nemzedék oldaláról is, ahol egyre nagyobb tért hódított a líra társadalmi felelősségvállalásának a gondolata. Ez a feszült, veszélyes, induló mozgalmak zajától hangos idő nem kedvezett a l'art pour l'art magatartásnak. Még Kosztolányi régi barátai is fenntartással fogadták egyes munkáit. Babits, egyébként dicsérő bírálatában például ezt írta az *Esti Kornél*-ról: „Bevallom, hogy nem a tartalom az, ami megkapott és elragadott. Sőt külön és rövid szavakkal elmondva az ötleteket talán kissé üresnek találnám.” Kosztolányit talán Babits bírálata érte legfájdalmasabban. Erre írta válaszul, mint ez Babits egy későbbi megjegyzéséből kiderül, az *Esti Kornél énekét*, híres, hírhedt és gyönyörű ars poeticáját, amelyben kigúnyolja a nagyképű bűvárt, aki a mélyben fontoskodva nem látja a fényes vizek varázsát:

.....
*Jaj, mily sekély a mélység
és mily mély a sekélység
és mily tömör a hígság
és mily komor a vígság.
Tudjuk mi rég, mily könnyű,
mit mondanak nehéznek,
és mily nehéz a könnyű,
mit a medvék lenéznek.
Ó szent bohóc-üresség,
szíven a hetyke festék,
hogy a sebet nevéssék,
mikor vérző-heges még,*

ó hős, kit a halál-arc
 rémétől elföd egy víg
 álarc,
 ó jó zene a hörgő
 kínokra egy kalandor
 csörgő,
 mely zsongít, úgy csitít el,
 tréfázva mímel,
 s a jajra csap a legszebb
 rímmel.

.....

Szájában ott pusztított már a rák — őszintén beszélt.

Őszintén beszélt, amikor 1929-ben, nagy port felverő Ady cikkében, maga is elfogultan elvetette Ady „krisztuskodó”, prófétai hangon harsogó, politikai költészetét és szellemesen széjjelszedte sok selejtes, modoros, gyenge versét. Volt ebben a cikkben, igaz, későn felfakadó irigység is, de még több igazság, különösen akkor, amikor a halott költőt bálványozók sokszor önző érdekekből kiáltozó karát vette célba. Kosztolányi a politikán kívülláló, művészi önérzetű, fegyelmezett ihletű költészet nevében és védelmében szólt. A cikkre támadó visszhang viharosabb volt, mint amilyenre számított. Babits, aki, mint ahogy erre kortársai emlékeznek, maga is biztatta előzőleg Kosztolányit egy Ady revízióra, látván a felháborodás országos méreteit, óvatosan elkülönítette magát barátjától.

A *homo aestheticus* magára maradt nézeteivel, jobban mondva Kosztolányi ezután terjesztette ki egész éteffelfogására esztétikai nézeteit, ekkor lett *homo aestheticusszá*. Esztétikai erkölcsének kialakításában, mint ezt 1933-ban írott cikkében jelezte, francia forráshoz, Jules de Gaultier filozófusnak rendszeréhez és fogalmazásához folyamodott. A francia gondolkodó abból indul ki, hogy az Újszövetség tanításának esztétikai értelme van; így oldja meg a boldogság problémáját, melynek megoldásához Jézus előtti ókori filozófusok az etika segítségével nem jutottak el. Isten országa bennetek van, mondja az Evangélium, a külvilágot tehát pusztán színpadi látványossággént kell felfogni; azok az utópista elméletek, mondja, amelyek valóságosnak tételezik fel, csak szaporítják a benne lévő rosszat és igazságtalanságot. Az erkölcsi előítéletektől ment esztéta viszont mentesül a lídercnyomástól s tiszta szemlélődése során a színpadi játék szépségét csodálja. Erkölcsi beavatkozásra nincs szüksége és kineveti azt az együgyű nézőt, aki a nézőtér utolsó soraiból figyelmezteti a szereplőket, hogy baj lesz.

Kosztolányi persze nem az Újszövetség esztétikai értelmezését említi, az írói állásfoglalással kapcsolatos nyilatkozatára kissé naiv fényt vetne az Evangélium emlegetése. Jules de Gaultier-től csak a *homo moralis* és a *homo aestheticus* nietzschei szembeállítását veszi át és hirdeti sziporkázó retorikával:

„A *homo moralis* szigorú. A *homo moralis* kegyetlen önmagához és másokhoz. A *homo moralis* követelődő, egyoldalú, korlátolt. A *homo moralis* szakadatlanul ellentmond önmagának. A *homo moralis* az erkölcs nevében arra akar rávenni bennünket, hogy adjuk oda kabátunkat másoknak, aztán ugyancsak az erkölcs nevében arra akar rávenni bennünket, hogy húzzuk le másokról a kabátot. A *homo moralis* mindig háborúkat indít, forradalmakat szervez, máglyákat gyújt, akasztat, önsanyargatásra, állati robotmunkára kényszerít milliókat, egy szebb jövő ígéretével, melyet még sohase váltott be. A *homo moralis* önmagát és másokat áztatva mindig tökéletes boldogságot ígér, de ezt mindig csak egy távoli időpontban, akkor, ha majd meghalunk — a túlvilágon, — vagy akkor, ha legyőztük ellenségünket — a háború után — vagy akkor, ha majd a gazdasági élet végképp rendeződik — öt év múlva vagy ötezer év múlva. A *homo moralis* mindig paradicsommal kecsegtet, és mindig siralomvölgygé változtatja a világot. A *homo moralis* mindennel elégedetlen, még a napsugarat is kifényesítené, s nem ér rá gyönyörködni benne. A *homo moralis* még sohasem mondta, hogy pihenjünk meg egy kicsit, éljünk és vegyünk lélegzetet. A *homo moralis* csak fut, fut, és nem tud megállni. Vele szemben nem a *homo immoralis* áll, nem az erkölcstelen ember. A létharcban lehetetlen eldönteni, hogy ki az erkölcsös és ki az erkölcstelen. Ez csak később dől el, miután valamelyik fél győzött, az értékelés tehát viszonylagos. A *homo moralis* ellentéte és ellenképe, gyökeres tagadása a *homo aestheticus*, az önmagáért való tiszta szemlélődés embere, aki nem ismer jót és rosszat, melyet az ő egyéni sugallata biztosan megérez, az aki a mindig vitatható igazság helyett az ízlést emelte polcra, mely megbízhatóbb, irgalmasabb kalauz, az aki nem áll sem jobboldalon, a bégető fehér bárányok között, se baloldalon, az ordító fekete farkasok között, hanem egymagában áll, távol a nyájtól és csordától, mindig egyedül, mint mindenkinek közönyöse vagy megértője, mint mindenkinek természetes

barátja és természetes ellenfele, az aki mindenkit külön szerethet vagy gyűlölhét az érdeme szerint, az aki esetről esetre cselekszik, az aki elítéli az erőszakot, mert rút, az aki sohasem túrné, hogy az ízléstelenség arcul üssön egy öregasszonyt, akár vörös mosónő az illető, akár fehér grófnő, az aki semmiféle párthoz nem tartozhat, az a jellemtelen, aki egy egész életen át acél-jellemmel ragaszkodik jellemtelenségéhez, az a magasztos és dicső gerinctelen, aki vasgerinccel vállalja gerinctelenségét, hogy biztosíthassa szabadságát, függetlenségét, szeszélyét, s ember tudjon maradni, az, aki boldogtalanságában is boldog, mert megérti, hogy miért boldogtalan, az aki néha tökéletesnek álmodja a tökéletlen világot, az aki már megváltotta magát mindenekelőtt a világmegváltóktól, az aki semmit se vár, és mindent megkap az ámulat egy pillanatában, az aki ezt a pillanatot s vele együtt az életet marasztalja is."

*

Így alakítják francia kapcsolatai művészetét és egész világnézetét. A franciák elveivel jelentkeznek újjátóként a század elején, a franciák esztétizmusával lesz egy s más szempontból konzervatívvá a harmincas években. Akkor, amikor élete utolsó, legmeggrázóbb remekműveit alkotja. Konzervatívnak mondom, mert a haladni, mozgósítani vágyó erővel nem volt hajlandó együtt tartani. De kérdés az, hogy megváltozott volna-e az ország sorsa, ha művészetét bármelyik elkötelezett irodalmi irányzat szolgálatába állítja? Elgondolkoztató ez. Mai párhuzam alapján úgy is felvethető ez a kérdés, hogy 1956-ban a költők részt vettek-e a forradalom kioltásában? Másokkal együtt úgy hiszem én is, hogy némi szerepük volt benne, s ez talán cáfolja Kosztolányit. De ő akkoriban nem csak a be nem avatkozást, az egyén szigetére való menekülést hirdette, hanem értéket is védelmezett, szemben az Adyból kiágazó szabódezsős, gőzfejű, nacionalista messianizmussal: a művészet méltóságát és tisztaságát, a szépséghez való jogot, s legjobb igazolására szolgál, hogy úgynevezett „individualista” versei is túléltek a korabeli vitát és irodalmunk kincsei közé számítanak.

Ám a *homo aestheticus* tanítása sem csak a harmincas évek művészeinek és olvasóinak szólt. Amikor intő szót emelni lehetett, akkor talán még visszásan is hangzott a l'art pour l'art tana. Tizenöt-húsz évre rá viszont felépült az a sötét szellemi kaszárnya, amelynek falai között Kosztolányi módján is lehetett az irodalom becsületét védelmezni. Ekkor váltak igazán jelentőssé és vigasztalóvá, humanista mentsvárrá szavai, melyeket befejezésül, a franciás Kosztolányitól búcsúzva, a *homo aestheticus* nyilatkozatából idézek: „Az elefántcsonttorony még mindig emberibb és tisztább hely, mint egy pártiroda."

KIBÉDI VARGA ÁRON

Egy világ mezsgyéjén

Barokk irodalom és barokk világnézet

Magyarországon is, Nyugaton is sok szó esik az utóbbi években az irodalmi barokról. A véres Krisztusok, extatikusan és erotikusan szép szentek, a szökökutak és pásztorjátékok elmés és elkápráztató világát egymás után varázsolják elénk a különböző nemzetiségű kutatók. A barokk divatos téma lett, talán éppen azért, mert egyesek szerint valami lelki rokonság van e között az érzéki, mozgó, nyugtalan barokk és a mi korunk között.

Magát a fogalmat, mint ismeretes, az irodalomkritika a művészettörténetből vették át. Wölfflin kategóriáit többé-kevésbé szabadon alkalmazták az irodalomra, formai és stilisztikai szempontok alapján vizsgálták az irodalmi barokkot.¹ Mások társadalompolitikai és egyházpolitikai síkon igyekeztek meghatározni a fogalmat: rámutattak arra, hogy a barokk stílus a katolikus ellenreformációval és az arisztokrácia utolsó előretörésének kísérletével esik egybe.² Végül azt is kiemelték egyesek, hogy milyen szerepet játszott a barokk kialakulásában a későreneszánsz irodalmi élete és esztétikája.³ Van azonban egy igen fontos terület, melynek — néhány, főleg angolszász tudóstól eltekintve⁴ — mind ez ideig igen kevés figyelmet szentelt az európai kutatás: nemigen tette fel a kérdést, hogy milyen teológiai és filozófiai világnézet húzódik meg e mögött a mozgalmas és színpompás barokk mögött.

Az alábbiakban tehát elsősorban azt szeretném vizsgálni tárgyává tenni, hogy milyen képet alkotott magának a barokk kor embere a világról és az élet értelméről, és hogy miként illeszkedik bele ez a kép a nemzetközi kutatás által már bővebben feldolgozott stilisztikai és történelmi kategóriákba. Példáimat elsősorban a magyar irodalomból veszem,⁵ de ezeket könnyen lehetne helyettesíteni bármely más európai nyelvből vett példával, mert a barokk, ha időben nem is, de tematikailag egységes európai jelenség, mely az utánzás elvét vallotta, a plágiumot nem tekintette bűnnek és az eredetiség romantikus elvét nem ismerte.

Ha csak a külsőségeket nézzük, a megjelenési formákat, könnyen eshetünk abba a hibába, hogy a barokk alapvető ismérvének a káoszt, a nyugtalanságot tekintjük. A barokk azonban nem „distorted vision of life”; csak látszólag volt nyugtalan, s csak azért lehetett nyugtalan, mert biztos alappal rendelkezett. Az állandó változás és mozgás elvét azért vallotta, mert ily módon akarta dialektikusan felmutatni, hogy megnyugvás csak Istenben van, hogy a jelenségek és elemek szüntelen harca mögött és fölött lakik Az, aki minden jelenség és minden harc változatlan Őra. A barokk kor a világot még egy zárt és hierarchikus felépítésű egésznek tekinti; ebbe a zárt hierarchiába ír bele Isten minden mozgást és változást. A természet Istené, minden Őhozzá tartozik. Wathay Ferenc 1604-ben így fordul Teremtőjéhez:

*Naggyal mert magasbak egeknél bölcsességid.
Az nagy mélységet is általhatják hatalmid.
Széles ez világot az benne valókkal
Jól látják szent szömeid.*

¹ E módszer eddig legtökéletesebb és legismertebb példája Jean Rousset: *La littérature de l'âge baroque en France* (Párizs, 1954) c. könyve.

² Werner Weisbach: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation* (Berlin, 1921); Victor L. Tapié: *Baroque et classicisme* (Párizs, 1957); Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk* (Budapest, 1961).

³ G. M. Tagliabue: *Aristotelismo e barocco (Retorica e Barocco)* Róma, 1955; Bán Imre: *A barokk* (Budapest, 1962; Bán előszavában ügyesen összefoglalja az irodalmi barokk kutatás mai állását).

⁴ Erich Trunz: *Weltbild und Dichtung im deutschen Barock* (in: *Aus der Welt des Barock*, Stuttgart, 1957), főleg E. M. W. Tillyard: *The Elizabethan World Picture* (új kiadás, Peregrine Books, 1963) és Marjorie Hope Nicolson: *The Breaking of the Circle* (új kiadás, New York – London, 1960).

⁵ A magyar barokk irodalomra Klaniczay Tibor könyve előtt, többek között, az alábbi fontos tanulmányok hívták már fel a figyelmet: Horváth János, *Barokk ízlés irodalmunkban* (Tanulmányok, Budapest, 1956); Angyal Endre, *Magyar barokk költők* (Egyetemes Philológiai Közöny, 1938); Koltay-Kastner Jenő, *A magyar irodalmi barokk* (Budapesti Szemle, 1944).

Csudán az egetek az vizekre fondálád,
Az temérdek földet az mélységre alkotád,
Kinek külárait és erős oszlopít
Csak egy szóddal csinálád.

Im, kútfejeknek is ereit te hordozod,
Az magas hegyekben kúszikálák közt jártatod.
Az nagy széles tengert, benne sok csudákval
Egyedül csak te bírod.⁶

Pázmány pedig így imádkozik hozzá:

Te vagy, az én Istenem, minden jóknak kútfeje, eleje és vége minden állatnak. Te az eget és a földet
ujjaidon hordozod; a tenger vizeit tenyereddel méred; a föld kerekességét, az eget nagy voltát araszoddal
befogod. Tehozzád képest minden teremtet állat csak olyan, mint egy por ócska.

Te kezdedben vannak e világnak határai; tebenned és teáltalad élnek, mozognak és vannak minden állatok.
Ha csak szemeidet ezekről elfordítod is, ottan semmivé lesznek. Megrendül a föld, hacsak megtekinted is; te
vetettél határt a tengernek, téged dicsérnek az eget és a csillagok, melyeket te nevükön nevezsz.

Te mindenekben vagy, de bé nem rekesztetel; mindenek felett vagy, de fel nem emeltetel; mindenek alatt
vagy, de le nem nyomattatol.⁷

Az egész természetet a felfelé, Isten felé való törekvés hatja át; Bellarmin (1542-1621), a híres jezsuita
teológus, akit Pázmány személyesen is ismert, ezt így fejezi ki: *A palotának célja a palota lakója; A fának
célja a fa tulajdonosa és az ember célja egyedüli Ura, az Isten.* Ezt az általánosan elterjedt felfogást
fogalmazza meg Nyéki Vörös Mátyás is, amikor több példával bizonyítván, hogy a természetben minden lény
célja felé siet, végül arra a következtetésre jut, hogy *az embernek vége és célja az Istenben van.*⁸

A barokk világnézet elsősorban már az ókorban felbukkanó két tanra épül: a lények latorjája (*scalae
rerum creatarum*) és a négy elem tanára.

A lények latorjáját több-kevesebb részlettel számos korabeli szerző leírta;⁹ lényege az, hogy a teremtés
hierarchikus felépítésén belül grádicsokat különböztethetünk meg. A legalsó fokon a legkevesebb
tökéletességgel bíró teremtmények vannak, azaz a kövek és ásványok, a legfelsőn pedig maga a
tökéletesség, azaz Isten. A közbeeső grádicsok, alulról felfelé számítva: a növények, melyek már nemcsak
léteznek, hanem élnek is; az állatok, melyek már nemcsak léteznek és élnek, hanem éreznek is; az ember,
aki létezés, élet és érzésen kívül még értelemmel — vagy, ahogy Pázmány mondaná, okossággal — is
rendelkezik; és végül az angyalok, akiket az értelem fűz az emberekhez, de egyébként fölötté állanak, mert a
testi tulajdonságok béklyói nem kötik őket a földhöz. Isten áll legfelül és középen áll az ember: minden testi
teremtmény tulajdonságaival rendelkezik, mikrokozmosz ő, a világnak, a makrokozmosznak mintegy sűrített
esszenciája, lerövidített kiadása.¹⁰

Mi célt szolgál a teremtésnek e grádicos felépítése? Bellarmin szerint Isten azt akarja, hogy az ember őt
a teremtésen keresztül próbálja valamennyire megismerni; a tökéletlen teremtmények sokasága és
változatossága arra van hivatva, hogy érzékeltesse az emberrel a Tökéletességet és Egységet, mely maga
Isten. Közismert képet, a *speculum creaturarum* képét használja Pázmány, mikor e gondolatot az alábbi
mondatban foglalja össze: *Miképpen azért a mennyei bódogságban Isten a dücsöültek tüköre, melyben a
teremtett-állatokat szemlélik: úgy a világon a teremtett-állatokat tükörök gyanánt kell néznünk, melyek az
Isten jóvoltát, hatalmát, bölcsességét ismértetik, és mint grádicsok Isten ismértire emelnek.*¹¹

⁶ Magyar költők. XVII. század (Budapest, 1956), 63. l.

⁷ Pázmány Péter Válogatott Írásai (Budapest, 1957), 17. l.

⁸ *Finis palatii, habitus eius: finis arboris, possessor eius: finis hominis, solus Dominus Deus eius.* Robertus Bellarminus, *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum*, Coloniae, 1615, 21. l. (magyarul: Elménknél Istenben fölmeneteléről, Bárfi, 1639; e cikkben Bellarmint mindvégig a latin kiadás alapján idézem); Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum*, 316. versszak, a *Régi Magyar Költők Tára, XVII. Század*, 2. kötet (Budapest, 1962) alapján.

⁹ Vö. Tillyard, i. m. 39-40. l.

¹⁰ Vö. Nicolson, i. m. 11-46. l.

¹¹ Bellarmin: *Voluit enim Deus ab homine per creaturas suas utcumque cognosci & quia non poterat ulla creatura, infinitam creatoris perfectionem apte representare, creaturas multiplicavit & singulis bonitatem & perfectionem aliquam tribuit, ut inde iudicium fieret de bonitate, & perfectione creatoris, qui infinitas perfectiones sub unius simplicissimae essentiae perfectione complectitur (...)* (i. m., 31. l.); Pázmány Péter Válogatott Írásai, 51. l.; vö. Luis de Granada: *El cristiano sirvase de las criaturas como de unos espejos para ver en ellas la gloria de su hacedor* (Introducción del Símbolo de la Fe, Obras I., Madrid, 1856, 184. l.)

A természet tehát nem önmagában érdekes, hanem csak mint tükör, azaz teremtményével együtt. Canfeldi Benedek francia misztikus szerint minden teremtmény létezik is és nem is, akárcsak a napsugár és a hőség. *Mert ha a sugarat nézzük a nap nélkül s a hőséget a tűz nélkül, akkor léteznek, de ha magát a napot és a tüzet nézzük, nincs többé sugár és hőség, csak nap van és tűz: hasonlóképpen ha csak a teremtményt nézzük a Teremtő nélkül, akkor van, de ha a Teremtőre szegezzük tekintetünket, akkor nincs többé teremtmény (...), a Teremtő magához vonzza, magába szívja fel a teremtményt.*¹²

A lét és nemlét effajta boncolgatása általában távol áll a barokk embertől: a barokk ember nem misztikus. Azt azonban ő is vallja, hogy a teremtmény csak annyiban érdekes és jelentős, amennyiben Istennel áll összefüggésben. A természetben a csodálnivalót keresi és a morális és vallásos tanulságot. Bellarmin szerint a forrásnak az a jelentősége, hogy az ő vitéztől függnek a folyók, ő azonban nem függ a folyótól, mint ahogy Isten sem függ az embertől. A hold két tanulságot rejt magában: éjjel süt; és ezzel a vallás vigasztalását jelképezi a földi élet sötét árnyékai közepette; azáltal pedig, hogy a nap felé sötét oldalát mutatja, amikor a földre világít és viszont, a világi gyönyörök felé forduló bűnös és az isteni tisztaságra áhító közötti különbséget példázza: nem lehet egyszerre keresni Isten és a világ kegyeit.¹³ Pázmány Péter a *Kalauznak*, a világ szépségeiről szóló, gyakran idézett fejezetében gyönyörű magyar nyelven világítja meg a teremtményekben *metczett pecsétit az isteni bölcsességnek és hatalmasságnak: Tekintsd-meg a búza-szárnak menyi csomója vagyon, hogy elbírja a nehéz búzafejet! a zab-szalmának ilyen térdecskéi nincsenek, mivel a zab könnyű, és nem kel nagy erő fentartására. Lásd menyi polyvába takarta, és mely hegyes kalászkok kopjáival, mint lator-kertekkel, környül-fogta a búza-szemét, hogy a madarak és férgek hozzá ne férjenek! Gondold-meg a nagy álló-fák ágbogú gyökerének erős fundamentomit, melyet sok száz ember sem tarthatna igényesen! Jusson eszedbe, mi módon zöldülnek kikeletkor a fák, mint szíják az ágak titkos és megfoghatatlan csatornákon a nedvességet, ebből mi formán nevelnek vesszőket, leveleket és gyümölcsöket!*

*Az oktan-állatokban ennél-is nyilvánban tetczik az Isten bölcsesége és gond-viselése. Mert noha okossággal nem élnek, eleit utollyát dolgoknak meg nem gondolhatták, mikor valamihez kezdenek: mind-azáltal táplálások, szaporodó nemzések és óltalmazások rendit oly jó móddal követik, mint-ha bölcs okossággal bévelkednének. (...)*¹⁴

Aki elolvassa Luis de Granada (1505-1588) fejtegetéseit¹⁵ — a népszerű spanyol író Bellarminnál és Pázmánynál jóval részletesebben taglalja a természet csodáit —, az elé úgy tárul az egész természet, mint egy elkápráztatóan színes és rejtvényekkel teleplántált kert, melyet Isten minden részében az ember gyönyörködtetése és megtérítése végett teremtett.

A teremtés grádicsainak tana mellett fontos szerepet játszik a barokk világszemléletben a négy „elementum”-ról szóló tan; a két tan nem egészíti ki egymást pontosan, néha ellentmondanak egymásnak, és bizonyos feszültségekre adhatnak okot.¹⁶

Négy elem van és négy alaptulajdonság: minden elem két tulajdonsággal rendelkezik. A föld hideg és száraz, a víz hideg és nedves, a levegő meleg és nedves, és a tűz meleg és száraz. Ellentétes tulajdonságaik révén az elemek állandó harcban állnak egymással, más és más arányban vegyülnek a különböző teremtményekben, de az isteni világrend keretein belül mozgásuk mindig kiegyenlítődik, és végső harmóniába torkollik.

Egy zárt kozmoszon belül állandóan dúló és mégis feloldásra lelő harc: ez az alapvető dialektikus téma már magában is alkalmas arra, hogy átvitt szellemi értelemben magyarázzuk; az el nem múló elmúlás jelképe ez, és az elmúló dolgok állandó megújulásának példája. Az elemek tanának ilyenfajta értelmezése cseng vissza még azokban a versszakokban is, melyekben Gyöngyösi István a háború és a béke viszonyáról beszél:

*Amint a gyors idők szárnyakon repülnek,
Néha egészséges napokkal derülnek;
Néha országrontó hadakkal zendülnek,
Hol egyre, hol másra, változva kerülnek.*

¹² Beniot de Canfeld, *Règle la Perfection*, 1610. (O. de Veghel, *Benoit de Canfeld*, Róma, 1949, 316. l. nyomán.)

¹³ I.m., 82. és 154–159. l.

¹⁴ *Összes Művei*, 3. kötet, 40. l.

¹⁵ I.m. 182–285. l.

¹⁶ Vö. Tillyard, i. m. 51. l. A szerzők többségével ellentétben Luis de Granada talált megoldást az elemek és grádicsok harmonikus egybekapcsolására, mégpedig úgy, hogy az elemeket beilleszti a hierarchiába: ők alkotják a legalsó grádicsot.

*Ellenkező dolog: háború s békesség,
Nem különben mint az hideg és melegség,
Békességgel épül a termő mezőség,
Pusztul s prédáltatik, támadván ellenség.*

*E pedig születik egyik a másikból.
A háború támad a csendes napokból.
Ered a békesség kóborló hadakból,
Mint napok az éjből; az éj meg azokból.¹⁷*

És kihangzik az elem harcának klasszikus tana még egy évszázaddal később, Kiss István *Jeruzsálemi Utazásának* leírásából: *Nem tsuda, hogy itt ezen a tájékon olly mérges ereje vagyon a tengernek az ujazt jövevényeken és boszszontya a sós tengeri gőzös vizekhez nem szokott testeket, mert az levegőnek vastagsága, az napnak rendetlen heves sugártya, a tenger vizének gőzös, bűdös felindult párolgása egyben keverednek, leginkább reggel, és együtt viaskodván ezek az emberi erőtlenséget meggyőzik. Reggel egy-két óráig az egész gallya olyan, mintha az víznek mélységes örvényéből bukkant volna fel. (...)¹⁸*

A négy elem külön-külön is alkalmas arra, hogy az ember Isten felé emelkedő elmélkedésének tárgya legyen. Bellarmin szerint a földben éppen úgy megnyugszik az emberi test, mint az emberi lélek Istenben¹⁹ a levegő a szubtilitás, a szél a szeszély és a hűtlenség közismert barokk jelképe. A víz és a tűz – a két legellentétesebb elem! – példájával magyarázza Pázmány a Szentlélek munkáját: *Ezeknél bővebben ismerteti a Szentírás bennünk való cselekedetét a Szentléleknek, mikor őtet víznek és tűznek nevezi: mert az ellenkező elementumok viaskodó tulajdonságaival és cselekedeteivel azon egy Szentléleknek a hívekben csudálatos cselekedeti ismertetnek: melyekkel melegít az isteni szeretetre, hidegít a világi dolgokra; nedvesít az üdvösséges gyümölcsözésre, szárazságot a testi indulatokra, feleml a mennyi kívánságokra, alányom a magunk alázatára. (...)²⁰*

A legnemesebb elem a tűz: *a láng soha nem nyugszik*, írja ugyancsak Pázmány, hanem a földtől mindenkor ég felé siet; és Hajnal Mátyás figyelmezteti kegyes olvasóját: *Gondoljad, hogy az szeretet tűzének tulajdonsága az, hogy ne csak maga verekedjék fel; de a szívet is, melyben találtatik, magával felemelje.²¹*

A világ tehát nem más, mint a Teremtő tükre. Minden teremtett lény kapcsolatban áll egymással, az ásványoktól és férgektől az angyalokig. A barokk világ végső fokon a szimbolizmus, az analogia universalis világa. Írókra és tudósokra hárul a feladat, hogy a rejtett összefüggéseket felfedezzék, a természet jelenségeiben megbúvó titkos jelképeket feltárják és megmagyarázzák. *Aki a természetet valóban meg akarja érteni*, írja Daniel von Czepko, a korabeli német költő, *annak meg kell tanulnia minden dolog egybeépítésének és felbontásának művészetét... Mert csak ez a tudomány mutatja meg, hogy a világ miként teremtett, és tárja fel azt, hogy miként található meg a legalsóban a legfelső, a külsőben a belső, a földiben a mennyi.²²*

Az összefüggések felkutatása, a szimbólumok keresése gyakran valóban „szimbólumhajhászassá” fajul, ahogy Koltay-Kastner Jenő írja. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy a korabeli írók eme törekvésének szebbnél szebb költői képeket köszönhetünk, melyek titkos kapcsolataikkal és keresztutalásaikkal mintegy behálózják az egész természetet. Mikor Padányi Bíró Márton Szűz Máriát a „malaszt tengeré”-nek, más helyütt pedig a „harmat anyját”-nak nevezi, a kor ismerője arra gondol, hogy a harmat a kegyelemnek közismert jelképe.²³ És kedve támad utána járni, összehasonlító alapon, a virágok szimbolikájának, amikor olvassa, hogy miként házasítja össze Hajnal Mátyás a virágokat és az erényeket:

¹⁷ A Márssal társalkodó murányi Vénus, *Előljáró Beszéd*, 12–14. versszak (Gyöngyösi István válogatott poétai munkái, kiadta Toldy Ferenc, Budapest, 1864, 1. kötet, 37–38. l.)

¹⁸ Pásztor Lajos kiadása (Róma, 1958) 85. l.

¹⁹ *Quemadmodum igitur non potest corpus humanum in aere, quantumvis latissimo, nec in aquis, quamvis profundissimis requiescere, quia centrum eius terra est, non aer, vel aqua: sic animus humanus nunquam requiescet in aereis dignitatibus, vel luteis divitiis, vel aqueis, id est, mollibus et sordidis voluptatibus, nec in humanae scientiae falso splendore, sed in solo Deo, qui centrum animorum, & verus, ac solus locus quietis eorum est. (i.m., 55. l.)*

²⁰ Válogatott Írásai, 34. l.

²¹ Pázmány Péter Válogatott Írásai, 46. l.; Hajnal Mátyás, *Az Jézus szívet szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske*, 1629 (új kiadás, Budapest, 1932, 29. l.)

²² *Wer die Schöpfung recht verstehen will, der muss die Kunst der Zusammensetzung und Vonsammenscheidung aller Dinge auf ein Ende ausgelernet haben. (...) Dann sie allein stellt uns vor Augen, wie die Welt gemacht ist, (...) wie das Oberste im Untersten, das Innerste am Eusersten, das Himmlische im Irdischen sey (...).* (E. Trunz idézett cikke nyomán, 11-12. l.)

²³ Megtalálható többek között szalézi Szent Ferenc és Etienne Binet írásaiban. Padányi Bíró Koltay-Kastner cikke nyomán idézem (129. l.).

(...) az mennyei Vőlegény virágokat hinteget; mely virágok nem egyebek, hanem a Te jóságos cselekedeteidnek sok és szép tökéletessége, melyekkel a Szent Lélek felékesítette az te lelkedet, tebeléd helyeztette az hitnek szederjes hyacinthusát; beléd oltotta az reménységnek kék violáját; beléd plántálta az szeretnek nap után forgó sárga virágját; beléd ültette az ájtatosságnak izzadó balsamumját; beléd az tisztaságnak fejér liliomját; beléd az szemérmességnek piros rózsáját; beléd az mértékletes szólásnak gyöngyvirágát; beléd az kegyességnek fodormentáját; az alázatosságnak izsópját; erősségnek szekfűjét; tűrésnek rozmarinját; állhatatosságnak puszpángját, több tökéletességnek gyönyörűséges virágait. Virágok és emberi tulajdonságok hasonlóan hosszú párhuzamos leírását találjuk „profán” áttételben, Gyöngyösi Istvánnál.²⁴

E rövid vázlat is elegendő talán ahhoz, hogy megértesse velünk: miért beszél a modern barokk-kutatás állandó, nyugtalan változásról; a grádicsok között átmeneti jelenségek is léteznek, a teremtmények célja tükrözés, léte relatív és istenhez kötött, jelképes értelmük változhat, egyik jelenség felváltja a másikat és az elemek állandó harcban állnak egymással. De a szüntelenül mozgó kaleidoszkóp, e látszólag nyugtalan világkép alapja egy pontos, zárt és egységes világnézet.

A felvázolt világnézet nem új és nem eredeti, de különös erővel lép fel a barokk korban,²⁵ mert új ösztönzéseket kap a korabeli esztétikától és az ellenreformációtól és talán azért is, mert egyre inkább támadják, tehát tudatosabb és harcosabb világnézetté válik.

Az arisztoteleszi esztétika három célt tűz ki az íróknak; e közül a három cél közül a barokk kor szerzői elsősorban a gyönyörködtetést emeli ki. Sperone Speroni, akit mint a legkorábbi barokk esztétikust szokás számon tartani, azt írja 1550-ben, hogy a *tökéletes szónok feladatát inkább a gyönyörködtetéssel, mintsem tanítással vagy megindítással tölti be*. Speroni a szónoki mesterségről beszél ugyan, de szavai minden irodalmi műfajra értendők. A korabeli teoretikusok ugyanis csak külső megkülönböztetéseket képesek adni a műfajokról; minden irányú tudatos törekvésük ellenére a barokk korban a szónoki és költői műfajokkal szemben támasztott követelmények – és maguk a műfajok is – erősen egybefolyznak.

Beszél Speroni arról is, hogy mimódon lehet elérni ezt a legfontosabb célt, a gyönyörködtetést: *a tréfák, elmés mondások, szentenciák, szóalakzatok, képek, a választékosság, a ritmus, a szavak elhelyezése és azok a kitérések, amelyek – pihenésre vágyó emberhez hasonlóan – a szomszédos dolgok kertjében kalandoztatják az elmét, mindezek, már természetüknél fogva is igen-igen gyönyörűségesek, s lelkünk hasonlatosképpen leli bennük kedvét, mint testi érzékeink gyönyörködnek a természetes illatokban, hangokban és színekben*.

A legradikálisabb álláspontot mindig egy-egy korszak végén, utolsó már-már „dekadens” képviselőinél kell keresnünk. Az olasz irodalmi barokk utolsó nagy teoretikusa, Emmanuele Tesauro 1655-ben már minden józanság és mértéktartás nélkül, extátikus hangon beszél az elmésségről, és egy örült pontosságával dolgozza ki például pontokban azt, hogy milyen szónoki fogásokra alkalmas a Mária Magdolna-téma. Maga az elmésség Tesauro szerint *minden szellemes mondás hatalmas szülőanyja, a szónoki művészet és költészet ragyogó világossága, a halott könyvtapok éltető szelleme, a polgári társadalom kedves fűszere, az ész legnagyobb erőfeszítése, az istenség nyoma az emberi lélekben, Nincs az ékesszólásnak oly kedves folyama, amely ez édesség nélkül ízetlennek és kedvetlennek ne látszanék számunkra, nincs a Parnassusnak oly kecses virága, amelyet ne az ő kertjéből plántálnának át; nincs oly erővel teljes szónoki okoskodás, amely enélkül az elméi nélkül ne tetszenék eltompulnak és erőtlennek; nincs oly vad és embertelen nép, amelynek borzasztó arca ne derülne kedves mosolyra e csábító Szirének megjelenésekor; még maguk az angyalok, a Természet, a nagy Isten is az emberekkel való beszélgetés során ily szavakban vagy jelvényekben megnyilvánuló elmésségekkel fejezték ki legbonyolultabb és legfontosabb titkaikat*.²⁶

Az elmés gyönyörködtetés tehát nemcsak érzékeinket, hanem agyunkat is foglalkoztatja; meg akarja lepni az olvasót, erőfeszítést kíván, a nyelv érzéki szépségén érzett örömmel meg akarja toldani a meglepő, elmés rejtvény megfejtésén érzett örömmel. Az elmés gyönyörködtetés legkedveltebb költői eszköze a szokatlan, egymástól távol eső dolgokat összekapcsoló metafora („métaphore prise de loin”).²⁷ Rimay János egyik korai versében például így szól kedveséhez:

²⁴ Hajnal, i.m., 17. l.; Gyöngyösi István, *A porából megéledett Phoenix*, 1. könyv, 4. rész, 19-30. versszak (idézett kiadás, 2. kötet, 36-37. l.).

²⁵ A barokk korszak határai az egyes országok szerint erősen eltolódnak. Nyugaton általában előbb kezdődik és előbb is ér véget, mint Latin-Amerikában és a közép- és kelet-európai államokban.

²⁶ Mindhárom idézetet Bán Imre fordításában közlöm (i.m., 42-44., és 119-120. l.).

²⁷ Barokk és klasszikus szerzők között heves vita folyt a metaforáról Franciaországban; érdekes beszámolót nyújt erről Jean Rousset *La poésie baroque au temps de Malherbe* című cikkében (megjelent a *XVIIe Siècle* folyóirat 31. számában (1956)).

*Mert az te szerelmed engem úgy környül vett, mint pézsmát ó szelence,
Az én szívem kivel szintén úgy hevült el, mint tűz miatt kemence,
Mert te szépségedbe szívem úgy merült be, mint tengerben Velence.*²⁸

A három sorban három hasonlatpárt találunk: én-pézsmá, te szerelmed-szelence; és szívem-kemence, te-tűz; szívem-Velence, te szépséged-tenger. A hat kép közül négy külön-külön is „elmés” és meglepő, mert nem megszokott vonatkozásokat fejez ki; az olvasó intellektuális élvezetét pedig a képek gyors pergése is növeli: a sorok és képek egymást üzve futnak tova, éppen hogy csak felderengenek előttünk a rejtett összefüggések és utalások: az igék feszülése (*környül vett — hevült el — merült be*), az elemek harca (*tűz miatt — tengerben*), a meglepő rímek képtelen analógiákat sejtető csengése (*szelence — kemence — Velence*).

Kevésbé tömör, de mindig az agyhoz, az elméhez is szól az a kép, mellyel az alábbi, gyakran idézett sorokban Gyöngyösi István a szerelmes Lónyai Anna pirulását festi:

*Láng- és rózsaszín itten összeegyvelednek,
Az Anna személyén jönni s menni kezdenek.*

*Hallgat ugyan nyelve, de beszél orczája,
Elárúlja az mit titkolna az szája,
A szemérmességnek piruló rózsája
Nem szokott titokhoz: sok ennek példája.*

*Oly az mint az gyenge papirosnak teste)
Kin innét is látni, ha ki túl mit feste,
Azmely dolgot sokszor a szű elrekeszte,
Az orcának kulcsa azokhoz ereszte.*²⁹

Az arc beszél, és árulkodik; az arc kulcs; az arc áttetsző, vékony papiros, amin a túloldalra, belülről írt szavakat is el lehet olvasni: három metafora, az első szokványos, nem meglepő, a harmadik pedig – az itt felállított sorrendben – a „legelmésőbb”.

A barokk kor esztétikai felfogásait az itt röviden említett pár fogalom természetesen nem meríti ki. Világos azonban, hogy ez az esztétika és kedvelt módszerei tökéletesen illeszkednek bele az analógiákra és tükröződésekre nyugvó színdús barokk világképbe. Ebben az összefüggésben a gyönyörködtetés úgy tűnik, mint az első lépés a csodálkozás majd a vallásos megismerés felé; az elmesség elengedhetetlen tulajdonság és követelmény, ha a világot Isten jelképekkel és rejtvényekkel telített kertjének tekintjük; a metafora pedig kiváltságos „figura”, a legalkalmasabb arra, hogy felfedjük a rejtett analógiákat és a grádicsok tükröződéseit érzékeltessük.

A barokk világkép és a korabeli esztétikai elvek hatásukat és erejüket elsősorban az ellenreformációnak köszönhetik. A harcra és konkrét célokért küzdő ellenreformáció kezében a hierarchikus természetfelfogás és a gyönyörködtetés elve igen hatásos eszköznek bizonyulnak. A hívők visszaszerzéséért, a hitélet fellendítéséért csak pontosan, fegyelmezetten kidolgozott módszerekkel lehet harcolni; ezt a célt szolgálja elsősorban a meditáció gyakorlata. Loyolai Szent Ignác igen fontos szerepet tulajdonít a „beleélés”-nek, annak a módszernek, mely a hely és a kép felelevenítéséből indul ki, onnan emelkedik személyes helyzetünk, Istenhez való viszonyunk vizsgálata felé. *Meditációmat a maga rendje szerint kell végeznünk*, írja Joseph Hall 1606-ban, *értelmünkben indulva, érzelmeinkbe torkollik; agyunkból indul ki és szívünkbe száll alá; a földről indul el, de az égbe emelkedik.*³⁰ A beleélés nem más, mint negatív gyönyörködtetés; a földi siralomház részletes leírása az ég felé fordítja tekintetünket. Igen népszerű a világi élet múlandóságának és hiúságának elrettentő részletezése, az úgynevezett *vanitas*-téma:

Bár tiszták és elegyítés-nélkül volnának-is a világ javai, írja Pázmány Péter, oly rövidek ezek és oly veszendők, hogy szeretést nem érdemelnek.

Mert az erőt és szépséget egy hideg-lelés elfogyattya: a gazdagságot egy szikra megemészti: a felséget egy óra földhöz veri.

Azért, sűrűbb és világosb hasonlatosságokkal nem adhatta a Szent Lélek, életünknek és javainknak múlandó hiúságát, mint mikor azt mondotta: hogy a mi világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a

²⁸ *Összes Művei* (Eckhardt Sándor kiadása, Budapest, 1955), 56. l.

²⁹ *Porából megéledett Phoenix*, 1. könyv, V. rész, 36-38. versszak (i. kiadás, 2. kötet, 46. l.).

³⁰ *The Arte of Divine Meditation*; idézem Louis L. Martz, *The Poetry of Meditation* (Princeton University Press, 1954, 25. l.) nyomán.

kevés-ideig-tartó pára, mely hamar elenyészik: olyan, mint a kemencze füstje; mely késedelem-nélkül eloszol: olyan, mint a tajték; mely egy szelecskétől elszaggattatik: olyan, mint a szél; mely menten megyen és vissza nem tér: olyan, mint a virág; mely hamar meghervad, és szárad: olyan, mint az árnyék; mely ha délig nő, dellyest apad és azon állapotban soha nem marad: olyan, mint az álom; mely csak rövid hiúság.³¹

Pázmány még akkor is gyönyörködtet, ha riasztani akar; mondatainak ritmusa mindig mértéktartó és harmonikus. Nála jóval érdekesebb és lázasabb hangon ír Nyéki Vörös Mátyás a *vanitasról Tintinnabulum* című hosszabb költeményében, melynek alcímei egyébként világosan mutatják a szentignáci meditációs gyakorlatok hatását.³²

*Mint a szép violát a hideg megsüti;
S gyenge fák-levelét a szél el-terjeszti,
A vagy aszszú polyvát földön el-széleszti,
A jég-esső nádat ide s tova veti;*

*A ként e Világnak minden dichősége
El-múlik, s semmivé lészen ékessége,
S mint a jégre mettszett bötűt Nap-hívsége
El-törli: szintén úgy vész-el reménsége. (...)*

*Hasonló az élet téli Verő-fényhez,
Vízi-buborékhoz, és Kristály-üveghez,
Szalma tűz lángjához, s romlandó cheréphez,
Estveli árnyékhoz, egy-napi vendéghez.*

*Tekintsd jól meg, kérlek, gyűrűs újjaidat,
Gyöngyös füleidet, függős homlokodat,
Ezüsttel övedzett keskeny derekadat,
S arany-lánczal terhelt tündöklő nyakadat:*

*Ne-talán az éjjel meg-hágja házadat
A Halál, s hirtelen meg-mettszi torkodat; (...)*³³

Az elrettentő beleélés legnyersebb, már-már hallucináló példáját Nyéki Vörös másik hosszabb költeményének, a *Dialógusnak*, vége felé találhatjuk, ott, ahol a papköltő az elkárhozottakra váró ördögökről beszél:

*Fejek egyenetlen s hegyesen szélesült,
Hajók kígyó-módra csoportos elterült,
Homlokok rút ráncsal igen szemtelenült,
Tűzzel-megemésztő szemek vérben merült.*

*Tekintetek nékik mint villámlás vala,
Tüzet szikrázással kiokádnak vala,
Szarvok kecske-módra meghorgadtak vala,
Kiknek végeiből méreg csurog vala.*

*Orrok, mint kányának, hegyesek s horgadtak,
Kiknek likaiból kígyók kiforrottak,
Fülök, mint szárnak, éktelenül nyíltak,
Kikből dögletes gőzölgést bocsáttak.*

*Testek, mint az halhéj, páncélosnak látsztak,
Honnan gyulladt szikrák tüzesen hullottak,
Lábok tekeredött, körmek mint bikáknak,
Karjok és az ujjok szeges mint a sasnak.
Szárnyak is hátokon szélesen terjedtek,
De ollyatén, mint a szárnyas egereknek,
Kiknek az végei hegyes mint tövisnek
Fogok mint vadkannak szájból kinőttek.*³⁴

³¹ E Pázmány-részletet Sík Sándor, *Pázmány Péter, az ember és az író* (Budapest, 1939, 351-352. l.) nyomán idézem.

³² Pl.: *Hogy a Boldogságnak helyéről-való gondolkodás, a Világi örömtől elvonsza Embernek szívét.*

³³ 44–45. és 93–95. versszak.

³⁴ *Magyar költők. XVII. század, 175. l.*

Különös kettősség, vagy talán helyesebben, dialektikus feszültség jellemzi az *ember* helyét és szerepét a barokk világtételekben. A lények grádicsain az ember a középen áll, Isten képmása, minden anyagi lény ura. A barokk kor tehát egyrészt nagy és dicsőséges képet alkotott magának az emberről. John Donne szerint a mikrokozmosz fogalma nem is szabatos meghatározás az emberről, az ember több mint mikrokozmosz, hiszen minden teremtetett lényt alája rendelt az Isten. Az általános felfogást fejezi ki Bellarmin, mikor azt írja, hogy *Gyarló anyagból vétegett az ember, de drága és kiváló formát kapott. Minden más élőlényvel közös tulajdonságai ellenére följük helyeztetett, mert ő különbözik tőlük, mert ő Isten képmása.*³⁵

Ugyanakkor azonban semmi is az ember, minden és semmi egyszerre. Pascal híres aforizmája, amely szerint az ember a Mindenhez viszonyítva semmi, de a Semmihez viszonyítva minden, a barokk emberképet is kitűnően jellemzi. A barokk ember szép és hatalmas, mert Istenre hasonlít; ugyanakkor azonban gyarlósága révén minden földi teremtménynél alacsonyabbra zuhan. A barokk emberkép hatalmasan feszülő kettőssége világosan kitűnik – és ezt sok további példával is alátámaszthatnók –, ha egymás mellé állítjuk a következő két Pázmány-idézetet:

1. *Hálát adok néked, hogy tennen hasonlatosságodra teremtél engem; lelkemet értelemmel és szabadakarattal felékesítéd; énérettem az eget, földet és ezekben való állatokat teremtéd; engem a földnek, vadaknak, madaraknak urává től: és azt akarád, hogy az egek forgásai, a nap és égben tündöklő csillagok, a tél és nyár, az éj és nap, a fák, mezők és folyóvizek nékem szolgáljanak; sőt az égben lakozó boldog angyalok seregét is szolgálatunkra rendeled. (...) Okossággal felékesítéd lelkünket, hogy méltóságát megismerhetné és tekívéled senki szolgálatjára magát el ne vetné.*

2. *A mennyei Angyalokhoz képest, vajon micsodák vagyunk mi férgesek? Az angyalok testetlenek, halandóságtól mentek, hatalmasok, gyorsak, igazak, mennyei boldogsággal tökéletesek: mi pedig rothadandó bűdös testben öltöztünk, halandóságaink nyavalyáival mindenfelől megkörnyékeztettünk, erőtlenség gyarlók, késedelmes restek, veszedelemmel határosak, félelemmel és tudatlansággal teljesek vagyunk. A forgandó és változó időnek prédái, a szerencsének játéki, az állhatatlanságnak képei, a nyavalyáknak tárházi vagyunk. Gondolatunk csalatkozó, tanácsunk vakság, szólásunk hiúság, kívánságunk ocsmányság, értelmünk olyan az isteni dolgok látására, mint a bagoly szeme a nap sugári nézésére; a világi dolgokban amit tudunk, ezred része csak annak, amit nem tudunk.*³⁶

A barokk világnézet népszerű témáit és esztétikáját jól fel tudta használni az ellenreformáció a maga céljai érdekében; elhamarkodott volna azonban azt gondolni, hogy minden barokk irodalom a vallás függvénye. A tükröződés tana, a természetben rejlő analógiák, az elemek harca sok elmés hasonlatot, képet szolgáltatott a nem vallásos költészetnek is; ennek a profán barokk irodalomnak erősebb és gazdagabb hajtásai voltak Olaszországban vagy Franciaországban mint nálunk, ahol a barokk vallásos irodalom jelentősebb és a barokk témák vallásos és profán használata gyakran egybefolyik. Érdekes példa erre talán legutolsó barokk prózaírónk, Páter Kiss István, aki hol istenes céllal, hol profán gyönyörködtetésre használja a barokk stílus jegyeit, és így ír például a bécsi magyar gárdistákról: (...) *az magyar gárdisták királyi személyeket őriző gavallérok, Béts várossának oly ékessége, mint annyi magyar angyalok, vagy khinai tollakkal tündöklő pávák röpdösének a tágas utzákon, a népies piartzokon. Nints aki nyomok után is nem szemeskedne reájok és utánnok nem tekintene. Ha paripákon hánytattyák kartsú testeket, égi vitézeknek láttatnak lenni.*³⁷

Elsősorban Gyöngyösi Istvánt kell természetesen említenünk, aki a *Rózsakoszorúban* a szentignáci meditációs gyakorlatot követi, de a beleélés hol pozitív, hol negatív gyönyörködtetését átviszi profán témákba is. *Itt figyelmesen álljunk meg, írja a Rózsakoszorúban, akár egy meditációs kézikönyv szerzője,*

*Istenünknek tekintsük meg
Illy csendes szenvedését:
Lássuk az őtet kénzóknak
Kegyetlen hóhér zsidóknak
Rajta dühösködését.*

És e szavak után rátér a beleéléshez szükséges részletek realista és ijesztő festésére:

*Az keresztnek magas fala
Hosszabban fúratott vala*

³⁵ Donnenal kapcsolatban vö. Nicolson, i.m., 26. l.; Bellarmin, i.m. 11-12. l.: (...) *quanto materia ex qua factus est homo vilior est, tanto forma quae homini data est, pretiosior & excellentior invenitur. (...) Prae est enim homo animantibus caeteris, non per id, quod habet commune cum illis, sed per id, quo distinguitur ab illis, & per quod similis factus est Deo.*

³⁶ *Válogatott írásai*, 71. és 75. l.

³⁷ i.m., 28. l.

*(Minthogy hozzá nem mérték)
Mint szent lábai nyúlhattak:
Azmíg oda nem húzattak
A fúrást el sem érték: (...)*

*Azért hogy oda érnének:
Az holott fúrást tevének,
Megrövidült inai:
Húzzák, vonják nagy erővel,
Azmíg az fúrás helyével
Megegyeznek lábai. (...)*

*Im miként megszakadoztak,
És egymástul eloszlottak
Ízei a csontoknak:
Oly részecske nincsen benne,
Mely helyéből ki nem menne,
Kénja miatt azoknak.*

*Általszőgezett tenyere,
Meglyukasztott lába ere,
Áraszt vérfolyamokat,
Felszaggattatott háta is,
Tövissel font homloka is
Szaporítja azokat.*

Az egész részletet végül egy olyan versszak zárja le, mely a beleélés után feljebb emeli tekintetünket, a földről – Joseph Hall már idézett szavaival élve – az ég felé:

*Van ily gyötrelmes kénokban,
Ily nyomorult állapotban
Fia az nagy Istennek:
Ennyire sebesítetik:
Az kereszthez szögeztetik
Alkotója mindennek.³⁸*

Gyöngyösi István a beleélés technikáját, az elriasztó gyönyörködtetést nem vallásos témákra is alkalmazza. Közismert a *Porából megéledett Phoenixnek* az a része, ahol Gyöngyösi leírja, hogy miként készülnek a tatár kovácsok Kemény János vasraverésére:

*Melyek mintha jöttek volna az Aetnából,
Vulcánus mívének szennyos barlangjából,
Most is füst gőzölög némelyek szájából,
Hatan állnak elő kovácsok számából.*

*Vaspor szennye ülte hízott pófájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyákokat,
Sok szikra csipdezte feltűrött karokat,
Egyegy pöröly telte befogott markokat.*

*Ritkúlt a szakállók csapdozó tüzekkel,
Éktelen homlokok pörzsöllett szemekkel,
Orcájok varasúlt gyakor égésekkel,
Merő fél ördögök kormos személyekkel. (...)*

*Felgerjedvén a tűz a szikrák ropognak,
Hévül a vas, arrúl a rozsdák pattognak,
Az erős kovácsok mellettek forognak,
Kezdett munkájukhoz serénységgel fognak.*

³⁸ Horváth János, *A magyar versek könyve* (Budapest, 1937, 103. l.) nyomán.

*A fúvó gégeje körül szít ez tüzet,
Pemete bojtjával az hint reá vizet,
A verő pörölyhöz készít némely kezét,
Fogók szájátúl falt vasat némely vezet.*

*Hajnal színt mutat már a vas setétsége,
Megpirosította a tűz melegsége,
Minden mocska, szennye, rozsdája leége,
Engedelmeskedik lágyult keménysége.*

*Zúgnak a pörölyök felemelt kezekben,
Üti kiki, lehet mennél erősebben,
A munka és a tűz hevíti testekben,
A repülő szikrák dongnak a műhelyekben.*

*Húnt a nap: setéte van az éjszakának,
Fényes tüze látszik akármely szikrának,
Mondanád a műhelyt lángozó Aetnának,
Azhol a nagy vason ezek kalapálnak.*

*Üstökös csillagot minden ütés csinál,
Sok ugrosó szikra szökdéccsel a kohnál,
Tüzes lidérczetet éjjel ha ki tanál,
Itt minden fuvallás több szikrát ad annál.³⁹*

Érdemes összehasonlítani ezeket a sorokat Nyéki Vörös Mátyás már idézett ördögeivel, mert azonnal kidomborodik a közös vonások mellett a vallásos és a profán barokk beleélés közötti különbség. Gyöngyösi tablóba rögzíti a mozgást, leírása átmeneti jelenségnek számíthat a dinamikus beleélés és az epikus monumentalitás között: a jelenet nem kizárólag hátborzongató, hanem még legriasztóbb részeiben is már már frivolan, perverzen szép.

Az ellentétek ilyenfajta elmés keresése, a gyönyörű kín, a szép öregasszony, a patyolatlelkű négerleány, stb., különösen jellemző a játékosabb profán barokkra. Ebből a témakörből származik Gyöngyösi szép özvegye is, a gyászában is erotikát idéző Lónyai Anna:

*Kesereg halálán szerelmes férjének,
Követvén példáját árva gerliczének,
Egy órát sem enged kedves örömének,
Lévén hú gyászolója társa elestének.*

*Szép szemöldökének, szemeinek íja
Most víg mosolygással a szívet nem víja;
Hanem szomorító siralomra híja,
Szerelme elestét keservesen síja.*

*A piros klárisok, kik ajakán ültek,
Elébbi mosolygó színekben kékültek;
Orczáján a rózsák, kik minap örültek,
Szomorún csüggenek, s hervadásra dültek.*

*Magas homlokának gyenge lilioma,
Egyenes nyakának szép alabástroma,
Gyümölcsös mellyenek két mozgó czitroma,
Elváltozott, búknak hervasztván ostroma.*

*Kövekkel csillagzó gazdag öltözete,
Fodorult bajának gyöngyös fűtözete,
Sok egyéb czifrának munkás készülete
Letétetett, s nincs most azoknak kelete.*

³⁹ II. könyv, III. rész, 18-20. és 24-29. versszak (i. kiadás, 2. kötet, 70-71. l.).

*Kedves állapotja költ kedvetlen gyászra,
Nyugodalmas szíve gondos óhajtásra,
Vígóságos beszéde keserves sírásra,
Csendes elméje is habzó búsulásra.*⁴⁰

1624-ben azt követeli Paolo Beni hogy a költészet ne világos és pontos, hanem ragyogó legyen. 1637-ben pedig Descartes kijelenti a *Discours de la Méthode*-ban, hogy igazságként csak az fogadható el, amit világosan és pontosan észlelünk (*clara et distincta perceptio*). Mély űr tátong e két kijelentés között. Descartes világhírű kis könyvében hadat üzent a barokknak. És hadüzenet a barokknak a pascali filozófia is, azé a Pascalé, aki elutasít minden olyan érvelést, mely a természet szépségére és csodáira hivatkozva akarja bizonyítani Isten létezését.

A zárt és hierarchikus barokk természetre kell gondolnunk, amikor Pascal sokat idézett mondását olvassuk: „megrettent a végtelen űr csendje” (*le silence des espaces infinis m'effraie*). Mert a barokk világ véges világ és a barokknak akkor van vége, amikor Pascal, Newton és mások új tudományos elméleteik alapján e véges világgal a végtelen, nem emberközponti mindenséget állítják szembe. A barokk: határ, egy világ mesgyéje, melyet azonban ismernünk kell ahhoz, hogy megérthessük a mi világunkat, mely a Felvilágosodás korával kezdődött. A barokk író és gondolkodó egy olyan világ határán strázsál, melyet már minden oldalról veszély fenyeget; ezért olyan tudatosan és harciasan egységes és ugyanakkor mégis nyugtalan a barokk világnézet.⁴¹

Modern világnézeteink történeti hátterének ismeretén kívül két további indok is készíthet bennünket a barokk irodalom tanulmányozására. Nekünk magyaroknak barokk íróink ismerete különösen jó iskola a tiszta, izmos és magyaros stílus tanulására: Pázmány és társai szebben írnak magyarul, mint XVIII. század végi, sok szempontból talán tudatosabban magyar utódaik. Éppen ezért igen sajnálatos, hogy a magyar barokk irodalmat részleteiben mindmáig elég rosszul ismerjük: nem tarthatjuk ugyanis sem a klasszikusan mértéktartó Pázmányt, sem a finomkodó Gyöngyösit a magyar barokk legjellegzetesebb képviselőinek. Az otthon élő irodalomtörténészekre hárul a feladat, hogy Páter Kiss István és Nyéki Vörös Mátyás mellé állítsák, új kiadásban, vagy legalábbis részletes szemelvényekkel, Lépes Bálintot, Csúzy Bálintot, Padányi Bíró Mártont és a többi népszerű barokk egyházi szónokot: szélsőséges retorikájuk sok kisiklás mellett minden bizonnyal a magyar barokk stílus legmeglepőbb és legelméesebb példáit és gyöngyszemeit rejtegeti.

A barokk irodalommal annak is érdemes foglalkoznia – és itt térek át a fent említett második indokra –, aki a költészet lényegének örök problémáira keres választ. Feltűnő ugyanis, hogy a barokk világnézet halálával egyidőben eltűnik a költészet is szerte Európában, főleg a nyugati országokban. Gazdagon és termékenyen akkor bukkan fel újra a líra, amikor a költők elvesztik felvilágosult világnézetüket, amikor nem rettennek többé vissza a végtelen űrtől, s kezdenek újra hinni, most már ugyan nem keresztény alapon, egyfajta *analogia universalis*-ban. Victor Hugo, Baudelaire és a szürrealisták nyomán buggyan ki ez a költészet; az analógia tanából kiindulva, megint csak a metaforát isteníti, mely egymástól távoleső, sőt André Breton szerint egyenesen önkényes dolgokat kapcsol össze, új, soha el nem képzelt valóságok felvillantása végett. Így merül fel a barokk irodalom kapcsán az izgalmas, de aligha megfejtendő kérdés, hogy van-e összefüggés világnézet és költészet között. Minden jel arra mutat – amint ezt már Henri Weber, a francia marxista irodalomtörténész is jelezte a humanizmussal kapcsolatban –, hogy nem minden világnézet alkalmas egyformán a költészetre.

⁴⁰ *Porábúl megéledett Phoenix*, I. könyv, I. rész, 44–49. versszak (idézett kiadás, 2. kötet, 13–14. l.).

⁴¹ A barokk francia költészettel kapcsolatban részletesebben foglalkozom az itt felvázolt kérdésekkel *La poésie religieuse au XVIIe siècle* (*Neophilologus*, 1962. évfolyam) és *A la recherche d'un style baroque dans la poésie française* (Pierre Guiraud, etc. *Style et Littérature*, Hága, 1962) című cikkeimben.

MÁRTON LÁSZLÓ

Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon

Hogyan is kezdhethetnénk másként, mint tartozásunk elismerésével annak az igaz embernek, elfogulatlan és bátor tudósnak, aki egymaga is megválthatta volna a magyar Szodomát? Kevés olyan tárgy akad, amelyet a két világháború között és a második után a napisajtó és a közvélemény minden rétege annyit vitatott volna, mint a zsidók helyzete a magyar társadalomban. És ha meggondoljuk, kik töltötték meg ennek a sajtónak a hasábjait, milyen tényezők irányították ezt a közvéleményt, még csak elszörnyedésünknek sem adhatunk kifejezést a hazugságoknak, rosszindulatú torzításoknak, pártos ködfalásoknak elő- és balítéleteknek láttán, melyekkel bárholnan közeledjünk is — elkerülhetetlenül szembekerülünk.

A tárgyat, amikor Bibó István a magyar valóságot felmérő tanulmányciklus utolsó és legsúlyosabb darabjaként közreadja esszéjét a zsidókérdésről, nemhogy ki nem merítették, de hangja szűznek hatott, revelációként érte azt a néhány száz érintettet, akiknek még kezébe kerülhetett. 1948-ban — a dátumot nem árt hangsúlyozni — az események olyan ritmusban torlódtak egymásra, hogy mondandójának közvetlen visszhangja nem támadhatott. Bibó pedig, bármilyen alaposan történelmi okfejtés, időtálló elemzés vezet is be az akkori helyzetet érintő érveit, elsősorban korának szánta a tanulmányt: elevenen égő sebeket akart enyhíteni, feldúlt arcoknak és kedélyeknek tartott kíméletlen, de hű tükröt.

Azaz egyfajta kíméletesség mégiscsak vezette. Tanulmányának minden fejezetében ügyel arra, hogy a közösség terhére rótt bűnökben a saját, arányos részét elvállalja — még akkor is, ha ez a szerző személyes életét ismerő olvasó szemében patetikusként tűnhet. Ha osztályokról, néprétegekről esik szó, Bibó sohasem bűnbakot keres: a szigorú igazság híve. Ez a politikai gondolkodó bírónak indult, és pszichológusnak sem utolsó. Ezért szól, a korabeli helyzet kapcsán viszonylagos kímélettel azokhoz, akik nemrég tértek vissza a koncentrációs táborok poklából. Tanulmányának utolsó része, amely a megoldás útjait tárja fel, hosszan foglalkozik azzal az akusztika-különbséggel, amely keresztény és keresztény, keresztény és zsidó, s végül zsidó és zsidó között található; ha a zsidókérdésről és az antiszemitizmus okairól beszélnek. Bibó e dialógusok közül természetesen csak az első kettőben vehetett részt — s mint említettük, mindig tisztán hallható hangja akkor dörög leginkább, amikor a nem-zsidók bűneit, ostobaságait, mulasztásait és vakságát sorolja fel. A zsidókról, és ezekhez szólván érezhetően hangsúlyt változtat — anélkül persze, hogy a lényegét tompítaná. A tanulmány legutolsó mondatai pedig azt a reményt fejezik ki, hogy a szükséges párbeszéd zsidó és zsidó között is elkezdődik és folytatódik a megnyugtató szintézisig.

*„Ezer év történelmi tapasztalata kapcsolta össze a zsidókban a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettségével és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzetével — írja. — De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is . . . Hagyjuk ezt tehát olyanoknak, akik a zsidók **nevében** és képében beszélhetnek **hozzájuk**.”*

A zsidók képében és nevében akkor és azóta senki sem szólt hozzájuk. Hogy a második világháború után ilyen dialógusra az életben maradtak között miért nem került sor, és hogy ennek elmaradása a magyar zsidókra milyen következményekkel járt — erről a következőkben remélünk szólni. Mindenesetre történelmi tény, hogy a közép-európai zsidók saját tragédiájukból inkább gyakorlati következtetéseket vontak le — ezeket is ösztönösen, félhangosan vagy éppen csak a lélek mélyén, a külvilág eltorzításával, kizárásával: nagyjából úgy, ahogyan Bibó az üldözések által kiváltott, de ezeket súlyosbító, és folytatódásukat úgyszólván biztosító neurózist jellemzi. Helyzetük jobbításának egyetlen útja pedig a felismerés: nincs olyan igazság, melyet ennyire egyöntetűen vallanak a legkülönbözőbb iskolák hívei. Bibó István a magyar zsidóknak kérdéseket tett fel, a választ azonban nem sürgette, hiszen amint említettük, *„minden dolog mérlegre tétele és kimondása”* nem kizárólag, s talán nem is elsősorban a nagyobb, a befogadó közösség érdeke.

Ha ennyi év, és ennyi valóban történelmi esemény után előadó és közönsége még mindig úgy érzi: időszerű témát tárgyalnak, ennek oka csak az lehet, hogy a Bibó által jellemzett helyzet nem évült el; sem a külvilágban, sem bennünk. Jómagunk legalábbis ilyen megfontolásoktól hajtva vállalkoztunk arra, hogy a zsidók nevében és képében beszélünk. Nem mintha erre igazán alkalmasnak tartanánk magunkat — de azért, mert sem 1948-ban, sem azóta nem akadt külön vállalkozó: jobban mondva egyáltalán senki sem akadt. A név és a kép viselésére amúgy sem nyerhet bárki mandátumot; ezek a biológiai és történelmi sors adományai, vagy terhei. Szólni, társai nevében és képében az szólhat, aki — mint Bibó — nem tudja megállni, hogy a felelősséget ne vállalja. És hol akadna ma külön atmoszféra, külön hallgatóság, mint éppen ebben a körben, amely annyi tudatossággal szövetkezett mindennemű előítélet felszámolására, s ahol az igazmondás szándékát nemcsak eltűrik, de a szólásjog megváltásával azonosítják?

Bibó annak idején a zsidók és környezetük — néha részleges, néha teljes — szembenállást festette le, és a helyzettisztázás, a párbeszéd megindulásához voltaképpen négy szöveget feltételezett. Maga két feladatot látott el ragyogóan: azt, amelyben a nem zsidók egymás közt, és a keresztények a zsidókkal beszélnek. Történelmi-lélektani tudása, átérző tehetsége olyan volt, hogy megsejthette, mit mondanának a zsidók, ha megszólalhattak volna, környezetüknek. A negyedik feladat vállalásától érthető, és már említett okokból tartózkodott.

Célunk — igazság szerint — az lehetett volna, hogy Bibó példájára, ha nem is az ő tehetségével, intellektuális lehetőségeivel, de legalább a bátorságával a magyar zsidókhoz szóljunk. De hol leljük meg ma ezt a sosemvolt hallgatóságot? Magyarországon a létét vállaló zsidó közösség ma néhány száz igen öreg, elhagyatott és természetesen gyáva emberből áll, akikkel közös nyelvet találni sem egyszerű feladat. Amúgy sem akadna olyan fórum, amely akár az első mondatot megtűrné. Az emigrációban élők legtöbbje — és ide tartoznak, akik azt vállalják, hogy Izraelben otthon vannak, tehát sem a szó gyakorlati, sem lélektani értelmében nem emigránsok — vagy túlságosan elfoglalt ahhoz, hogy számára ezoterikusnak tűnő kérdésnek időt szenteljen, vagy éppen fülei és agya elzárásával kíván védekezni attól, ami nyugodtnak hitt napjait felbolygatná. Arról nem is szólva, hogy olyan sajtótermékek, melyeket ez a réteg olvas, sem tartanak mondandónkat kíváncsiaknak.

Így tehát az alkalommal élve, nemcsak arról szólunk, amit a legfontosabbnak érzünk, s egyúttal a Bibó Istvánnak lerovandó adósságot rendezzük, hanem megkíséreljük, hogy Bibó módszerével, de a magunk hangján szóljunk zsidó létünkre a jelenlévő nem zsidókhoz, akik mellesleg híven képviselik a hazai környezet arányait — és talán — eszmevilágát. Harmadik célunk végül az, hogy ismertessük és elemezzük a magyar zsidóság helyzetét, történetét Bibó tanulmányának lezárása, 1948 óta — illetve, hogy megemlítsünk néhány olyan tény, más hangsúlyt adjunk néhány olyan érveknek, amelyre Bibó az évszám által jelzett politikai légkörben nem gondolhatott. Ezt csak óvatosan és sok fenntartással kockáztatjuk meg, hiszen — főleg ami a hangsúlyt illeti — lehetetlen utólag kitalálni, mikor működött a belső cenzor a külsőt megelőzendő, és mikor az arányérzék, elvi megfontolás.

Meg kell azonban előznünk minden várakozást, ami Bibó annyiszor emlegetett tanulmányának ismertetését illeti. Erre éreznénk magunkat a legkevesébé hivatva s ez a munka látszik a legfelelősebbnek: emigránsok számára a szöveg most vált hozzáférhetővé, és őszintén fogalmazva nem remélhetjük, hogy szót értünk azokkal, akik a tanulmányt nem hajlandók elolvasni. Ha a gondolatmenet erre kényszerít, hivatkozunk a tanulmány érveire, utalásaira, de részletesebb magyarázat nélkül. És őszintén reméljük, hogy vállalkozásunkat nem tekintik többnek, mint függeléknek — utószónak vagy bevezetésnek —, amely az *eredet*it szolgálja: ennek ismeretében korántsem nélkülözhetetlen, de magában majdhogynem értelmetlenné válik.

Ha az elhatározó, a magyar zsidóság és a környezet viszonyát hosszú időre befolyásoló élményt keressük, aligha meglepő, hogy a háborús éveknél, pontosabban körülírva az 1944-es esztendőnél állapodunk meg. Így van ez mindenütt, a nácik által lerohant és elpusztított Európában, de különösképpen Magyarországon. Talán nincs még embercsoport, amely a megcsalás, a kiszolgáltatottság, a rémület, és az embertelen félelem érzésével annyira átitatódott, mint az a 164 ezer zsidó, aki Magyarország 762 ezernyi zsidó polgárából életben maradt. A számok a tragédiáról kevesebbet mondanak, mint a jelzők — és rendszerint ezek is erőtlenekek. Valamelyik oldalon, de mindannyian végigéltük: az események visszaidézése nem kíván fokozást. Ha a zsidó oldal érzelmeinek skálájából a legfontosabb motívumot kellene kiragadnunk, a **kiszolgáltatottságot** említenének, mert ez volt és maradt a legelevenebb; ez hatott a legtovább és a legsúlyosabb következményekkel.

* Bibó István: *Harmadik út*. Magyar Könyves Céh, London 1960.

Aki olyan szerencsésnek mondhatja magát, hogy a történelmi tények mögötti érzelmi tényezőről nem tud, vagy ezekre nem emlékszik, elég, ha Bibó kimerítő elemzését elolvassa. Az utóbbi években külsőleg és belsőleg egyaránt hiteles irodalmi művek jelentek meg az 1944-es esztendőről magyarul, és a nyugati világnyelveken is. Az akkor gyermekéveit élő nemzedéknek úgy látszik egésze ezt az élményt ragadja ki — illetve nem zsidó oldalon ennek pontos megfelelőjét: a tehetetlenséget. Nincs okunk, hogy az ismert események, lelkiállapotok ecsetelésénél időzzünk. A háború élményéről szólva két olyan motívum kiemelését tartjuk szükségesnek, mely nélkül a tabló bizony hiányos: fehér folt vakítana ott, ahova egészen más szín kívánczik.

Amíg a magyar zsidóság élményeit rendszerbe foglalva a maga oldalán a kiszolgáltatottságot tartja dominánsnak, a nem zsidók részéről pedig a süket tehetetlenséget, az érvelés könnyen megfordítható. Bibó úgy mondaná, hogy bekövetkezett az asszimiláció csodája: a magyar zsidók átvették környezetük magatartásformáit. A magyar zsidóság vezetői — akiket mint egyházi jellegű szervezetekben általában, csak igen nagy fenntartásokkal nevezhetünk választottaknak — tehetetlennek bizonyultak, Életerős, harcképes elemei pedig a legnagyobb mértékben kiszolgáltatottá magukat.

1944 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a Kállai kormány hintakísérletei — elsősorban következetesség híján — megbuktak. Ennek a kormánynak célja egyébként sem volt, és nem is lehetett, hogy a zsidókat különösképpen védje, vagy mentse. Noha ez is megtörtént, mintegy mellel; egyéni jószándék vagy emberi tisztesség következményének tulajdoníthatjuk. Március 19 után azonban villámgyorsan kiderült, hogy a német megszállóktól és mindenrendű magyar kollaboránsaitól kegyelemre számítani nem lehet. A tét ezentúl nem a magyar zsidóság kisebb felének pusztulása, nagyobb részének kényelmetlen helyzetben ugyan, de túlélése volt — hanem a lét vagy nemlét egyszerű kérdése mindenki számára. Utólag született és könnyen leleplezhető öngazolás az, hogy a zsidó vezetők a vidéki többséget fölládozták a budapesti kisebbségért.

A németek terveit — Eichmannal folytatott tárgyalásaikból, a lengyel és szlovák zsidó közösségektől szerzett értesüléseikből, a katolikus egyház és a magyar ellenállás egyes képviselőinek figyelmeztetéseiből — azok tudták a legjobban, akiknek a közösség informálására és az ellenállás valamilyen formájának megtalálására gyakorlati lehetőségük volt. Nem állítjuk, hogy a zsidó hitközség néhány tucat beavatott vezetőjének akciója sikerrel járt volna, de annyi bizonyos, hogy próbálkozás sem történt. Félmillió magyar zsidó — a Gestapo és a magyar csendőrség közreműködésével —, de a hitközség és más társadalmi szervezetek hallgatólagos beleegyezésével ment a vágóhídra. A bizonyítékokat főleg Izraelben — a Kästner, illetve az Eichmann-per okmányaiban — részben nyugati folyóiratokban és könyvekben tették közzé, bár a hazai okmányok és tanúvallomások értékét sem szabad kétségbe vonnunk.

Az ítélet kimondása és részletes indoklása nem a mi dolgunk. De az eredményt tekintve tulajdonképpen közömbös is, mennyit nyomott a latban a magyar zsidóság vezetőinek ösztönös, beléjük oltott gyáva passzivitása, mennyit a magamentő jól-rosszul képviselt önérték, és mennyit az elhibázott, esetleg ostoba, de alapjában tisztességes politikai számítás. Nem lehet kétséges, hogy a vidéki zsidó hitközségek vezetői — rendszerint budapesti tanácsra vagy felszólításra — apróbb adminisztratív szolgálatokat tettek a gettóba terelő német és magyar hatóságoknak. Eleinte megszervezték, majd rendben tartották, nyugalomra intették a gettók lakóit, végül pedig elhallgatták előlük a vagon sorok utcélját. Az információ hiányáért a budapesti zsidó vezetők felelnek — engedelmes hiszékenységükért azonban a nyomorultul elpusztult vidéki zsidó megbízottak is.

Aki tehát a magyar környezet passzivitására, vagy értetlen rosszindulatára emlékezik az életben maradt áldozatok közül, és országos felelősségre vonást — ha ugyan nem nemzetközi bíraskodást — követelt, nem árt, ha felelősségén és büntethetőségén elmélkedik. Vagy legalábbis azon, hogy az **engedelmes** áldozat utólagos igényei nem nyomnak olyan súlyosan, mint azé, aki sikerrel vagy anélkül, de megpróbált sorsán fordítani.

Az ellenállás gyakorlati lehetőségét említettük. Vajon volt-e ilyen lehetőség, s ha igen, milyen sikerrel kecsegtetett? Válaszunkat érveink érdekében talán túlhangsúlyozzuk, de cáfolat csak az esély valószínűségének mértékét, s nem valószínűségét illetheti.

A vidéki zsidóság gettóba zárása 1944 tavaszán kezdődött, a deportálások egész nyáron folytak. Ha a budapesti zsidó vezetők megosztják sorstársaikkal információikat — nem lázadásra, csak szökésre, bújásra biztatva őket, különösen Erdélyben, és a Dunántúl egyes részein, jó esélyük volt arra, hogy Németországba szállításukat elkerüljék és életben maradjanak. Még ha a szökés viszonylagos nehézségeit és a bujkálással járó természetes veszedelmeket, kockázatokat figyelembe vesszük is — ilyen volt a partizánmozgalom hiánya, a bújóhelyek korlátozottsága, a lakosság segítségének bizonytalansága, illetve passzivitásának bizonyossága — azt kell mondanunk, hogy az egészséges férfiak számára is volt olyan lehetőség az életben maradásra, mint Auschwitzban. Az asszonyok és gyerekek számára, akiknek a deportáció rendszerint

azonnali gázkamrát jelentett, pedig mérhetetlenül nagyobb. A hipotézisek birodalmába tartozik ugyan, de tekintetbe kell vennünk a maréknyi ellenálló és az egyházak magatartásának megváltozását, ha a zsidóság a deportációval szemben szervezett ellenkezést mutat. A német hadsereget ez időben a Magyarország térségébe lépett háború kötötte le, ez aktivizálta valamennyire a magyar honvédséget is. Tömeges szökések, kisebb gettőlázadások meggátolására nem volt Magyarországon rendőri erő, ami volt, más célt szolgált, illetve még felülről sem vetették volna be teljes számban. Ilyen jellegű akció az ellenállási mozgalomnak új impulzust adhatott volna, az egyházakat fürgébb segítségre, a hivatali gépezetet pedig színvallásra kényszerítve.

A magyar zsidóság önnönmagával szemben elkövetett bűnei azonban nem merülnek ki budapesti vezetőik árulásában. Az országban több tízezer fegyverképes és egységekbe fogott zsidó férfi tartózkodott: a munkaszolgálatosok. Amennyire érthető, hogy a hátszágban maradt hozzátartozók elleni bosszútól tartva még a legelviselhetetlenebb kínzásokra és megalázásokra sem válaszoltak lázadással, felkeléssel, vagy tömeges szökéssel a keleti fronton — ugyanennyire természetellenes és csak a sajátos magyar, vagy ha úgy tetszik, magyar-zsidó eltorzulással magyarázható, hogy ez 1944-ben sem jutott eszükbe, amikor is családjukat már régen deportálták, s ők maguk az ország területéről csak nyugati irányba; a biztosabbnál biztosabb megsemmisülés felé menetelhettek.

Meglehet: senkinek sincs joga, hogy az emelt fővel halás és a térden állva élés közötti alternatívában másoknak — még a sajátjainak sem — az előbbi prédikálja. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy 1944 nyarán, késő őszén egy szervezett, tömeges szökés és ellenállás esélyei ennél valamivel biztatóbbak voltak. A passzív „dekkolás” azonban az esetek nagy részében halállal járt. Szadista keretlegényektől, gyűlölködő, vagy sorsuk iránt legjobb esetben közömbös tiszti kartól és széttűllött adminisztrációtól körülvéve, tulajdonképpen nem is remélhettek mást. S hogy a szervezett szolgálatmegtagadás, a fegyverrel biztosított bujkálás mennyire a kisebbik rosszat jelentette, arra azok a tanúk, akik megpróbálták. Róluk, akiket nyugodtan tekinthetünk a mikroszkópikus magyar ellenállás tevékeny részeseinek, ellenben mindig is kevés szó esett, mert egy sokak számára kellemetlen, a képbe nem illő mozgalomhoz: a cionistákhoz, ezeknek is vagy szélsőbal és szélsőjobb szárnyához tartoztak. A történelmi igazságnak tartozunk azzal a megállapítással, hogy ami kevés a szervezett, országos méretű mentés és esetleges ellenállás érdekében történt, cionista oldalról indult ki, palesztinai ösztönzésre. Ezek a lépések is elég bátorítanak és főleg céltudatlanok voltak: a nagy külpolitikában gondolkodó angol mandátumi kormányt, melytől minden akció sikere függött, azonban a legkevésbé sem érdekelte a magyar zsidóság élete. Mi több; az a cinizmus és kényelmesség, amellyel a legkétségbeesettebb felhívásokat kezelték, inkább a bűnsegédi bűnrészesség, mint a hűvösebb vérmérséklet kategóriájába tartozik.

Ennyit tehát a zsidó oldalon elkövetett bűnökről és mulasztásokról, melyekről Bibó tanulmányában részben kíméletből, részben az események közelsége és a történelmi anyag hiánya miatt nem szólhatott. Ha ilyen hosszan ostromoztuk azokat, akik közé jóban-rosszban magunk is tartozunk, nem a sebek felszakításának önkínzó vágya vezetett. A magyar zsidóság — különösen a munkaszolgálatot teljesítő férfilakosság — 1944-es magatartása az egyedüli magyarázat arra, ami a későbbiekben következett. Ismét Bibó István tanulmányára kell utalnunk, amely a zsidók és nem zsidók között kiújuló konfliktus légkörében ennek megelőzési kísérleteként keletkezett. A bizalmatlanság, a suttogás vagy ujjal mutogatás, a másik fél gonoszságának felidézése, és a magunk kiválóságának, mártíromságának igazolása azonban csak tünet: a fejlődés, az együttélés válságait jelzi.

Bibó István tanulmánya ennek a krízisnek keletkezését, társadalomlélektani okait kutatja a múltban, 1948-ig, megírása idejéig. Mielőtt az érvek fonalát az időben tovább gombolyítanánk, szólunk kell egy olyan tényezőről, amelyet Bibó bizonyára alaposan ismert, de amelyről külső okok, a politikai nyomás, a változó alakban 1945-től megjelenő, de rövidesen elhatalmasodó cenzúra miatt nem írhatott. A Bibó kötet előszavában Szabó Zoltán elmagyarázza, milyen körülmények között és milyen ellenállás közegében jelentek meg Bibó írásai. Ez a helyzet, úgy véljük, elégséges ahhoz, hogy állításunkat indokolja.

Zsidók és keresztények élményei a felszabadulásról, vagy ha jobban tetszik, az orosz megszállásról, gyökeresen különböznek. A tétel általánosításától akár Közép-Európában is, óvakodnánk, — de kimondása, ami Magyarországot illeti, annál fontosabb. Az előbbiek számára a német megszállás — 1944. március 19. — a kényelmetlen és megalázó megkülönböztetések, apróbb szekatúrák és kivételes hivatali önkény korszaka után a teljes jogvesztettség, a tortúra és végül a pusztulás időszakát jelentette. A magyar zsidóság számára a német győzelem bármilyen formája, bármely fronton a biztos halál ígéretével volt azonos. Nyilvánvaló, hogy a zsidóság — elsősorban a budapesti polgárság — nem viseltetett különösebb rokonszenvvel a Szovjetunió, vagy a kommunista társadalmi rend bármely formája iránt. Amíg lehetett, „külön” az angolszász hatalmak győzelméért fohászkodni — ezt tették. 1944-ben a magyar zsidók

szemében azonban már nem volt és nem lehetett különbség a szövetséges hatalmak között — aki előbb ért a Duna-Tisza közére, az váltotta meg őket. Különös hangsúllyal vonatkozik ez a túlélők többségére, az ostromlott Budapesten a gettóban meghúzódó vagy bujkáló üldözöttekre. Számukra bármilyen félelem az elkövetkezőktől nevetségesnek hatott — és bármilyen, nem német megszállás felszabadításnak.

Bajosan állíthatnánk ugyanezt Magyarország lakosságának javáról. Nem mintha a német megszállás a keresztények számára nem hozott volna apróbb-nagyobb kellemetlenségeket: hivatali zaklatást, kényszerszállásolást, személyi vagyon kisajátítását majd a nyilasuralom hónapjaiban gyerekek frontra hurcolását, árokászt, üzemek Németországba telepítését. És nincs okunk eltitkolni, vagy csökkenteni a magyarságnak szánt hitleri szerep elmebeteg borzalmát sem: a visszatelepítést az Uralon túlra, börtönörek az „Új Európából” kiűzött szláv népek felett. Az ország anyagi kifosztását azonban a nép csak valamivel később — 1945 nyarán, őszén — érezte meg; a náci terveiről pedig csak esztendők múltán értesült. A német megszállás, pillanatnyi távlatban tehát múltó kellemetlenségnél többnek aligha tűnt.

A szovjet katonák érkezéséről, az úgynevezett felszabadításról, a magyar lakosság jelentős része egészen más képet őriz. Bibó egy ugyancsak híressé vált cikkében elemzi, milyen értelemben volt valódi — és válhatott volna még valósabbá — a felszabadulás. Mi azonban történelmi-szociológiai perspektívák helyett az azonnali élményt és ennek későbbi vetületeit keressük. A felszabadítás képe, ilyen szemszögből korántsem hasonlított ahhoz, amit a szocialista realizmus művelői, minden műfajban, festenek. Némi túlzással azt állíthatnánk, hogy a nem zsidók megérezhettek valamit 1945 elején abból, ami néhány hónappal korábban a zsidóknak jutott ki. Igaz, közvetlen és állandó életveszélyben nem forogtak, hiszen a szovjet politika céljai között nem szerepelt a megszállott népek szisztematikus irtása. De a hadsereg magatartása nem árulta el, hogy felszabadítás céljából érkezett. Erőszakra, gyilkosságra, kényszerszolgálatra, rablásra, hivatali zaklatásra a magyar lakossággal szemben legalább annyi alkalom — de mérhetetlenül több eset — adódott, mint a német megszállás idején. A statisztika ilyen tényekről vajmi keveset árul el, az irodalom, mint mondtuk, pedig nem beszélhet róluk. Hogy a szovjet katonák magatartása mennyire nem az Ukrajnában vagy egyebütt elkövetett magyar bűnökre volt valamiféle retorzió, arra éppen Gyilasz legújabb könyvének tanúsága a legkiáltóbb bizonyíték.* De a sokszorosan mártír lengyel nép tapasztalatai is ezt igazolják.

A különbség persze megfontolandó. Amíg Jugoszláviában a német politika több-kevesebb nyíltsággal a nemzeti lét felszámolását, Lengyelországban pedig magának a népnek kiirtását, rabszolgasorba döntését célozta, s a szovjet által történt felszabadítás ehhez aránylik; addig Magyarországon életét és viszonylagos biztonságát csak a zsidó lakosság köszönhetette az oroszok jelenlétének. Biztonságuk mint említettük, szigorúan viszonylagos volt: a rablások, az erőszakoskodások, a hadifogságba hurcolások ellen, a zsidók legnagyobb csalódására a sárga csillag egyáltalán nem bizonyult hatásos talizmánnak.

Mégis, mi volt mindez Auschwitzhoz képest!

De nemcsak Auschwitzhoz — a háború, vagy a Horthy rendszer előző éveire képest is. A felszabadítás előnyei néhány hét, néhány hónap alatt megmutatkoztak. Az életben maradtak visszatérhettek otthonaikba, a megkülönböztető közjogi intézkedések eltűntek és az elmúlt évek gyötrelmeiért az új lehetőségek némi kárpótlást kínáltak. Még hozzá a legkülönbözőbb életpályákon. A kiskereskedő a maga módján kihasználhatta a konjunktúrát: 1945 tavaszán-telén nem egy vagyon keletkezett. Ezért azonban aligha hibáztathatjuk azokat, akiknek a lehetőségek mindenkor kihasználása életmódjukká vált — még akkor sem, ha a zsidók között **több** feketéző, vagy konjunktúralovag akadt, mint a nem zsidók közösségében. Minden ellenkező érvet meggyengít, hogy csak arányokat vitathat.

Súlyosabb a deportálásból hazatérő, vagy a rejtkehelyükről előbújó zsidók esetéből azoké, akik a lehetőségeket új, addig elzárt életpályákon használták fel. Magyarázat helyett ezúttal közvetlenül Bibó tanulmányából idézünk:

„... És sajnos elmaradt az, hogy az ehhez elegendő hitellel bíráló személyek közül valaki, kifejezetten a zsidók vonatkozásában, nagyon határozott és éles különbséget tegyen egyrészt a régi aktív baloldaliak, antifasiszták és mozgalmiak, másrészt azok között, akiket a zsidóüldözések fordítottak szembe a fasizmusmal; nem azért, hogy ez utóbbiakat bármiféle hátrányban részesítse, hanem azért, hogy a demokratikus példamutatásban és tanításban való részvétel jogát az előbbiekre számára tartsa fenn. E különbségtétel elmaradásának következtében a zsidók általános kompromittálatlanságából két súlyos következményű és visszahatású dolog származott: az egyik a demokratikus tanítás, leckéztetés és helyreigazítás igénye, a másik pedig alapjában fasiszta alkatú embereknek a demokrácia nevében való fellépése ...”

* Milovan Gyilasz: *Beszélgetések Sztálinnal*. Nagy Imre Intézet, Brüsszel 1963.

Vajon azt állítjuk-e a hosszabb elemzésből kiragadott mondatokkal, hogy a zsidók általános „kompromittálatlanságát” általános kompromittálódás követte? Korántsem. Ilyen érvelésbe már csak azért sem bocsátkozhatnánk, mert már kifejtettük nézetünket, mely szerint a magyar zsidók a **maguk** lehetőségskáláján belül igenis kompromittálódtak. De az előbbi feltételezést az adatok sem támasztják alá. A hazatértek, életben maradtak nagy része kétségkívül romba dőlt életének, otthonának összetakolásával foglalkozott: anélkül, hogy a külvilággal leckéztetés vagy kivált határozott fellépés formájában foglalkozott volna. A sebek ehhez túl lassan gyógyultak — ha egyáltalán gyógyulhattak . . . Bibó figyelmeztetése mégis teljesen helyénvaló volt: de az eseményekhez képest természetesen nagyon későn érkezett és, mint tudjuk, az érdekeltek akkor sem hallgatták meg.

Társadalomlélektani közhelynek számít, hogy a nyugtalanságot rendszerint nem az a tényező váltja ki, amely ellen fordul s a bajok orvoslása nem a tünetek kezelésén múlik. Az 1946-47-ben a zsidók ellen ismét feltámadó közhangulat oka tehát valószínűleg nem az államgépezet természetes szektoraiban, a gazdasági vagy politikai életben történő elhelyezkedésükben keresendő. Bajos lett volna azt követelni tőlük, hogy valamiféle elvont és főleg antiszemita célzattal emlegetett „arányszám” érdekében hirtelen földművessé vagy ipari munkássá avanszájlanak.

Nyugtalanságot, országos izgalmat és bizalmatlanságot kétfajta zsidó okozott. Az egyik típus a kommunista párt legfőbb vezetőiből, az orosz csapatok nyomában visszatérő különböző garnitúrák elemeiből került ki. Ezeket a közvélemény az első tapasztalatok után a megszálló hatalom képviselőinek, végrehajtó ügynökeinek tartotta — és e tapasztalatok az idő múltán csak sokasodtak. Ha az önálló nemzeti politika esélyét a kommunista párttal, vagy ezzel szövetségben látták is néhányan — Rákosi, Farkas és társaik szerepéről aligha táplálhattak illúziókat. És a közvéleményalkotók idősebb nemzedékében egy másik emlék is feltámadt: az 1919-es Tanácsköztársaságé.

Mi sem áll távolabb tőlünk, mint hogy 1919 jelentőségét kicsinyítsük, baklövéseit, bűneit lényegével azonosítsuk, hogy az ellenforradalom rágalmaiból akár egy mondatot is ismételjünk. De azt sem állíthatjuk, otthoni történészek, közírók módjára, hogy a magyar közvélemény nem horthysta vagy egyéb irányban sem reakciós felében egységes, idilli emlékek éltek erről az időszakról, hogy a kép sötét felét kizárólag az ellenforradalmi propaganda feketítette volna be. A kommün legjellegzetesebb hibái és bűnei: a parasztsággal szembeni közöny, sőt nyílt ellenségeség, az egyházak értelmetlen felbőszítése, a polgárság elleni válogatatlan, öncélú terror bizonyos nevekhez, jól ismert egyéniségekhez fűződnek. Kún Béla — vagy a más fából faragott Corvin Ottó — magatartásának motivációja azonban kétségtelen, meglepő azonosságot mutat az 1945-ben feltűnt kommunista vezetők jórésznének viselkedésével. Jászi Oszkár, akit antiszemizmussal vagy az ellenforradalmi propaganda iránti türelemmel aligha lehet vádolni Magyar kálvária, magyar feltámadás című, úgyszólván elfelejtett könyvében, a következő szavakkal jellemzi a talajt, amelyből Kún Béláék kinőttek.

„Valahogy nálunk megszűnt a vérbeli kontaktus a legmagasabb szellemi értékek és a legmélyebb néphumusz között. A magyar lélek egyre meddőbbnek bizonyult és a kultúra hadseregének ritkuló sorait mindinkább idegenek és elsősorban zsidók töltötték be. Mégpedig nagyrészt olyan zsidók, akiknek a legtöbb alkalmazkodási képességük volt ahhoz a kizsákmányoló szervezethez, melyet magyar államnak neveztek. Ekként a leglármásabb, legtekintetnélkülibb, legskrupulustalanabb, legeljunkeressedettebb zsidók érvényesültek és létrejött a világ legundorítóbb lelki szintézise, mint a budapesti vezető szellemiség keresztmetszete. A nyegle, urizáló, felszínes, dologtalan, dzsenti szellemnek a vegyülete a Lipótváros amoralizmusával, cinizmusával és élvező nihilizmusával. A basáskodó szolgabírólélek és a zsákmányra éhes kapitalista léleknek, a feudalizmusnak és az uzsorának, a turáni nemtörődömségnek és a bóheres radikalizmusnak nagyon felbőszítő keveréke.”

Az írás indulati tartalma, ha ma keletkezne, bizonyára az analízis javára csökkent volna. De az ábrázolás hitelességén, a meglátások pontosságán ez mit sem változtat. Ilyen környezet súlyos örökségével indultak a 19-es Tanácsköztársaság vezetői közül a legfontosabbak — ezzel az örökséggel érkezett, a szovjet csapatok hátában, egy sor magyar kommunista vezető. Csakhogy az ő terhüket többévtizedes emigráció nehezítette. Itt szükséges legkevésbé magyaráznunk, hogy az emigráns lét még a legtisztább, legjobban egyensúlyozott lelkekben is a pszichózisnak milyen formáit váltja ki; miként módosul az idő, távolság, öngazolás következtében az otthonról származó és eleve sem okvetlenül hiteles kép. Rákosi Mátyás és társainak magatartását nem intézhetjük azzal az ostobasággal egyszerű és valóban antiszemita szájára illő érveléssel, hogy zsidók voltak. A szovjet gyarmatosítás, a sztálinizmus másutt, zsidó közreműködők nélkül is éppen elég borzalmat produkált. Inkább azt szegeznénk le, hogy a sztálinizmus magyar formáját Rákosiék — származás és emigráció következtében sajátosan eltorzult — egyénisége határozta meg, tette elviselhetetlenebbé mint másutt. Bár ezt az árnyalatkülönbséget többen elvitatják tőlünk s könnyen lehet, hogy csak nemzeti önsajnálatusunk délibábja.

A zsidószármazású vezetők jelenlétét a hatalom vezető posztjain azonban semmiképpen sem szabad a zsidók sorsa, vagy az antiszemiták szempontjából meghatározni, hiszen így azt a hibát követhetnénk el, amitől Bibó — s minden valamirevaló társadalomtudós leginkább óv: Összetévesztenénk a fejlődési zavarok következményét, tüneteit ezek okaival. Az ellenkező álláspont sokkal inkább megfelel az ésszerűség és történelmi hűség követelményének: sajátosan befolyásolta a zsidók objektív helyzetét és az antiszemitizmus intenzitását, megjelenési formáit.

A nyugtalanságot, országos irritációt és ellenszenvet kiváltó, a régi antiszemitizmus talaján neo-antiszemitákat növesztő zsidó második típusa az volt, melyet Bibó fasiszta alkatúként jelez. Hogy ez az elsősorban politikai érdeklődésű tudós mennyire a korabeli társadalomlélektan legkülönbjeinek hangját használja, arra mi sem jellemzőbb, mint, hogy Erich Fromm művében (A szabadság félelme), vagy a Berkeley egyetem nagy ankétjában az Autoritárius személyiségről ugyanolyan terminológia alatt nagyrészt egyező típust találunk. Bibó érdeme persze nem az összhang, hanem a típus felfedezése ilyen váratlan közegben. Idézzük ismét az ő szavait, körülhatároltabb definíciót magunk úgysem lelhetünk.

„... nem minden elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat jelent fasizmust, vagy azzal való rokonságot, sőt nem jelenti azt az **elvszerű** elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat sem, mellyel kapcsolatban pedig valóban súlyos problémák vetődtek fel. Forradalmi alkat és fasiszta alkat között mindig marad egy elvileg egészen világosan és könnyen meghúzható határ: a forradalmi alkat az, amely egy **elvi cél** érdekében és e cél szigorú uralma alatt hajlandó minden kíméletet és érzékenységet félretenni: fasiszta alkat az, amely avégből hogy kímélet és érzékenység nélkül járhasson el, hajlandó bármiféle célok szolgálatába állni, és bármilyen valóságos vagy ál-ideológiát megtanulni és kiszolgálni, melynek céljait azonban, a maga öncélú **elvadultságának** a törvényeit követve, minden pillanatban átlépi.”

Különösebb magyarázat nélkül is érthető, hogy a fasiszta alkatú zsidóknak — a koncentrációs táborok meglehetősen korlátozott lehetősége után — most nyílt először alkalmuk impulzusaik szinte korlátlan érvényesítésére. Őket nevezte néhány esztendővel később a Rajk temetés egyik szónoka, a rendszer jellegzetes tolvajnyelvén „a személyi kultusz mocsarából előkúszott szadista bűnözők”-nek. A fasiszta alkat jelenléte egyáltalán nem korlátozódott a politikai rendőrség — a későbbi ÁVH — soraira, bár a leginkább patológus esetekkel természetesen itt találkozunk. Fromm-mal tehetnénk hozzá Bibó téziséhez, hogy a kímélet és érzékenység nélküli eljárás *formája* a fasiszta alkat szado-mazochista *lényegének*: a hatalomvágynak mások teljes, testi-lelki birtoklása céljából. Így válik érthetőbbé, miért jelentek meg ilyen alkatú egyéniségek 1948, az erőszakszervek viszonylagos feltöltődése után minden olyan poszton, ahol embertársaikat szőröstül-bőröstül birtokolhatták. És megintcsak közhelyszámba megy, hogy ezek a posztok a diktatúrák erősödésével, elhatalmasodásával egyenes arányban szaporodtak, mi több; hogy amint a diktatúra elhatalmasodik a közéletben, úgy válik előbb-utóbb minden közhivatal rendőri pozícióvá, embertársaink testi-lelki kizsákmányolásának, birtoklásának lehetőségévé.

A fasiszta alkatú zsidó ÁVH-s, tanácstitkár, begyűjtési tisztviselő mellett kétségtelenül sok eleve el nem ferdült jellemű, esetleg őszintén hívó és lelkes zsidó került ilyen és hasonló beosztásba. Az ő rendőrré, besúgóvá, kizsákmányolóvá züllésükben nagy szerepet játszott a kompenzáció hol tudatos, hol tudattalan igénye. Említettük, hogy Magyarország zsidó férfilakosságának jelentős része munkaszolgálatban, vagy budapesti „dekkolásban”, de a szenvedések előtt mindenképpen passzív állapotban érte meg a háború végét. Személyes bátorságuk, gyakorlati radikalizmusuk bizonyítására, önnönmaguk és a világ előtt, ezeken a posztokon, ebben az időben nyílt először lehetőség. Az elszenvedett — és ki nem védett — sérelmekért a zsidó pártfunkcionárius, közalkalmazott ekkor vélt bosszút állni. A nem fasiszta, illetve szado-mazochista alkatú esetében — mert ez előbbieknél a motiváció megokolása szinte közömbös — az öngazolás korlátlan változatai álltak rendelkezésre: a történelmi elkerülhetetlenség oly kényelmes kibúvójától kezdve, a magyar nép elmaradottságára hivatkozó prófétizmuson át egészen a „még mindig jobb ha én, mint ha más” mentségéig.

Néhány esztendő távlatából visszatekintve is nyilvánvaló, hogy a diktatúra számtalan jelensége közül legelviselhetetlenebb az erőszakszervek mindenütt megnyilvánuló, ördögi hatalma volt. Erről eshetett a legkevesebb szó — s ez volt természetesen minden polgár legfőbb, kikerülhetetlen gondja. Ha a közvéleményben a hatalomnak ez a legfeltűnőbb szerve a zsidókkal azonosult, ennek oka legalább annyira a szervezetnek magának a struktúrában elfoglalt helye, mint a fasiszta alkatú zsidók jelenléte. Bibó, tanulmányának következtetéseiben a rá jellemző gondos részletességgel, megmagyarázza miért nem azonosítható a hatalom egésze a zsidósággal — az ellenkezője tulajdonképpen az antiszemiták közül is kevésnek jutott eszébe — és az események természetét követve miért szorulnak ki a zsidók, mint ilyenek, a birtokbakerített posztokról is. „... Magyarországon e pillanatban, minden valóságos helyzetet és fejlődési lehetőséget számbavéve, kevésbé van zsidó hatalom, mint valaha a legújabb korban; s ... ma az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés olyan ponton van, hogy minden zsidó-nemzsidó arányszám probléma

immár belátható időn belül meg fog szűnni” — írja. Jóslata igaznak bizonyult, bekövetkezésének módját azonban valószínűleg nem így kívánta.

Bibó tanulmánya, amint írásainak időrendjéből és Szabó Zoltán bevezetőjéből kiderül, hosszú időre utolsó életjel maradt a szerzőről. Az 1948-as hatalomátvétel és a népi demokratikusnak nevezett átalakulás a magyar társadalom minden rétegét megbolygatta, az erőviszonyokat átalakította; a proletárdiktatúra pedig rövid idő alatt olyan szociális szerkezetet hozott létre, melynek minden egyede szembefordult a hatalom új birtokosaival. Az 1948-1956 között bekövetkezett események nemcsak a zsidó-nemzsidó arányszám spekulációt tettek feleslegessé, nemcsak visszavonhatatlan változásokat hoztak a magyar zsidóság belső köreiben; de a kérdéssel együtt úgyszólván a zsidóságot is megszüntették.

A most következő megjegyzésekben meg sem kísérelhetjük, hogy Magyarország történelmének erről az alig lezárt korszakáról akár vázlatos áttekintést is adjunk. Nem szólhatunk érdemben az új társadalom szerkezetéről, a politikai fordulatok jelentőségéről, vagy általános befolyásáról. Még inkább, mint az előzőekben kaptafánknl maradunk s arra szorítkozunk, hogy a zsidók helyzetének alakulásáról, zsidók és nem-zsidók közösségének kapcsolatairól számoljunk be.

Úgy illendő, hogy a korszakhoz alkalmazkodva terminológiánkat is megváltoztassuk. 1949-től kezdve ugyanis a zsidó szó, nyilvánosan el sem hangzott. Már a téma felélesztése is szentségtörés számba ment, mert a törvény a kötelező és minél gyorsabban történő asszimiláció — a marxizmus ideológiájából következő proletár internacionalizmus szellemében. A sztálini ideológia oly jellemző mágikus eljárásával a kívánatos megtörténtnek, az asszimiláció megoldottnak, az antiszemitizmus múltnak nyilvánított. Miután a szocializmus sztálini változata a létező világok legjobbjának aposztrofálta magát, a konfliktusok csak múltó jellegűek lehetnek; már **lehetőségük** felidézése is rosszhiszeműséget, a társadalmi renddel szembenállást feltételez. S mivel ez a társadalmi rend az emberiség minden betegségére megtalálta a gyógyírt, a zsidóknak sem lehet panaszra okuk. Ha mégis kényelmetlenül érzik magukat, antiszemitizmust emlegetnek, mi mást bizonyítanak, mint hogy értelmetlenek az új világ polgárságára?

A hivatalos álláspont eleinte inkább előadásokban, újságcikkek utalásaiban jelentkezett. A paradicsomi állapotok illúziójához tartozott, hogy a kérdés minden vonatkozását — zsidók és nem-zsidók létét, az antiszemitizmus bármilyen megnyilvánulását — hallgatás burkolta. A háború vagy az üldöztetések idejéről sem volt ildomos beszélni, vagy még kevésbé írni. Elhallgatatták azokat, akik saját ördögeiket az alkotás hatalmával akarták kiűzni, többek között a háborúélményt világirodalmi szinten megszólaltató, hívó keresztény Pilinszky Jánost. A párt nézeteit könyv formában is rögzítő mű, Balogh Elemérnek, a pártközpont szakértőjének munkája csak 1955-ben jelent meg. Már a címe is elárulja a szerző szándékait: *Az antiszemitizmus és cionizmus igazi arca*. A kor szellemében keletkezett ügyetlen kompiláció fejezetcímei pedig magukban is kifejtik az ismert tézist: *Az antiszemitizmus népellenes ideológia I Az antiszemitizmus mint a fináncstőke eszköze / Az antiszemitizmus szociális demagógiája ... I Az antiszemitizmus a népi demokrácia és a szocializmus ellen*. Balogh tételének antitézise természetesen a cionizmus, amely az antiszemitizmussal egy kalap alá kerül. Néhány fejezetcím: *A cionizmus az osztályharc ellen / A cionizmus reakciós lényege I A cionizmus minden reakciós rendszer szövetségese I A cionizmus és antiszemitizmus édestestvérek*.

A szintézis természetesen olyan együgyű, amilyen a gondolatmenet volt. A párt és ideológiája lényegében meg is oldotta a megoldandókat, a lakosság dolga csupán az, hogy ügyeljen az automatikusan forgó gépezet olajozására. A verbális antiszemitizmus ugyan büntetendő, mint demokráciaellenes cselekedet — de főleg akkor, ha a demokrácia forrását; a hatalom legfelső rétegeit érinti. Az állam és pártgépezet alsóbb fokozatain a zsidók jelenléte teljesen nem titkolható, a zsidózó zúgolódást rendőri eszközök helyett a közvéleménynek dobott konccal is lecsitíthatják. Balogh javaslatai, ami a zsidókérdés megoldásának módját illeti, sokat árulnak el a pártvezetés akkori gondjaiból.

„Az antiszemitizmus számára ott van meg a talaj, ahol a hivatali közegek nem foglalkoznak kielégítően a dolgozók problémáival, s nem hallgatják meg a dolgozók sérelmeit, panaszait. A tanácsok, a termelési bizottságok, a Hazafias Népfront arra kell neveljék a dolgozókat: álljanak ki bátran, ne féljenek megbírálni az észrevett hibákat, akárki is legyen azok elkövetője. Nem szabad hagyni, hogy az antiszemiták politikai pecsenyét süssenek építőmunkánk hibáiból.”

A körülmények tragikus iróniája vezetett oda, hogy ennek a minden oldalról hazug — mert a bárgyúságig egyszerű — nézetnek hirdetői főleg önmagukat csapták be s azok között, akiknek az ige hirdetésére szükségük lett volna, alig leltek meghallgatásra. Ezidőtájt tűntek fel a hamis asszimiláció kétségbeesetten erőlködő, moliere-i alakjai: a szintetikus tájnyelvet beszélő ál-parasztok, a micisapkás, de eleven munkást inkább hétvégi kiránduláson látó mű-proletárok, akik a parasztságot és munkásságot önnönmagukkal azonosítva, ennek általuk megszabott érdekeit a mindentudás monopóliumával, elsősorban a valódi parasztok és munkások ellen, tűzzel-vassal védték.

A demonstrációt félreérthetlenné tenni szándékozó szavaink remélhetőleg nem adnak kínos félreértésre alkalmat. A magyar zsidók új rétegei részesültek, méghozzá elég rövid idő alatt, elég feltűnő módon, a hatalomból — de mindez távolról sem jelenti, hogy a zsidóság hatalma akár az 1948-at követő esztendőkhöz megerősödött volna. Bibó megállapítása a tanulmányát követő korszakra is megszorítás nélkül érvényes:

„... az, hogy az ilyen módon kialakult egzisztenciák ugyanolyan összefüggő társadalmi, hatalmi hálózatot jelentenek-e, mint az egykori „zsidó tőke” volt, ma több mint kétséges, hiába van itt és itt ennyi meg ennyi zsidó származású ember fontos pozícióban, az hogy ezek a helyzetek adott esetben zsidó érdek, zsidó összetartás, zsidó sérelmek ügyében számítanak-e valamit, teljes mértékben bizonytalan. Számos zsidónak, zsidóüldözések által érintettnek, zsidó szervezetnek és zsidó érdekeltiségnek kis, méltányos vagy magától értetődő követeléseikkel kapcsolatban is időnként keserű, vagy legalábbis kesernyész tapasztalataik vannak arról, hogy pozícióknak zsidóként származtatott birtokosai mennyire nem mutatnak kedvet arra, hogy ezeket az ügyeket mint zsidó ügyeket magukévá tegyék olyankor, amikor ezeknek az ügyeknek az államhatalmat irányító politikai vonalvezetésével és célokkal közössége sincsen, bár azokkal nem is ellenkeznek.”

A magyar társadalmi szerkezethez idomuló, több rétegre és érdekcsoportra oszló és a hatalomhoz, az egész társadalom módjára, különböző módon kapcsolódó zsidóságban két olyan csoportra lelünk, amely a hatalomátvétel után ellenállásra kényszerült.

Az első természetesen a nemzeti öntudatú zsidókból, a cionistákból áll. Ezek közül legtöbben még 1948-49-ben elhagyták az országot, hogy Izraelben kezdjenek új életet. Távozásukig, noha az országtól és népétől való távolságukat szándékosan őrizték, nem maradtak távol a politikai élettől: az első választásokon mindkét munkáspártnak, de inkább a kommunistáknak tettek szolgálatokat, innen remélve mozgalmuk fennmaradását. A későbbiek folyamán számtalan útkeresztelésre is akadt példa: ismert kommunista funkcionáriusok távoztak a földközi-tengeri kikötők felé tartó vonatokon — a cionista mozgalom számos lelkes aktívája ellenben a párt, a DISZ, sőt az ÁVH soraiban okozott meglepetést. Mindezt a zsidóság bizonytalansága, várakozó álláspontja magyarázza. Magyarországról, melyet ha hazájuknak a szó szoros értelmében talán nem mind, de feltétlenül otthonuknak tartottak, inkább a jövőtől való félelmükben, mint a kísértő múlt elől akartak kivándorolni. Mire a szándékot gyakorlati lépések követték volna, a magyar határ lezárult.

A szovjet külpolitika ekkor még nem tette meg közel-keleti pálfordulatát — nem derült ki, hogy a nyugati hatalmak kiszorításához Izraelt, vagy ellenfeleit hasznos-e támogatnia — s Izrael sem kényszerült a kezdődő hidegháborúban egyértelmű állásfoglalásra. A cionista mozgalom feloszlatása a proletárdiktatúra bevezetésének, a monolitikus államalakításnak többé-kevésbé ésszerű következménye volt. Ez azonban más népi demokráciákban nem járt a cionista vezetők azonnali bebörtönzésével és a kivándorlás hirtelen megszüntetésével. Csehszlovákiából még két esztendeig — vagyonukat otthagya — távozhattak a zsidók, Romániából pedig mindvégig; még a cionistaellenes kampányok tetőfokán is. Rákosi és társai azonban, éppen származásuk folytán, nem engedhették meg azt a fényűzést, hogy bárki kérdőre vonja őket s így valószínűleg önhatalmúan — moszkvai utasítás nélkül — kezdték meg a maguk cionista- illetve kivándorlásellenes intézkedéseit.

Itt az alkalom, hogy megjegyezzük: a cionizmus emlegetése mind a Szovjetunióban, mind a népi demokráciákban teljesen független ennek a mozgalomnak lététől, céljaitól, Izrael államtól és rendszerint gyakorlati, belpolitikai célokat szolgál. Akadnak persze, főleg szovjet részről az arab államoknak szánt gesztusok, ezek azonban egy-egy ENSZ nyilatkozatban, Pravda-cikkben merülnek ki; a zsidó lakosságot nem érintik. Amikor a cionizmus kísértetlepedőjét belpolitikai érdekből lobogtatják, a cél mindig valamilyen zsidó származású politikai, vagy társadalmi tényező eliminálása — még pontosabban eltávolításának utólagos igazolása.

Országá válogatja mikor ürügy a cionisták — máskor a kozmopoliták, dekadensek, feketézők — elleni harc a zsidó vallás, közösségi kultúra elleni hadjáratra vagy a zsidó lakosság megtizedelésére. Még változóbb, mikor kerül erre sor a vallás vagy kisebbség elleni küzdelem okából és osztják a zsidók más hitfelekezetek vagy kisebbségek sorsát és mikor történik ugyanez kizárólag ellenük, a marxisták által oly sokat emlegetett tudatos megfontolásból; a figyelem elterelése, tömegindulatok levezetése végett. (Egy amerikai társadalomtudós összehasonlította a gyapotárak váltakozásának és a lincselések gyakoriságának számát és igen pozitív összefüggésekre lelt. A szovjet mezőgazdaság és közellátás nehézségei és a zsidó név feketézők pereit között hasonló korrelációt gyanítunk.)

Magyarország belpolitikai szükségletei ebben az időszakban nagyjából megegyeztek a szomszédos népi demokráciákéval. A már hangsúlyozott, sajátosan torz magyar viszonyokkal magyarázhatjuk, hogy a kézzelfoghatóan zsidóellenes intézkedések sugalmazói és végrehajtói is elsősorban zsidók voltak. Két ilyen esetet érzünk szükségesnek kiemelni: az egyik a Rajk-per és ennek melléktermékei; a másik, nem kevésbé beszédes, példa a kitelepítés.

Még megbízható elemzések és szavahihető tanúvallomások (Fejtő, Szász Béla) birtokában sem ismerhetjük pontosan a Rajk-per impulzusait. A magyar kommunista vezetés összetétele legfeljebb azt magyarázza, miért Rajkra és mártírtársaira esett a választás, hiszen a per megtartását nem Budapesten határozták el, „forgatókönyvének” főbb vonalait sem magyar kéz rajzolta. Annyi bizonyos, hogy Rajk László személyén túl a per áldozatai elsősorban olyan rétegből — a háború és előzményei elől Nyugatra emigrált értelmiségiekből — kerültek ki, melynek tagjai főleg zsidók voltak. Igaz, a Rajk-perben az áldozatok származása, környezete nem szerepelt önálló vádpontként, mint a későbbi Slansky ügyben, ahol a vád és a sajtó nem fukarkodott a nyíltan zsidóellenes, antiszemita érzelmeket tápláló kijelentésekkel, utalásokkal. De, amint látni fogjuk, származásuk azért mégsem volt közömbös. Annak sem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, hogy a per sugalmazói, előkészítői esetleg maguk is zsidók voltak: a küzdelem a hatalom különböző rétegei között, nem a zsidókért vagy ellenük folyt.

A Rajk-per zsidó szereplői a legkülönbözőbb és legellentétebb vádpontokat vállalták, szomorú belenyugvással, magukra. Talán egyetlen vádtól menekültek meg — a Gestapo ügynökségtől — bár, ha másként nem, allúzióként erről is szó esett. Az anyag átolvasása után feltűnik, milyen gondot fordítottak arra, hogy az áldozatokat lehetőleg minden savban megmártsák, hogy a pártellenes vétségek közül a legapróbb se maradjon kimerítetlenül. A vádlott zsidó voltáról és kapcsolatairól főleg a fontossági sorrendben Rajk után következő Szőnyi Tibor kihallgatása alatt esett szó.

NÉPÜGYÉSZ: *Őn tagja volt a cionista mozgalomnak?*

SZŐNYI: *Tudtommal Vági Ferenc és Demeter György tagjai voltak a cionista mozgalomnak. Ezzel kapcsolatban ismeretes előttem és ott Svájcban is tapasztaltam, hogy általában a cionista mozgalom igen szorosan együttműködik az amerikai kémiszolgálattal.*

Bizonyára nem kerüli el a figyelmet hogy Szőnyi a kérdésre tagadó, kitérő választ adott. Ami persze nem akadályozta meg a bíróságot, hogy a cionizmust bizonyítottan ne tekintse — és a párt propagandagépezetét abban, hogy ezt a két mondatot sokszorosan ki ne használja.

A cionista kifejezésről, a kommunista propaganda ekkor államivá tett szóhasználatában, lassan levált eredeti jelentése. Szinte közömbösnek tűnt, hogy a cionistának bélyegzett egyént a tényleges cionisták befogadnák-e saját kritériumaik: — a nemzeti öntudat vállalása, Izraelbe vándorlás szándéka, a zsidó állam anyagi és erkölcsi támogatása alapján. Cionistának ez időben az nevezetett, aki származása miatt a reakciót jelölő árnyalatok másvalamelyikére alkalmatlannak bizonyult. A már idézett Balogh Elemér, brosúrájában a következőképpen indokolja a cionisták — azaz gyakorlatilag a rendszer zsidó eredetű, vélt és valódi ellenfeleinek — üldözését:

„A cionisták népi demokráciánkat azzal is vádolják, hogy mi üldözzük a cionizmust, tehát antiszemiták vagyunk. Mi valóban harcolunk a cionizmus ideológiája ellen ideológiai eszközökkel. Üldözzük és üldözni is fogjuk az összes népellenes elemeket, akár zsidókról, akár nem zsidókról van szó. Ennek azonban semmi köze az antiszemizmushoz. A cionizmus nem a zsidó dolgozók, hanem a zsidó és nem zsidó kizsákmányolók érdekeit szolgáló reakciós ideológia, és mint ilyen, a dolgozók között ellenségeskedést szít, s népi demokráciaellenes mozgalmak (összeesküvések, kiszóktetések, vagyoncsempészség, stb.) számára készít tömegbázist.”

Az antiszemizmus, sőt fasiszmus és cionizmus így kerül azonos kategóriába, azonos következményekkel. — *Volt-e tagja a nyilaspártnak, a cionista mozgalomnak?* — hangozott a személyzeti osztályok kérdőívén az igennel vagy nemmel megválaszolható kérdés. Az állásfoglalások, sorsok közötti különbség elmosódik, áldozat és hóhér kaderszempontról egy rubrikába sorolandó. A legyőzött ellenfél azonban aránylag veszélytelen, a harc hát főképpen az új ellen folyik. Az első intézkedés természetesen a tényleges cionisták üldözése, bebörtönzése és internálása ember- vagy vagyoncsempészség vádjával. Ez azonban számszerint a megmaradt zsidók jelentéktelen részét érintette, mert — az ok felkutatására most nincs alkalmunk — Magyarországon a cionista mozgalom aktív tagsága mindössze néhány száz egészen fiatal vagy egészen idős emberből állott. Rajtuk kívül azonban mindenki megkaphatta a cionista címkét és a velejáró, ideológiailag súlyosbított mellékbüntetést, aki bármilyen céllal átlépte a határt, valutát vagy élelmiszert rejtgetett, külföldi hozzátartozóival gyakran levelezett, vicceket mesélt — egyszóval nem kifejezetten politikai vétség miatt a politikai rendőrség karmaiba került és nyilvánvaló okok miatt nem viselhette a fasiszta vagy klerikális bélyeget.

A diktatúrával már kezdetben szembeforduló második csoportot a módos polgárság — vagy ha tetszik, tőkésosztály — azon tagjai alkották, akiket az államosításnak nem is annyira a ténye, mint: módoszata tragikusan érintett. Akárhogyan ítéljük is meg a földosztást és a nagyüzemek államosítását — és ami

bennünket illet, nem szeretnénk kétséget hagyni egyértelmű helyeslésük felől — a történelmi fordulat ennek a rétegnek szemében az 1943-as s 44-es helyzethez rendkívül hasonló szituációt jelentett. Másodrendű polgároknak minősítették; legtöbbször vagyonuk roncsaitól is megfosztva élemedett korukban hirtelen és teljes szegénységre jutottak; életben maradt utódaikat pedig újfajta numerus clausus zárta ki a jövő egyenlő esélyeiből. S a valóban módos, a vagyonát esetleg féltve rejtő, polgársághoz csatlakoztak azok, akik legfeljebb vágyaikban, külsőségekben tartoztak hozzájuk — s akiknek nem volt elrejtendő vagyona. A kommunista párt, amely néhány esztendeje a kisemberek védőjének aposztrofálta magát, most nemzetgazdasági érdekből indokolatlan, csak totális ideológiájának torz szempontjaival magyarázható módon, egyik napról a másikra az ő egzisztenciájukat is megsemmisítette s egyúttal megnehezítette, sok esetben lehetetlenné tette beilleszkedésüket.

Ezek a rétegek már az ötvenes évek legelején átérezhették a **kiszolgáltatottságnak** azt az élményét, amely néhány évvel azelőttől keserves ismerősük volt s amely Közép-Európában fatálisan ismétlődő rendszerességgel kísérője a zsidó sorsnak. Az egyén a jelenségekre önálló módon, saját idegrendszerével, gondolatvilágával, beidegzett tulajdonságaival reagál. Bár rendelkezik bizonyos önróniával, aligha várhatjuk el, hogy üldözőinek nézőpontjával azonosuljon. Az idősebb és legfiatalabb zsidók nemzedékének tudatvilágában az államosítás és a rákövetkező események tehát nem történelmi igazságszolgáltatás, szükségszerű átalakítás vagy egyéni szerencsétlenség formájában jelentek meg, hanem az üldözés tényekkel alátámasztott, az előzőektől csak nominálisan különböző változataként.

A következő fordulat, a kitelepítés pedig csak megerősítette ezt az egyéni és a valósággal csak részben egyező érzékelést. Nyilvánvaló volt ugyan, hogy a teherautók vagy a járőrök ezúttal nemcsak a zsidókért jöttek, hogy több társadalmi réteg — és több különböző okokból hozzájuk sorolt egyén — osztozik sorsukban: ez azonban mit sem változtatott a kitelepítés tényén. És a deportáltak gyanúja, hogy őket végül is mint **zsidókat** deportálják, rövidesen beigazolódnai látszott, hiszen szomszédaik, baráti körük, szűkebb közösségük jelentős része ugyanerre a sorsra jutott.

Ez a nem teljesen indokolatlan látszat azonban visszajáról is áttekinthető és a közös tudatban onnan is indokolhatónak tűnt. Ha a szűkebb csoportssolidaritás szüksége feltámadt — a nagyobb csoporthoz: felekezethez, sorközösséghez tartozás ténye lényegtelenül vált és lassan eltűnt. Mert ha deportálnak is zsidókat, nem minden zsidót deportálnak és nem csak a zsidókat deportálják. A hajdani sorstárs most a barikád — illetve a rács — másik oldalán jelenhet meg. A kitelepítés megtervezői, végrehajtói, jóváhagyói és szenvedő alanyai között nagyjából egyforma arányban találunk zsidókat. Méghozzá — s ezt hangsúlyoznunk érdemes — a módosult viszonyok, arányszámok mindenki előtt tisztán jelentek meg.

Amíg a kitelepítés, bár számszerűen a zsidó lakosság jelentős részét érintette, a közösség elpusztulásával, megszűnésével nem fenyegetett, az orvosper magyarországi fejleményei ilyen lehetőséget is ép ésszel elképzelhető perspektívába hoztak. A mi életidőnkben aligha publikálják a moszkvai vallatások okmányait: ezért nehezen állapíthatjuk meg, milyen célok vezették a szovjet államgépezetet Sztálin patológikus személyiségén kívül. A titkosrendőrség mechanizmusának etetése — és tagjai többségének nyílt antiszemitizmusa — azonban valószínűleg közrejátszott. Ami Magyarországon történt, részben ugyancsak Rákosi megalomániájának előrehaladásáról tanúskodik, de egyúttal arról is, hogy az országot szomszédainknál jobban, mert hívebben, kiszolgáltatták az oroszoknak.

Elkerülhetetlennek látszott, hogy ha Moszkvában zsidó intellektuelek kerülnek sorra, a magyar hatóságok valamilyen formában szolidaritásukat nyilvánítsák. A szomszédos országok titkosrendőrsége is kihasználta az alkalmat, hogy a hatalomért folyó belső harcból rövid úton kikapcsolja a zsidókat. Olyan méretű hekatomba, amilyen Magyarországon készült, azonban meghaladta a várakozást. A letartóztatottak száma több százra rúgott. Köztük volt, az intézkedés jellegének félreérthetlenségét jelezve, Dr. Stockler Lajos, az izraelita hitközség, a mindenkori hatalmat készségesen szolgáló elnöke is. Napirendre kerültek a zsidó intellektuelek elleni fegyelmi intézkedések, a zsidó származású diákok kizárásai, a káderlapok felülvizsgálata. Ekkor állították félre a rendszer egyetlen valamirevaló gazdasági szakemberét — és Rákosi börtöntársát — Vas Zoltánt is.

A zsidók elleni hajsza, hangsúlyozzuk, magában nem meglepő és különösebb kommentárt sem érdemelne. Annál fontosabb azonban a budapesti letartóztatások egy részleténél megállni: ez jellemzi nézetünk szerint, Rákosi személyes megalomániáján túl a rendszer, az államhatalom pszichopata — azaz elmebeteg-bűnöző — mivoltát. Ezt az állapotot a büntetőjog általában úgy határozza meg, hogy a valóság és a belső világ, a szükséglet és lehetőségek közötti határ elhalványul, vagy teljesen eltűnik. Ezzel magyarázhatjuk, hogy ha az osztályharc élesedésének kényszerképzete a szovjet titkosrendőrségnek azt sugallta, hogy néhány zsidó orvosprofesszor a Joint, az izraeli kormány és az amerikai kémiszolgálat megbízásából Sztálin életére tör — nos, ilyen esetben a helyi sztálin sem érheti be kevesebbel! Ennek a fikciónak beteljesítését célozta Dr. Benedek István zsidókórházi főorvos és társainak letartóztatása és erre

irányult az a bővebb lista, melyet csak Sztálin halála és Berija meggyilkolása tett időszerütlenné. A moszkvai és budapesti események között így is megfigyelhetünk bizonyos ritmuskülönbséget: a letartóztatások itt még véget sem értek, amikor ott megkezdődött az áldozatok rehabilitációja.

A magyar zsidóság nagy és kispolgári rétegei után, — a kifejezést értékítélet szándéka nélkül használjuk — most az értelmiségiek, sőt az államhatalom alsóbb lépcsőin állók is tapasztalhatták, hogy **kiszolgáltatottságuk**, üldöztetésük nem korlátozódik fasiszta vagy félfasiszta rendszerekre, s hogy a szovjet-rendszerű szocializmus minden elméleti igénye ellenére sem őrzi biztonságukat. Mi több: adott esetben, éppen teóriákat igazolandó, vagy a tőlük teljesen idegen személyi harcok állásától függően, személyüket és közösségüket hajlandó feláldozni. És ha voltak is illúziók arról, hogy a kisebbségi rendszer vagy a szovjet katonai jelenlét az ő védelmüket szolgálja, ekkor ráébredhettek, hogy sorsuk más kiszolgáltatottakkal, minden üldözöttel fűzi őket össze. Tevékeny rokonszenvről a hatalom iránt már régen nem beszélhetünk: az 1953-as év nagy felismerésétől kezdve azonban a zsidó értelmiség ellenkezése a magyar társadalom más rétegeivel azonosult: nem úgy, mint idegen, különválasztható testté a nagyobb közösségben, hanem mint a közös sorsot viselő egyedeké a sorsa felől rendelkezni kívánó nemzetben.

Többek között már ezért is kínosan feleslegesnek tartjuk számolgatni, hogy a pártellenzék, a forradalmi diákság, az írók közül mennyi volt a zsidó. Az arányszámon — groteszk, de igen jellemző módon — az emigráció fasiszta fele vitatkozik — a hivatalos magyar kormánypropagandával! Balogh Elemér, aki ugyan magánemberként nem antiszemita, de a pártfegyelem érdekében ettől sem riad vissza, például azt hánytá Gimes és társai szemére, hogy zsidó létükre a forradalom mellé álltak. Az ellentétpárhoz természetesen bizonyítania kell, hogy a forradalom oldala és a zsidó származás kölcsönösen kizárja egymást, mert — így Balogh, a Fehér Könyv és az 1957-58-as sajtó — a forradalom nemcsak incidenseiben, hanem lényegében, céljait tekintve is antiszemita volt. Erre a vádra már érdemes válaszolni mind a magyarság, mind a vele tartó, ma is otthon élő zsidók nevében és érdekében.

Érvelésünk ugyan tiszteletben tartja a tényeket — tehát a kétségtelenül megtörtént, bizonyítható dolgokat — de kizárólag ezeket és nem igazodhat a feltételezésekhez, a jövőbe vetített eseményekhez. A forradalom otthoni irodalma — főleg külföldi használatra — szívesen és gyakran emlegeti az antiszemitizmust, a zsidóellenes atrocitásokat. Ha a forradalom **jellegeről** van szó, aligha szükséges az antiszemitizmus hiányát bizonyítani, mint Fejtő Ferenc teszi egyébként kitűnő elemzésében.^{*} Olyan országban, ahol a fasiszta ragály évtizedeken át fertőzött, majd a verbális antiszemitizmust a föld alá szorították és a vezetés bírálatát is ezzel azonosították, úgyszólván lehetetlen, hogy antiszemiták bármilyen tömegmegmozdulástól távolmaradjanak, s hogy az érzelmek felszabadulásának órájában éppen ők ne fejezzék ki — bármennyire visszataszító — érzelmeiket.

De meggyőződésünk szerint 1956 októberében nem volt szükség a zsidók másoknál kifinomultabb érzékelésére ahhoz, hogy az elszórtan megjelenő feliratokat észrevegyük, a csúfolódó vagy mocskolódó mondatokat meghalljuk. Ezek a kétségtelenül fellelhető jelenségek azonban csak az unalomig ismételt tény háttérül szolgálhatnak: azt igazolják, hogy Magyarországon voltak és maradtak antiszemiták, ha nem is szervezett, tevékeny csoportokban, de épp elegendő ahhoz, hogy némi feltűnést keltsenek. Legalábbis tisztességtelen azonban elhallgatni, hogy az antiszemita feliratok főleg rájuk hatottak, de gyakran a környezettől is erőlyes — alkalomadtán pedig tettleges — visszautasítást váltottak ki.

Mindez csak az antiszemiták, és nem a forradalom lényegét, céljait érintő antiszemitizmus bizonyításához elegendő. A Fehér Könyv és az egész forradalomellenes propagandairodalom egyetlen olyan esetről sem tud számot adni, amikor zsidók életét fenyegették, vagy kivált a fenyegetések valóra váltak volna — csak azért, mert a szóbanforgó személy zsidó volt. Olvashatunk ellenben néhány történetet, amelynek szereplői zsidók: a feldühödt tömeg vagy az ÁVH egyenruhájában fogta el és lincselte meg őket, vagy az ÁVH-hoz tartozás — utólag igazolatlan — gyanújával jutottak erre a sorsra. Bármilyen undor fog is el bennünket arra emlékezve, hogy a forradalmi tömeg elemeiből mily könnyen válhat csőcselék és bármilyen részvétellel viseltetünk is áldozatai — a valódi és vélt ÁVH-sok, zsidók és nem zsidók — iránt, **ezeket** az eseteket mégsem tekinthetjük zsidóellenes atrocitásoknak. Azok a zsidók, akik a titkosrendőrség tagjaként, ennek nem zsidó tagjaival egyetértésben egy évtizeden át hajtóvadászatot rendeztek a magyar nép egésze ellen, vajon milyen joggal panaszoznak ha néhány napig maguk válnak üldözött vaddá?

A lincselések és atrocitások rendkívül korlátozott, — de ettől nem kevésbé elítélendő — számában egyről tudunk, ahol az áldozat származása az eseménynek váratlan fordulatot adott. Arra az emigráns sajtóban megjelent történetre gondolunk, amely szerint a felkelők azért engedtek útjára egy ÁVH-s tisztet, mert zsidó volt, — így kívánták előre kivédeni az antiszemitizmus vádját. Alapos okunk van, hogy a forrás

^{*} François Fejtő: *Les juifs et l'antisemitisme dans les pays communistes*. Librairie Plon. Paris, 1960.

megbízhatóságában kételkedjünk, — többször megtörtént már, hogy a lap munkatársai elképzeléseiket összetévesztették a realitással. De ha a történet igaznak bizonyul, terjesztőinek céljával homlokegyenest ellenkezőt igazol. Bibó, egy 1946-os eset kapcsán a következő — rendkívül találó — megjegyzést teszi: „... *pogrommá és antiszemita fertőzöttségűvé nem az tette, hogy az a két töké, aki ellen a népharag fordult, zsidó volt, hanem az, hogy a harmadikat, aki nem volt zsidó, erre való tekintettel néhány rúgás árán futni hagyták*”. A bennünket foglalkoztató esetben a szorzó és a szorzandó megcserélése után is azonos végeredményre jutunk.

A nemzethez integrálódott zsidó értelmiség észrevétlenül, a forradalom intézményeibe olvadva végezte a maga dolgát. A zsidó közösség hívó, közösségi öntudatú fele is megkísérelte rendezni a saját életét: leváltották a súlyosan kompromittált, ÁVH-s ellenőrzés alatt álló vezetőket. A hitközség forradalmi bizottsága pedig támogatásra hívta fel a kétségtelenül befolyásos külföldi zsidó közvéleményt, de nem a hitsorsosok, az önnönmagába zárt közösség, hanem az ország, a felkelt nép támogatására!

A magyar zsidók története ezzel a gesztussal tulajdonképpen véget ért. A kétszáz ezer menekült között számos zsidó hagyta el az országot; a harag és szerelem kettős vonzásában gyarapítva a magyar emigrációt. Otthon — a nem integráltak közül — csak idősebb emberek maradtak. 1957-ben azután „gleichsacholták” a zsidók egyetlen szervezetét, az Izraelita Irodát is. Élére olyan ember került, aki hitbuzgalma helyett inkább a rendszer iránti szolgáltságáról volt ismert, s aki csak arra nyújthatott biztosítékot, hogy a zsidók egyetlen megmaradt szervezetében, az államhatalom érdekeit fogja képviselni. A hidegháború újra élénkülésének időszakában azután arra kényszerültek, hogy „önként” kilépjenek a Zsidó Világkongresszusból —, amiért ez a kártérítés és jóvátétel érdekében kapcsolatokat létesített a nyugatnémet kormánnyal. A magyar zsidók így ugyan megfosztanak a Nyugaton élő hitsorsosaikkal tartott kapcsolatoktól, ezek erkölcsi és anyagi támogatásától, de a jóvátétel követelése, úgy látszik, csak akkor elítélendő, ha másoktól ered. Amióta kiderült, hogy esetleg a magyar kormány is nyerhet némi devizát az ügyön, az Izraelita Iroda lépéseit hivatalosan is bátorítják. Ezeken a manővereken kívül főleg csak akkor hallani a magyar zsidóság képviselőiről, ha más felekezeti méltóságok társaságában valamilyen politikai rituálé elvégzésére hívják fel őket.

Elemzésünket úgy függesztjük fel az időben, hogy a mai napról szándékosan nem szólunk. A hazától elválasztó tér és távolság lehetetlenné teszi, hogy az attitűdök alakulásáról, a társadalmi csoportok magatartásáról érdemlegeset mondjunk. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a forradalom leverése egy sor problémát föld alá szorított: megoldásukra határozott kísérlet nem történt; a fejlődés magában pedig nem minden eltemetett konfliktust von be az idő és a feledés biztos rétegeivel. Bibó István 1948-ban leírt szavai ma változatlanul érvényesnek hangzanak:

„... két dologra van szükség: az egyik a zsidókérdésen túlmenő általános harc az emberek sorsszerű minőségi különbségeit valló **előítéletek ellen** és az ember és ember minőségi egyenrangúságán alapuló **társadalmi rendért**, vagyis a zsidókat körülvevő környezet új rendjéért és egyensúlyáért. Másrészt a szorosan vett zsidó-nemzsidó viszonylatban az emberi közeledés útjainak, a közlés, érintkezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele. **Emberivé** tenni nem annyit tesz, mint a szavak és kérdések néven nevezését elkerülve, **általános** formulákba burkolni, hanem annyit, hogy az **előítélettel szemben megterhelt és sémává merevedett zsidó-nem zsidó viszonylatok benne rejlő emberi tartalmát** érvényre juttatni.”

Ha az otthoni társadalmi rend kialakulására, a környezet új rendjére és egyensúlyára gyakorolható hatásunk korlátozott is, a magunk gesztusainak és hangjának emberivé tételét mi sem várhatjuk a messze tolódott jövőtől, más, szerencsésebb nemzedékektől. Itt és most kell elkezdennünk.

NYÉKI LAJOS

Egy nemzetnevelő útja

(Németh László és az 56 utáni kiegészítés)

Az előadás, amelynek szövegét itt találja az olvasó, majd két éve hangzott el az 1962-es „Tanulmányi Hét” keretében.

Manapság divatos dolog a „történelem felgyorsulásáról” beszélni. Joggal merül fel a kérdés: nem cáfolták-e meg, sportnyelven szólva: nem „körözték-e le” az itt következő írást az események, a hazánkat nem kis mértékben érintő közismert politikai fejlemények? — Joggal vetődik fel az is: meddig szólhat bele az otthoniak életébe az, aki lassan 10 éve külföldön él? Van-e erkölcsi alapja az otthonmaradottak magatartását érintő bármiféle kritikának? Könnyű rajtanyakni a kritikust azon, hogy csak beszél és ráadásul: *könnyen beszél*, amíg a megbíráltak kényes és nehéz körülmények között, távolabbi és mindennapi érdekek keresztüztében *cselekszenek*. A „mit kell”-t csak az fogalmazhatja meg helyesen, aki nap mint nap a bőrén érzi azt is, hogy *mit lehet*. . .

Mindezek tudatában határoztam el mégis előadásom szövegének közzétételét; annak ellenére, hogy egyesek már annak idején „provokatív”-nak, sőt „üggyédi vád-és védbeszéd”-nek minősítették. Céлом nem saját igazam bizonygatása minden áron, még kevésbé azok ingerlése, akik Németh László feltétlen híveiként mutatkoznak otthon és világszerte. A barátságot akkor is csak tisztelet illeti, ha történetesen elnézéssel párosul ... — Teljes mértékben azonosítom magam Cs. Szabó Lászlóval, aki a moszkvai követ Szekfü és a Szovjet Írószövetség vendégeként utazó Németh László példáján tűnődve így figyelmeztet: „Kétszer fontolja meg Jézus szavát, aki követ akar rájuk vetni”.

Aki figyelmesen olvassa ezeket a sorokat, remélem, nem talál bennük követ, még kavicsot sem. Figyelembe kell vennie azonban egy módszerbeli tény, amely tudatos elvi megfontolás eredménye. Tanulmányom során alig foglalkozom Németh László szándékaival, mert meggyőződése, hogy az alkotói szándék sohasem lehet döntő akár egyes művek, akár egy életmű megítélésében. A szavak, mihelyt az író műhelyéből az udvarra, majd az utcára léptek, egyre határozottabb önálló életet kezdenek élni; az sem ritka eset, hogy hatásuk pont ellentéte annak, mint amelyet írójuk szerepként rájuk rótt. A belemagyarázások, esetleges félreértések is szerves részüket képezik, annyira, hogy egy alkotás életét épp az jelenti, hogy koronként megújuló interpretációkra csábít. Csak múzeumi tárgyak bírják ki huzamosan üveg alatt. — Ha tehát tisztázni akarjuk egy mű, egy alkotói működés valóságos mibenlétét, a lélektani, keletkezéstörténeti fogalmakkal operáló vizsgálódást ki kell egészítenie egy tárgyias szemléletmóddal, amely a kifejezett gondolatot, lelkiállapotot *önálló léttel rendelkező társadalmi ténynek* tekinti.

S hogy a szándék elsőbbségét hirdető táborának is némiképp eleget tegyünk: ez a tárgyias módszer nyilván nem ellenkezik olyan írók *szándékával*, akik — mint Németh László — nemcsak szépíróknak tartják magukat, hanem — közéleti megnyilatkozás számba menő, aktuális témájú tanulmányaikkal — maguk is vállalják, újra meg újra, a programadás szép, de kockázatos feladatát.

*

Németh László, immár harminc év óta, egyik legnagyobb hatású közírónk. Jellemző módon még azok is támadják, illetve esküsznek rá, akik figyelmesen talán egy sorát sem olvasták el. Gondolatai, eszméi jelszóként, terminus technikusként ott forognak politikai köznyelvünkben: „mélymagyarság”, „magyarságtudomány”, „harmadik út”, „minőség forradalma” . . . Persze a gondolatoknak ritkán használ az ilyen jelszó-szerep, könnyen meghamisítja, eldurvítja lényegüket. Németh kifejezésével élve: „fantomok”-hoz vezet, így alakult ki egy Németh-fantom már 1945 előtt; és 45 után ilyen fantom: a hallgatásra kényszerített ellenálló példaképe, aki, mivel köpönyeget nem hajlandó, orosz klasszikusokat fordít kivételes tökélyel.

(„Az utazás”-ban egyébként, többek között, ezzel a bizonyos mértékig ráaggatott szereppel számol le a szerző...) Ma is kialakulóban van egy Németh-fantom: az áldozatkész íróé, aki eladja lelkét a kommunista Mefisztónak, hogy a nemzet nagyjait börtöneikből kiválthassa. . . . Vannak, akik csalódnak benne; mások legkisebb sétájában is követni akarják, még akkor is, amikor az író éppen forgolódik, mert az elvett utat keresi. Szava kinyilatkoztatás, amelyet csak vallásos hódolattal illik fogadni, vagy lényegében hasonló jellegű szent haraggal visszautasítani. — Próbáljunk meg mi higgadtan szembenézni ezzel a többszörös Németh-fantommal, a lehetőség szerint elfogulatlanul megrajzolni a mögötte élő és aggódni meg nem szűnő ember szerepét.

Az, hogy vitatkoznak róla, nem új dolog. Mint a túlérzékeny emberek általában, állandóan vonzza, — néha azt hinnék — keresi a támadók kardpengéjét. — 1934-ben, „Ember és szerep” c. rendkívül érdekes vallomás-tanulmányában, maga említi sértődötten, hogy szépirodalmi munkásságát alig veszik figyelembe, jobbára csak kritikusnak, sőt pamfletistának tartják. Igen, a viták közepette szinte eltűnnek, háttérbe szorulnak vitathatatlan értékei.

Ma a helyzet némileg megváltozott: Németh László, a szépíró, kétségbevonhatatlan klasszikusaink sorába nőtt, de majdnem észrevétlenül; politikai-társadalmi irányú munkáin hadakozva mindig csak úgy mellékesen jegyeztetett meg, hogy ez vagy az a regénye, színműve a modern magyar irodalom egyik jelentős alkotása. *Emberi színjáték, Iszony, Galilei, Széchenyi, Égető Eszter* — s még sorolhatnánk ennek a csupán méreteivel is figyelmet keltő, ellenfeleit is elismerésre készítő életműnek állomásait. Igen jellemző Hatvany Lajos panaszja a *Tűcsőkezene* és az *Iszony* megjelenése idején: „Ilyen az én szerencsém. Ha valami jót akarok olvasni, Szabó Lőrincet és Némethet kell kezembe vennem.” Más területről szólva, Németh irodalmi esszéi: Adyról, Bethlen Katáról, Lorcáról, Tolsztoj, Csehov életművéről, — vagy éppen a Szabó Lőrincnek szentelt megemlékezés: a műfaj remekei. Ha valaki világosan akarja látni, mi a különbség író és filológus között, tanulmányozza Németh tanulmányait. A filológus leginkább bélyeggyűjtőhöz hasonlít, aki jobbára csak egymás mellé ragasztgatja adatait, de lényegében kívül áll azon, amiről beszél. Az író, ez esetben Németh László, másokat is belülről fejt, s közben legalább annyit mond önmagáról, saját művészetéről, saját koráról, mint tárgyról. . .

De most nem erről a parnasszusi Németh Lászlóról lesz szó. Csonkítást végzek így? Kétségtelen. De nemzeti érdekből, helyzetünk tisztázása céljából, úgy hiszem, el kell végeznünk ezt a kísérleti amputációt, ha nem viviszekciót. . . . A vitathatatlan, egyre vitathatatlanabb Németh Lászlót elismerve, figyelmünket arra kell fordítanunk, ami művében kérdéses, veszélyes; és könnyen ártalommal fajulhat, ha minél többször, minél szabadabban és alaposabban meg nem vitattatik.

Ismétlem: valószínűleg az író maga sem hadakozna túlságosan ez ellen a módszer ellen. Jelen irodalmunkban senki sem pályázott annyira a közvélemény irányító, nemzettanító — közvetlenül politikai tartalmú — szerepre, mint éppen ő. Annyira, hogy legutóbb — paradoxként: épp szépírói rangjának szinte egyhangú elismerése óta — majdnem az irodalmi működés elvi tagadásáig jutott el, a fiatalokat arra inti: a világ minden kincséért se legyenek írók, ne keressék ezt a lényegében a romantikus kor csökevényeként ránk maradt dicsőséget.

Ha Németh politikai ambícióit vizsgáljuk, hamarosan kiderül, hogy többről van itt szó, mint egy Petőfi színészi álmairól, vagy egy Tersánszky Józsi Jenő-féle kedves rigolyáról, amely a kéthangon való füttyölés képességét többre becsüli az egész *Kakuk Marcinál*. Németh munkáinak több mint a fele tanulmány, s ezek igen nagy hányada magyar sorskérdéseknek szánt írás. Hatalmas tudásanyag: nyelvi, történeti ismeret, a szomszéd népekről gyűjtött alapos dokumentáció ömlik bele a *Kisebbségben*, a *Minőség forradalma*, a *Sajkódi esték* köteteibe.

Ennek a közéleti szerepvállalásnak, hivatásnak — sőt küldetésnek tudata igen korán jelentkezik az írónál. Lényegében pályakezdése idején készen áll: „Azt szeretném — írja az *Ember és szerepben* —, ha hitelem volna, ha hatni tudnék.” Még a tökéletes művészi kidolgozás, az utókor elismerése kárára is. Idézett füzetében egy *vállalkozás* történetét kívánja megírni, s nem az emberét. Mi sem jellemzőbb ennek érzékeltetésére, mint az a levél, amelyet pár héttel felfedezése után Osváthnak ír. Már terjedelmével is feltűnik, inkább tanulmány, mint levél, ami annál is meglepőbb, hogy — saját bevallása szerint — nászútja közben szerkesztette meg. Ilyen mondatok olvashatók benne: „a magyar szellemi élet organizátora akarok lenni” ... De talán még jellemzőbb az íróra az a kétségbeesés, ahogy az ugyancsak a Nyugat pályázatára beküldött Ady-tanulmánya balsikerét fogadja. Éjjeleket nem alszik miatta, úgy érzi, a dicsőségben is megalázták, félreértették, hisz a díjnyertes novellát csak ráadásnak küldte be ... — Peter Härtling, az *Iszony* német kiadásának kritikus a nagyon helyesen jegyzi meg róla: „Az elbeszélő tehát maga fölé helyezi a teoretikust; a megfigyelő hangsúlyozza tanú voltát.”

Ha rosszmájúak akarnánk lenni a közéleti becsvágy, teoretikusi szerepvállalás magyarázatában, magát az író is idézhetnénk: „Minden művészen van valami asszonyos. . . . Kelletti, riszálja az esztét.” Utalhatnánk

az író kétségtelen grafomán hajlamaira is. Maga így vall 20-éves korára emlékezve: „Rengeteget írtam, hetek alatt kész műveket ...: királydrámákat, verses regényeket, tíz nap alatt egy Dózsa-drámát és három parasztnovellát.” — Félreértés ne essék: nem a termékenység ellen beszélek. De van valami gyanús és beteges abban, ha egy művész túlságosan termékenységéhez köti tehetségét. Van ebben valami mohó önigazolás, a mennyiség érvének kibúvója a minőséggel szemben. Kissé olyan ez, mintha valaki szerelmi intenzitását gyermekei számával igazolná . . .

Ha Németh Lászlóról helyes képet akarunk rajzolni, ezeket a személyes motívumokat nem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk. — A hatalmas és sokoldalú *tudás* mellett van benne mindig egy adag *tudálékosság* is: vagyis az a hiedelem, hogy mindent meg tud, mindent meg kell magyaráznia, szintézisbe kell foglalnia. „Az ember mindennel össze tud békülni — írja egyik nemrégiben kelt írásában — ha a maga kis belső legendájában megfelelő értelmet talál a számára”. A *legenda* szó itt áruló. Jól mutatja, hogy a mindent megmagyarázás alapjában racionalista igénye könnyen ellentétbe csap át. A kierőszakolt, nem eléggé megalapozott, nem eléggé kiértelmezett, — a minden áron való magyarázat könnyen torkolthat mítosz-teremtésbe. Az élmények túlzó tudatosítása, elméleti szintre emelése megadhatja a jelenségek megértésének szubjektív kielégültségi érzését, de ugyanakkor — igen gyakran! — épp a valóságtól térít el. Németh László ritka őszinteséggel és éleslátással mutat rá a folyamatra: „Ha az ember a természettudomány szellemét az életbe is beviszi, s azt, ami baj — akár egy kedvetlenül végzett állás, korrepetálásunkra szorult gyerek, erőszakos főnök, sőt súlyos betegség az — figyelni kezdi, apró kísérleteket végez vele, a terhes egyszerre érdekes lesz, az aljas tanulságossá; ahogy mondani szoktam, a gályapad is laboratóriummmá válik.” — Az önmegfigyelés és általában a megfigyelés — való igaz — hasznosítható az önvédelem eszközeként, a bajok, fájdalom elleneszeréül. A tudatosított fájdalom így eltárggyiasodik. De megvan az a veszély, hogy — paradox módon — a tudat a kábítószer szerepét veszi át, s ily módon egy gondolat értékét nem az szabja meg, hogy mennyire igaz, beigazolható, hanem: hogy mennyire *segít*, mennyire *gyógyít*. Persze az így elért gyógyulás többnyire csak látszat, s csak abban merül ki, amit általában úgy hívnak, hogy *tüneti kezelés*.

Messze vagyunk témánktól? Azt hiszem, ellenkezőleg: a gyökerénél. Csak így érthetjük meg a mai Németh László kiegyezést hirdető, a fennálló rendbe való belenyugvást ajánló életreceptjének egyszerre illuzionista jellegét és nemzetmentő szándékát, s viszonylagos létjogosultságát is. Csak így érthető meg az a pálfordulás, — vagy inkább Saullá változás, amelyet sokan Németh legújabb írásaiból, megnyilatkozásaiból kiolvasnak. Jegyezzük meg mindjárt: van ebben a magatartásban valami eleve tiszteletet ébresztő tragikum, amely vissza kell fogja a pálcát törő kezét. Az, hogy egy rangos író otthon nem hajlandó szépirói babérjain nyugodva félrevonulni, s meghurcoltatást, a törökösödés vádját vállalva, közvetlenül is bele akar szólni az élet, a társadalom alakulásába, csak rokonszenvenet érdemel. De egyben aggodalomra ad okot.

Jellegetes magyar írórsors a Némethé. Ő maga elsőként fogalmazta meg ezt a különbséget az irodalom szerepét illetően a nyugati, úgynevezett fejlettebb és az elmaradottabb közép-európai kultúrák között. „A nyugati író — jegyzi meg — beáll egy nagy kultúrvidék valamelyik parcellájára, arra, amelyik természetéhez legközelebb esik, elülteti és gondozza növényeit, s magát a tájat rábízza a százados természeti és társadalmi erők, amelyek földjét lerétegezték s művelt föld és művelő ember viszonyát azon a területen vérbe ivódott szabályokkal rögzítették. A magyar író az elhanyagolt táj nyugtalanítja; míg palántáit kirakja, a szomszéd vadvizek emelkedését nézi, a kötetlen homokbuckák vándorlásától retteg, banditák ellen szervez álmos farmerekből megbízhatatlan szövetséget. A tájat szeretné rendezni, amelyben él; a társadalmi és történelmi erőket pótolni, amelyek elmaradtak; egy évszázad lenni egy ember helyett, — geológiai erő ott, ahol kertész. Mindebben van valami lázas, görcsszerű, kétségbeesett.” (*Ember és szerep*, 119 l.)

*

Németh László mai politikai magatartását jellemezve pálfordulásról beszéltünk. Nos, ha az író régebbi tanulmányait figyelmesen megvizsgáljuk, jelenlegi tevékenysége nem is annyira fordulás, nem mindenben fordulat, hanem sok szempontból régebbi eszmék folytatása, a jelen helyzethez alkalmazása. Németh már jóval a háború előtt a magyarság kelet-európai orientációjának híve volt, s most ez a Szovjetunióhoz, mint egyetlen valóságos kelet-európai erőtenyezőhöz való közeledést eredményez. Közismert utópiája az *értelmiségi társadalomról* lehiggadva, a reálpolitikai „bölcsség” némileg önmagára erőszakolt mezébe kényszerítve ma eljutott a szovjet osztály nélküli társadalom elismeréséhez. Persze ez csak úgy sikerülhet, hogy igen erősen idealizálja a szovjet valóságot. Már perspektíváját megrontja az, hogy az orosz klasszikusok kiváló fordítója a cári Oroszország delizánszáról száll le a holdrakéták tövébe. Aztán ítéleteit

inkább felszíni benyomásokra alapozza, például arra a homogeneitásra, amelyet ma egy moszkvai klasszikus színelőadás közönsége képvisel öltözködésben, viselkedési formákban egyaránt ...

De szorosabban vett magyar kulcskérdésekre visszatérve: az a mód, ahogy az 56-os forradalmat, ezt a saját szavai szerint „vigyázatlanságból eredő nemzetrobbanás”-t megítéli, kevésbé tűnik meglepőnek, ha figyelembe vesszük, hogy Németh a 48/49-es mozgalmat is alig leplezett fanyalgással, legalábbis igen felemás módon értékelte mindig, és életművében jelentős szerepet biztosít egy már misszió számba menő Kemény-rajongásnak. Ahogy régebbi írásait *ma* olvasgatjuk, úgy tűnik, mintha egész életében készült volna egy veszített forradalmat követő magatartás elvi megalapozására, és most, 56 után eljött az ideje... S ha természetesen nem is tulajdoníthatjuk neki az események tudatos előrelátásának képességét, semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hogy az utóbbi években előtérbe került.

Tisztázzuk a pálya főbb szakaszait: a két háború között sok tekintetben jobbra húzó, harmadik utas; de ugyanakkor a mélymagyar-elmélet megteremtője, amely — akárhogy szépítsük is — a faji elmélet magyar változata. A háború közeledtével, „a két malom között” (a kifejezés Némethről való) önmarcangoló passzívításba merül, amelyet csak a „Kertmagyarország”-ot előrevetítő utópikus felvillanások szakítanak meg — valódi politikai tettek, szervezkedés *helyett*. (A Márciusi Frontot lebecsüli, szkeptikus a németellenes ellenállás lehetőségeit illetően.) 45 után elhallgat, — elhallgattatják (egyik legfőbb inkvizitora: Király István, a volt tanítvány); így teljesen megőrzi becsületét, a Rákosi-korszak szennyéből egy folt sem ragad rá. Az olvadás idején megjelent művei, elsősorban az antidogmatikus *Galilei* révén, akaratlanul is, a forradalom előkészítői között van. Aki ezeket az éveket Magyarországon töltötte, bizonyára sohasem fogja elfelejteni a darab kinyomtatásának felszabadító hatását. Szájáról szája ismételtgették, biztatóan összeösszekacsintva, mondatait, hogy: „az igazság, mint az anyában a gyermek, minden tilalom ellenére ... a világra kívánczik”. A második előadás közönsége, október 23-án a Katona József Színházból kijövet már a fegyverek ropogását hallotta ... — Németh a forradalomban tevékeny részt nem vállalt; 56 után pedig lojalitását — kéretlenül és túlzott hévvel — bizonygatja: „Az előző években sok olyasmi történt másokkal s velem is, amit másnak, mint méltánytalanságnak, nem tudtam érezni, de ezt a legkritikusabb percben sem írtam sem a szocializmus, sem a szovjet népek rovására. Akkor nem vettem észre; mások állapították meg utólag, hogy a forró napok alatti cikkeim voltak az egyedüliek, melyek a polgári demokrácia visszaállítása ellen küzdtek és a Szovjetunió népeiről tisztelettel szóltak.” Jobb lenne, ha Németh László nem mások megállapításaira hivatkozna, hanem saját emlékezetére. Így kiderülne, hogy 56-os magatartásával nincs is olyan egyedül; ha otthon, ha életben lennének, mások — elsősorban Nagy Imre is — megismételhetnék szavait ...

Németh erkölcsi hitelét önmaga előtt és sokak szemében mindenesetre növeli, hogy a sztálinizmus legsötétebb éveiben tisztán maradt, és csak 56 után állt igazán elő, az álliberális Kádár-rendszerben, amely az őszinteségnek, a szókimondásnak, a reális ábrázolásnak mégis csak több lehetőségét biztosítja, mint az 1947-55 között eltelt évek. Zelk Zoltánként, — hogy csak egy jellemző nevet említsek — nem kényszerült önkritikára, majd — mint ő, börtönéből szabadulva — az önkritika kritikájára. Pályája, jelleme így a következetesség, egyenesvonalúság példaként hat, — a megtért kommunisták, illetve társutasok irányváltozásaihoz viszonyítva. A mai hivatalos vezetés persze kapva kap ezen a példán, kiváló propaganda-anyagnak használja fel: lám egy író, akit a sztálini idők vétkei állítottak félre, de most a hibák „felszámolásával” megérti az idők szavát ...

Németh magatartásának közvetlen igazolása: 56 után, lényegbe vágó változás reményét hosszabb időre elveszítve, a nemzet valódi érdeke egy olyan *modus vivendi* kialakítása, amely lehetővé teszi nemcsak a mindennapi alkotó munkát, hanem a meglévő állapotok maximális korrekcióját is. Nem győzzük ismételni: az író szándékának nemcsak tisztaságát kell elismernünk, de tetteinek hasznát is.

Nem szabad viszont elfelejtenünk azt sem, hogy ez a *modus vivendi*, 56 következetes elhallgatása, illetve megtagadása, óhatatlanul féligazságokhoz, sőt ferdítésekhez vezet. Mivel a nemzet valódi helyzetének és érületének őszinte, nyilvános felmérésére nincs mód, a valódi betegségekről nem szabad szólni, csak részletsérelmeket gyógyító flastromok látszat-megoldásai maradnak.

Így érthető, hogy Németh László, aki tudása révén világméretű szintézis-ideológiák megalkotására lenne képes, csak viszonylagos értékű és helyi érdekű életreceptek kavargatásával töltheti idejét. Magára erőszakolt „józságában” túlozza is a fennálló szovjet világ erejét, elfogultan ítélt Nyugat és Kelet viszonyában; azt, hogy például egy *harmadik út* lehetőségét ma már államok egész sora teszi magáévá, s hogy az úgynevezett „neutralizmus” egyre fokozódóbb erejű világpolitikai tényező, Németh még a legelrejtettebb mellékmondatbeli célzás formájában sem veszi, *veheti* figyelembe. Ez a kivételes elme a magyar sors nehézkedése folytán provincializmusba süpped. (Talán épp ennek a sejtelmé vezette az öreg Bolyai alakjához . . .)

Nincs más megoldás? Úgy gondolom, azért van. Az olvasó tekintszen el attól, hogy nevek felsorolásával jelezsem ennek a másik megoldásnak változatait. Innen távolról egymásra uszításnak, sőt denuncálásnak

hatna az ilyen példálódzás . . . Úgy érzem, a baj onnan adódik, hogy Németh nem tud, nem akar „csak író” maradni; regények, drámák, írói arcképek, irodalmi tanulmányok nem elégítik ki nemzetnevelő becsvágát. Pedig, azt hiszem, a magyar irodalom és társadalom többet nyerne azzal, ha Németh László energiáit inkább szépírói tevékenységébe töltené, s napi kérdésekhez kevesebbet szólna hozzá.

Említettem, hogy Németh mai állásfoglalását a két háború közötti nézetei nagymértékben előkészítették. Itt elsősorban 48/49 felemás értékelésére kell gondolnunk. Az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* c. tanulmány a magyarság „felhígulásának” elemzése; Németh szerint ezért a felhígulásért a reformkor nemzedéke felelős: „Akármily paradoxként hat — írja — : 1820 és 48 között egyszer már elveszett a magyar a magyarban. De ez az „elveszés” nem volt szegyenletes. Egy magyar nyelvű s főként belőle táplálkozó nemzetköziség támadt a helyén, mely a magyar nevet Hunyadi óta először egész Európa előtt tiszteltté tette. A magyarság neve a szabadság cégére lett, Pest az ébredező kelet Párizsa. A pesti purgerok márciusi viselkedése, a húszezer zsidó honvéd s Haynau zsidóellenes kifakadása éppúgy erre vall, mint Bem, Dembinszky, Damjanich, Laudon, Guyon neve az egyetlen Görgey mellett. A szabadságharc költségét vérben és áldozatban kétségkívül a magyar föld viselte, de a nagy búvóló, aki lehajolt hozzá és seregeket szónokolt ki belőle, a hígmagyarság nyelvén szólt hozzá, s egy mozdulatában sem emlékeztet tizenhatodik és tizenhetedik századunk realista államférfiira. A magyar ügy föllobbant, maga köré vont egy csomó lelket, a magyar ízek azonban mélyebben aludtak, mint amikor Debrecen botanizált s Nikla görög verslábakat mért.” (30-31 l.) — Másutt, Szekfűvel vitázva, korrigálja, nagyobb körültekintéssel fogalmazza meg véleményét: „A szabadságharc szikrája — olvassuk a „Szekfű Gyula” c. írásban — elismerem, nem a magyar nép lelkéből pattant ki, nem a „mélymagyarság”, hanem egy ragyogó magyar kozmopolitizmus kisded kohója volt ami kidobta.” . . . „Egy múltba rakott utópia írója eltűnődhetné rajt, hogy viselkedett volna egy Debrecen fővárosú, Berzsényi-Kemény lelkű magyar reformkor 1848 nagy nemzetközi alkalmában. Magyar lapítás lett volna vagy nehezkesebb mozdulatok után visszavehetetlenebb eredmény?” ... „... 1848-49 nem volt csak szerencsétlenség...” ... „1849 erkölcsileg s végül materiálisán is kamatozó bukás volt.” . . . „Az 1867-es kiegyezést a szabadságharcnak „köszönhetjük”, ez adta a presztízst, hogy velünk, a Monarchia legerősebb népével kell megegyezni.” (*Kisebbségben*, 216 l.) Ismét más helyen hasonló szellemben jelenti ki: „A magyarság letörve, de megnöve került ki a szabadságharcból.”

A baj csak az, hogy ennek ellenére ragaszkodik a mélymagyar rögeszméhez. Végso fokon a magyar tragédiáért az asszimilációt teszi felelőssé, s ezzel elveti, szinte teljes egészében visszautasítja a 19. századi magyar polgárosodást: „A baj nem hatvanhétel kezdődött — írja —, ott van az az egész kísérletben, amellyel a magyarság, mint annyi más kelet-európai nép — a német példa nyomán — önálló irodalmat és nemzetiséget akart magának teremteni. A nagy irodalmak, a görög, ófrancia, olasz, angol, spanyol lettek, mint az őserdő, anélkül, hogy abba az akaratnak különös belejátszása lett volna; a németet, de még inkább a mienket, csinálták, hogy legyen, s az idegent felválthassa. Egy ilyen irodalom, amilyen csoda eredményeiben, olyan veszély fogatkozásaiban, különösen, ha csakugyan megkapja, amit vakmerően követel: műveltjei egész lelkét s a nemzeti sors nagy pereiben az irányítást. Keserű igazság, de le kell nyelnünk, hogy a magyar szellem fényesnek tanított korszakaiban is súlyos fejlődészavarokkal küzdött s hatvanhétre a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsok csak beözönlöttek az ürességbe.” (*Kisebbségben*, 14-15 l.) Kazinczyt „kártvó nagy ember”-nek nevezi, „első és legnagyobb hobbantó”-nak; úgy véli, hogy „a nyelvújítás nem a szükség műve volt, hanem az ízlés pusztítása”; Kazinczy jelszava: „utánozzatok”, megbénította az egyéni, igazán nemzeti kezdeményezéseket; az ő hatására szakadt el új magyar nyelv a régítől, s alakult ki az a stílus, amit Németh gúnyosan csak „madárnyelv”-nek nevez. Az egész folyamatban csak a nemzeti veszélyt látja, a „hígmagyarok” és „jötmagyarok” szövetségét. „Kazinczy madárnyelvének — folytatja a kifakadást — e jött magyarok voltak a legbuzgóbb terjesztői; hogyné — hiszen ezt a törzsökösöknek is éppúgy tanulniok kellett, mint nekik.” Kik ezek a veszélyes asszimilánsok? Toldy-Schedel, Helmezy-Bierbauer, Vachot, Frankenburg, Kerényi-Christmann. Ezek után nem meglepő a Németh-féle konklúzió: „... az egész negyvenévi fejlődést végigpillantva, inkább természetes, mint csodálatos, hogy Petőfi is Petrovics.”

A kiszakított idézeteket ne értsük félre: Németh nem a hungaristák módján fajvédő, — Petőfi esete mutatja — a szláv vagy német asszimilációt éppúgy szóvá teszi, mint a zsidót, s ami mindennél fontosabb: a „Minőség forradalma”, a „Kisebbségben” szerzőjében nincs egy szemernyi faji *gyűlölet*. De mindez nem sokat változtat azon, hogy a gyűlölködőknek, nem egy mondata kapóra jött.

Németh tárgyilagosságra törekszik: megemlíti az asszimiláció hasznát is, de végso soron a jóban is csak mentő körülményeket lát, nagy úttévesztések mellékes kísérő tüneteit. Az első nagy — 48 előtti és körüli — asszimilációval kapcsolatban például megemlíti, hogy a „szellem húz”; hogy a nemzetiségek legtehetségesebb elemeit magába szíva, a magyar irodalom elsőnek ugrott ki a Duna-medencében. „A nagy összekötő — írja — az ügy volt: a felemelkedő magyarság, — s nem a préda zsold, melyet a rossz lelkiismeretű állam fizet kiszolgálóinak”. Majd így folytatja: „...1830-ig az ízlés, 1830 után a népszabadság:

mindig szép, tiszteletreméltó oltárok voltak azok, amelyen ők (értsd: a „jöttmagyarok”) a felszínes magyarsággal a frigyet megköötték, s hevük és önfeláldozásuk sokban hozzájárult, hogy e hordaléktalajú kornak olyan nagy írói támadhattak, mint Eötvös és Petőfi.” És egy Petőfi kapcsán aztán igazán meg kell állapítania, hogy „az asszimiláns nemcsak kap, hoz is”. (*Kisebbségben*, 29-30 l.) Azt sem tagadhatja le, hogy az asszimiláció kora „pezsgő szellemi életet” teremtett hazánkban; hogy az asszimilánsok állják a magyarokkal a versenyt; még a finnugor nyelvészetet is egy Budenz alapítja meg, Goldziher Ignác — az Izlámról írt művével — a kor egyetlen külföldi mértékkel mérhető magyar történésze, az orvosok, természettudósok listája még meggyőzőbb: Semmelweis, a Korányiak, Jendrassik, Lenhossék, Dollinger . . . S említsünk mi is egyetlen nevet: a magyar statisztikai tudomány megteremtőjének, Kőrösy (Hajduska) Józsefnek a nevét.

Mégis, ha végső mérleget kell levonni, ennek eredménye Németh szerint a következő: „a nemzeti irodalomról a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki, s nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebbek hatnak tovább” (*Kisebbségben*, 15-16. l.) Szellemi életünknek szabályszerűen a „magyarabb ága” rekedt meg (Berzsenyi, Csokonai és a debreceni iskola, Berzsenyi, Katona, Széchenyi, Szalay, Vajda, Zilahy), ezzel szemben az asszimilánsok „mentek tovább”: Báróczi, Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy, Kossuth, Eötvös (akit — az író becenevét felelevenítve — legszívesebben csak Pepinek nevez), a forradalomban és utána ilyen továbbmenők: Petőfi és Jókai — „Jókai egy félévszázadon át...” Ady is a lemaradók közé kerül, — a továbbmenők nevét Németh óvatosan elhallgatja . . .

Így készen áll a mélymagyar ideológia; s ez — akárhogy enyhítsük is — a két világháború közötti társadalmunk megmértelyezőjének, az újbarbár faj elméletnek magyar változata, amely a nagy tömegeket — lényegesebb erkölcsi-ideológiai ellenállás nélkül dobta a nemzetiszocializmus polipkarjaiba. És végső fokon hozzájárult ahhoz, hogy a magyarság nemcsak materiálisan, de lelkiületében is vesztesen vészelte át a második világháborút. — Németh tévedése nemcsak történelmietlen volta révén káros azzal, hogy mélymagyar-hígmagyar kérdéssé mitologizálja a Kazinczy idején megindult szellemi, majd a kiegyezéssel megerősödő gazdasági polgárosodást, s a kettő között mintegy elsüllyeszti 48-at. Németh ideológiája politikailag még károsabb volt, mert épp azokat a momentumokat iktatta ki a magyar tudatból, amelyek a két világháború között és alatt a helyes politikai cselekvés motorjai lehettek volna.

De ettől a hasznossági szemponttól függetlenül, Németh nézetei önmagukban is nagyon igazságtalanok. Igaz, a magyar polgárosodás nemzeti felhígulás is egyben. De ezért az asszimilánsokat terheli a legkisebb felelősség. A bűnösök mindenekfelett a magyar vezető rétegek, amelyek a fejlődésből saját tömegeiket következetesen kizárták. — S ha például Adyval, Szabó Dezsővel (?) az a bizonyos, Németh szemében olyan kedves „mélymagyarság” törhetett felszínre, ennek első oka épp a nemesi osztályelnyomás kétségtelen fellazulása a múlt század utolsó évtizedeiben és azóta, nem utolsósorban a kiegyezés teremtette gazdasági polgárosodás, általános technikai fejlődés következményeként. — S ha tovább tekintve: a két világháború között Bartók, Kodály, egy Koszta József művészetét és az egész népi irodalmat ilyen újabb mélymagyar feltörésnek tekinthetjük, itt ismét a magyar állam feudális szerkezetének fellazulásában, rohamos korhadásában kell keresnünk a legfőbb magyarázatot.

A minél több belső szabadság ügyében asszimilánsok és magyar népi tömegek között egyébként sem voltak lényegbevágó ellentétek; főbb ellenségeik: a nagybirtok és a dzsentrí hivatal közősek voltak. És jellemző, hogy az asszimilánsok — elsősorban a pesti szellemi elit — szinte törvényszerűen megelőzték a törzsökösöket még az úgynevezett „mélymagyar” kultúrértékek felismerésében, felfedezésében is. Itt elég Ady és Móricz szerepére gondolkunk a Nyugat körében, a zenében pedig Bartók és Kodály első híveire... (Az utóbbit én egész 45-ig jobbra csak csúfondárosan „Kot-Kodály”-nak hallottam emlegetni a törzsökös magyar vidéken . . .) S ha a népi irodalom körül be is következett egy bizonyos mértékű szakadás, ezért sem az asszimilánsok a felelősek, hanem: hogy ez az irodalom — néhány képviselője révén (Erdélyi és éppen Németh László) a fajvédőkkel került kompromittálódni, de legalábbis kétséges, nem eléggé tisztázott viszonyba. S hogy ez a szakadás, ennek ellenére nem volt teljes, elég, ha Sárközi Györgyre, vagy Illyés egyik legönzetlenebb, leghűségesebb barátjára: Gara Lászlóra gondolunk . . . Persze az is igaz, hogy ezek a „hígmagyarok” azért nem voltak hajlandók egyéb, — más jellegű idegen, vagy belső értékeket megtagadni, vigyázó szemükkel nem szűntek meg Párizs, London felé tekinteni. Egy mélymagyar beszűkülés helyett mindig kiálltak az árnyalatokhoz való jogért, sokszor, mint például korábban Osváth, túlozva is a külön művészegénység jelentőségét. . .

Annak bizonyítására, hogy a mélymagyar ideológia valóban beszűkülést jelent, épp Németh szavait idézhetjük: „Nagy népek — írja a sokat idézett *Kisebbségben* c. tanulmányában —, amelyek tömegükkel is elvegetáltak, megengedhetik, hogy irodalomtörténetük egy jardin des plantes legyen — virágzó művek egymás mellett; kis népeknek azonban, melyek aggódó karavánként vonulnak át a századokon: az írók vigyázók, s a szellemet itt éberségéből kell megítélni.” (49. l.) Németh tévedése abban áll, hogy egy kényszerű helyzetet kötelezőnek állít be; egy mitologizált, s így igen önkényesen értelmezhető „éberség”

nevében ítél művek és művészek, irányzatok és korszakok fölött; csak *felhígulást* hajlandó észrevenni ott, ahol a tárgyilagos szemlélő gazdagodást tapasztal. És a dolgon mit sem változtat, hogy időnként önmaga is tiltakozik eszméi félreértése ellen, s például Cs. Szabó Lászlónak magyarázkodva kijelenti: „Kelet és Nyugat”: ez így énbennem soha föl sem merült. Az én alternatívám ez volt: tolmácsolni vagy közbeszólni. Azaz ez sem volt alternatíva, mert én már úgy indultam neki az irodalomnak, hogy nekünk az európai művelődést nem meghonosítani, másolni, továbbadni kell, — hanem a népek társaságába közbeszólni” (*Fantomok ellen*, 1942, 92. l.)

A tétel rendkívül tetszetős; ahogy az egyén, úgy egy egész nép művészetének is végső célja természetesen a *közbeszólás*. De ehhez a közbeszólás pusztá követelése nem elegendő, erre készülni, sőt csak úgy egyszerűen tanulni kell. A gyakorlat azt mutatja, hogy az igazi önállóság útja nem az elszigetelődés, hanem a minél teljesebb kitárulás. Hogy sajátos mondanivalójuk önálló és korszerű kifejezéséig eljuthassanak, a népeknek is végig kell járniuk az utánzás iskoláját. Németh ezt a kikerülhetetlen fejlődési fokot akarja a magyar kultúra fejlődéséből kiiktatni. — Ma már persze világosabban látszik, mint a 30-as, 40-es években, hogy például egy olyan nagy magyar közbeszólás a világ kultúrájába, mint Kodály és különösen Bartók zenéje, — és általában az, hogy ma a magyarság nagyhatalomnak számít a zenében —, csak úgy következhetett be, hogy hosszú, lényegében utánzó, sőt majmoló évtizedek kialakítottak hazánkban egy nyugati színvonalú *zeneéleletet*. — S ha a magyar irodalom, tragikus történelmi kényszerűségek következtében, fejlődésünk elmaradottsága folytán nem alakulhatott *jardin des plantes-tá*, mint a szerencsésebb nyugati irodalmak; a szellem irányítóinak inkább azon kellene fáradozniuk, hogy legyen azzá, ha késve is, ha tökéletlenül is. Idegenből hozott növények csak akkor szorítják ki egy táj ősnövényzetét, ha ez valóban pusztulásra érett. Sokkal törvényszerűbb viszont a *meghonosodás* jelensége: az, hogy az idegen magból a honi táj, éghajlat hatására életképes, önálló, sőt új *variáns* alakul.

Paradoxonként hangzik, de a tételt a Németh-féle mélymagyar elmélet genezise nem hogy cáfolná, hanem éppen alátámasztja. — Az író 1942-ben, a „Kisebbségben” védelmére írt tanulmányában először tiltakozik a „mélymagyar” szó lejáratása ellen: „Túlságosan nagy karriert csinált ahhoz, hogy jókedvűen élhessek vele. Mi írók szeretjük a hasonlatokat, de nem szeretünk terminus technikusokat fabrikálni. A hasonlat egy alkalomra készült ruha, használat s elillan; a műszavak kényszerű munkaruhák: rádadják akkor is, ha régesrég meguntad.” A „mélymagyarság” is hasonlatul jött. (100. l.) Később a gondolat keletkezéséről vallva így folytatja: „ha valamit, hát ezt a francia szellemnek köszönhetem: Proust regénye nem az arisztokrácia bomlásáról szól, mint mondani szokták. Mély Franciaországról.” — „... a polgári Franciaország mélyén is ott áll egy tízszázados katedrális, melyben az üvegablakok szentjei s hercegei s a parasztok hozta galagonyagallyak ma is egymásba keverik tarkaságukat.” (101-2. l.) Németh szerint Proust nagy érdeme, hogy „létünk alapjaiban ezt az ősbibb patriarchális világot fölfedezte”. (102 l.)

Csak egy példát említettünk, de sorolhatnánk még a példákat annak érzékeltetésére, hogy Németh műveltsége is *jardin des plantes*. És szükséges-e külön magyarázatot fűzni ahhoz, hogy egy történetesen Prousttól vett mag milyen fura növényeket eresztet magyar földön, ha a plántát olyan kertész gondozza, mint Németh László ...? Persze egy gondolat keletkezése nem határozza meg szerepét és jellegét, s a legkevésbé sem lehet azt az előhívó szándékkal azonosítani. — Félreértésből, belemagyarázásból, műszóvá koptatás révén: ez a körülmény most mellékes, a mélymagyarságból csak a provincializmus, sőt a faji üldözés bunkója lett. Németh nem így akarta: elismerjük. De vajon nem sugallta-e ezt a félremagyarázást hírhedt tanulmánya *hangnemével*? Többek között ilyen államfői szövegekre, ünnepi napiparancsokra, — vagy ha úgy tetszik: fellebbezést nem tűrő tézisekre emlékeztető mondatokkal: „Magyarország magyar meghódítására minekünk nem jelszavakat vagy fedezetlen törvényeket kell teremtenünk, hanem egy új magyar szellemet, amely tisztaságával, fölényével és elsőségével veti maga alá a jött-magyarokat.” — „Mi a jött-magyart is elfogadtuk, ha jó tulajdonságaival akart közénk állni. Nem voltunk olyan sokan, hogy a németek alaposságát és szellemi lelkesedését, vagy a gyors zsidó tájékozódást, a jobb zsidók aszkézisét eltiltsuk magunktól” — „Tudd meg, hogy ez a Bessenyeitől Adyig, s azon túl futó magyar úgy itt a történelmi vallás — erre kell átkeresztelkedned, kisebbségi helyzetét vállalnod, s a magadét megtagadnod. Ha pedig azt mondod, hogy te más úton akarsz magyar lenni, mert más magyar utak is vannak: mi azt mondjuk, hogy a kis népeknek csak egy jó útjuk van ...” (81-82. l.)

Nem kell bizonygatni, hogy ezek a kritériumok milyen üresek, hogy az „egyetlen helyes út” megszállottságában az író nézőpontjai mennyire diktatórikusak. A „történelmi vallás” kifejezés végtelenül leleplező; kifejezi, hogy Németh reális program helyett a kinyilatkoztatás dogmatikus módszerét választja, összegezve: azt, hogy a faj lényegében mítosz, mi sem bizonyítja jobban, mint Németh szavai.

És mint minden mítosz, a mélymagyar mítosz is sokszor gyermekesnek nevezhető illúziókkal jár. — Németh a háború kellős közepén, a nemzethalál vészharangját kongatókkal szemben azon lekendezik, hogy a főváros magyarosodik, a magyarosodó Budapest köré odaképzeli a Kert-Magyarországot, s megnyugszik. — Ilyen illúziók rabjaként ugrott be korábban Gömbösnek, a miniszterelnök rádióbeszédének; 1939-ben így

ír: „... a legrosszabbul is csurran valami jó; 1938 nemcsak a zsidókat választotta szét a többi magyaroktól, de a Habsburg-svábokat is az asszimiláns németektől. A három párt közt (amíg a három helyén megint egy nem marad) a magyar is fölűtheti fejét.” (85. l.) — Micsoda történelmi, politikai rövidlátás! Németh nem veszi észre, hogy ez a magyar, „igazi” magyar kikristályosodás az adott körülmények között csak a náci *divide et impera* eszközévé válik; hogy az országot csak védtelenebbül dobja a német imperializmus örvényébe. Nem a mélymagyar beszűkülés lett volna akkor a feladat, hanem a még teljesebb kitárulkozás minden náciellenes erő felé. Mert ez a nemzeti alapú, törzsökös magunkba zárulás ahelyett, hogy a nemzeti ellenállás eszköze lett volna, a gyakorlatban csak utánczás lett: a hitleri mellé-magyar nemzetiszocializmus... Németh elképzeléseivel szemben még az úgynevezett „Habsburg-sváb” csoportosulásnak is több volt a gyakorlati szerepe, mert ha célkitűzése illúzió volt is — legalább azt tudatosította, hol a közvetlen ellenség.

De Németh a Volksbund-svábokat és a zsidókat a legnagyobb lelkinyugalommal helyezi egy kalap alá. S mindezt 1938-39-ben! „Faji hibáinkról” c. írásában ezt olvassuk: „A két álláspont (vagyis: az asszimiláns német és a zsidó) azonosságára semmi sem jobb bizonyíték, minthogy régebben általában a németből jött magyarok voltak a zabolátlan magyarságimádók s a zsidók a fölényes franciák; ma a német beolvadtaktól halljuk lépten-nyomon elmaradottságunkat, s a zsidók szeretnének fórumaikon egy magyarzsidó kurucfrontot összetárogatózni.” (174. l.) „Magyarzsidó kurucfront”: így intézi el egy szélesebb alapú ellenállási mozgalom kezdeményeit; „összetárogatózni”: ilyen cinikus szóval jellemzi életükben, emberi méltóságukban veszélyeztetett emberek kétségbeesett menekülési kísérletét, megrázó és tevékeny hitvallását a nemzet legdicsőösebb hagyományai mellett. — Hisz Németh László jobban tudja, mint ők, mit is kell tenni, bölcsen nyugalomra int: „A színmagyar például a mai nagy történelmi áradásokról is azt gondolja, hogy azok előbb-utóbb a medrükbe térnek, ... s kár a zavarok idején túlonúl elrontani a békénket.” (174-5. l.) Hisz a különbéke, egy külön magyar út lehetőségében ...

*

Mindezek után joggal felmerül bennünk a kérdés: nem tartozik-e Németh László is, — hogy saját Tolsztojt jellemző szavaival éljünk — a „veszélyes nagyelemek” csoportjába? Hisz eszméi következetesen olyan akusztikába kerülnek, hogy kétes politikai törekvések, sőt barbárságok jelszavaivá torzulnak. A múltban így lett a mélymagyarságból sajátosan magyar: kenetteljes szólamokban tetszelgő faji üldözés, vagy jobbik esetben önáltató, az üldözéseket tunya fatalizmussal szemlélő passzivitás. És ma így van kialakulóban egy szovjet konformizmus ismét a mélymagyar ideológiára kísértetiesen emlékeztető „keleti magyar” alapon („keleti nép vagyunk” — hangoztatja a *Sajkódi esték* szerzője minduntalan), meg egy úgynevezett „politikai realizmus” megfontolásaiból.

Pedig a magyarságot végtére is olyan politikai öröletek, irrealitások mentették meg, mint 48/49, vagy éppen 56 ...

De Németh László nem így vélekedik. Elég, ha arra gondolunk, hogyan glorifikálja Kemény Zsigmond működését, eszméit és korát: „Amit március tizenöt nem dobott föl, ím felhozza Világos. Az 1848-61 közé eső évtized a magyarság szép kísérlete, hogy alkata és szelleme közt az összhangot újból megteremtse.” Az idegen Pest ellen megindul a vidék lassú „reakciós” forradalma: „Ezek a többnyire protestáns, színmagyar menhelyek, a Nagyidai cigányok a bizonyosság rá, a szabadságharcnak inkább csak a szegyenét, sőt komikumát érzik, mint a dicsőséget, s a keserűség ad bátorságot nekik, hogy mindarra, ami negyvennyolcig történt, a maguk szerény, értéktisztelő módján nemet mondjanak. Az ő nemzeti klasszicizmusuk a magyar jelleg forradalma a főváros forradalma után.” (31. l.) Ennek a forradalomnak a vezére Kemény; Németh szerint főleg azért illeti dicséret, mert ő a mélymagyarság első ideológusa; az író ugyanis Keménnyel együtt úgy véli: „Az, ami 1820 és 49 közt jött, tehát csak a tetőzetet érte; az alap, a népi magyarságban továbbélő régi magyarság: változatlan. A Kisfaludy és Petőfi felszínes népiességét itt váltja fel, legalább elméletben, a mélymagyarság hitvallása, melyet igazán nem a nemzeti klasszicizmus, hanem Ady, Móricz és Bartók tárnak majd föl.” (33. l.)

A mélymagyarság tehát régi magyar és népi magyar egysége. Igaz, hogy ez a néprajzi értelemben *autentikusabb* magyar csak az első világháború után tört fel igazán: Kodályban, Bartókban, a népi irodalomban. De ezért a késedelemért igazságtalanság, történelmietlen rövidlátás lenne az asszimilációt felelősségre vonni. Függetlenül attól, hogy a romantikus népszemlélet átfordulása tudományosba, s ezzel kapcsolatban például az etimológiának, mint önálló tudományágnak a megszületése a század elejétől kezdve *nemzetközi folyamat*, amelynek a magyar fejlődés csak része; a hitelesebb magyar kultúrártékek felszínre törésének megvannak a sajátos társadalmi-történelmi okai. Mindenekelőtt az, hogy Trianon hatására az ország nemzetiségi államból, ha csonkult, ha demokratikusnak egyáltalán nem nevezhető

rendszer keretében is, de *nemzeti* állammá vált, s uralmi, magyarosító törekvések helyett fokozottabban fordult belső erői felé. A másik, talán még fontosabb tényező: a feudális erők elgyengülése, amelynek következtében megindult egy korlátozott, de vissza még sem tartható liberalizálódási folyamat; a paraszti tömegek öntudata lassan-lassan ébredezni kezdett, értékei nem veszték el mind a mélységben, hanem egyre nagyobb számmal felszínre törtek. — Ha például Liszt magyarsága, népisége felszínesebb, mint Bartóké: ebben helytelen lenne asszimilációs kérdést látni; a magyarázat egyszerűen az, hogy magyarság-parasztság azonosulása Liszt idején még társadalmilag nem következett be; még a legtörzsökösebb magyaroknak sem jutott eszükbe abban keresni a magyar zene jellegét és törvényeit, ahogy a parasztok énekelnek, s így Lisztet sem vezették el a forrásokhoz.

Visszatérve a Németh megrajzolta Kemény-arc képre, az elmondottak után némi bizalmatlansággal kell fogadnunk, hogy éppen ő áll előttünk a történelmi érzék példaként: „Kemény Zsigmond a magyar történelmi realizmusnak, mely régi irodalmunkban olyan általános, ha nem egyetlen, de legnagyobb képviselője.” De Kemény példája csak arra kell, hogy a szabadságharcot megelőző, azt előkészítő fejlődés elítéltsége: „Abban a nyolcvanesztendő fejlődésben, amely a nemzetébresztő írók apró köreitől a szabadságharc Európát meglepő erőmutatványáig tart: a magyarság épp ebből a történelmi érzékből rúgott legtöbbet maga mögé.” (331. l.) Németh szemében a történelmi érzék annyit jelent, mint a végzet elsőbbségének hirdetése: „Megérteni a gyengeséget, melynél fogva a kiválót a végzet nagy gépezete elkapja s megértem a gép mechanizmusát, mely nemzedékeket darál le unatkozva s csak akkor bűg vadabbul, ha egy urául teremtett ember csontjait ropogatja: ez Kemény szépírói és tanulmányírói műzsája” — írja szóban lévő tanulmányában. (334-35. l.) Ez csak akkor igaz, ha megfeledekezünk Kemény *tetteiről*. De Németh maga is tudja, hogy Kemény Zsigmond elkísérte Kossuthot Debrecenbe, hogy „korántsem volt az a nehézvérű baljós, aminek önmagát utóbb feltüntette” (342. l.) Németh nézeteinek ellentmondásosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy általában elítéli a kiegyezést, de Keménynél csak bocsánatos bűnnek tekinti, hogy „az osztrák birodalomban valami nálunk is erősebb természeti kényszerrel lát, melyből kigondolnunk sem szabad”. Sőt más helyütt még élesebben, még általánosabban fogalmazza meg a kritikát: „Keménynek, mint a végzethívő magyaroknak általában, megvolt a hibája, hogy túl gyorsan fogadta el kímoldíthatatlan végzetnek, ami mint kényszerűség egyszer a nyakába ült. Így fogadta el Kemény Zsigmond a forradalom után a természettel egyetértő szervezetnek a Habsburg Birodalmat.” (344. l.)

*

Keményről, a 67-es kiegyezésről beszélünk, de már régen a jelenről van szó. Önként merül fel a kérdés: Németh ma nem leledzik-e a Keményéhez hasonló tévedésben a szovjet rendszer végzetszerűségét illetően? Mert a sajgódi esték homályából nyugat fele tekintve csak érelneszesedés jeleire bukkan, csak a rothadás édeskés szagát érz, s ennek megfelelően például csak lassan alexandrinussá váló irodalmat, művészetet talál. Az egyetlen kortárs, akivel hosszabban foglalkozik: Dürrenmatt nem egyéb, mint a „kapitalista rossz közérzet” kifejezője. — De arról már nem tud vagy nem akar beszélni, pontosabban: nem beszélhet, hogy van egy, az előbbinél nem kisebb válságot jelző „szocialista rossz közérzet” is, amelynek élmélygését a keleti féltekén mindenki nap mint nap érezheti, de beszélni róla csak elvétve, burkoltan lehet. Németh ezzel a rossz közérzettel nem foglalkozik elméletileg, sőt — ezer és egy jele van — szabadulni szeretne még a gondolatától is. De — mivel kétségtelenül becsületes ember és nagy író — szépirodalmi műveiben igen gyakran megtaláljuk ennek a rossz közérzetnek a nyomait; és ha figyelmesen olvassuk, tanulmányaiba is bele-belecsúsznak ilyen *áruló mondatok*. — A *Bánk bán* faluszínházi előadásáról elmélkedve például így fortyan fel: „Milyen szegény ez, érzem újra. Itt van egy nem éppen nagy, de eleven irodalom, mely főleg lírája huzalaiban nem közönséges feszültséget hord. Itt vannak a művelődési otthonok; a bennük felnövő nézők, akik ugyanazt várják, amit a régiek, hősök, akik a mi vívódásainkat viszik színpadra, s szöveget, amely méltó irodalmunk színvonalához, s amelyet az emelkedő sárisápok egyre jobban megértenek. Valami olyat — ha gyengébb is —, mint a *Bánk bán* volt annak idején ... Miért nincs ilyen? Vagy tán van, s azt is a szerző halála után kezdik majd játszani?” — Vagy a *Bernarda háza*-val kapcsolatban általában felveti a cselekvés kérdését, s keserűen állapítja meg: „A mai embernek felelősségteljes tette, messze kiható cselekvésre egyre kevesebb alkalma van, annál jobban ismeri az átvívódott éjszakákat, jellemet próbára tevő helyzeteket, amelyekbe a világ követelménye s az önmagunkhoz való ragaszkodás szorít.” — Nem kisebb kiábrándulással, keserűséggel csuklik meg a hangja, amikor a fiatalokhoz intézett előadásában a káprázatos, romantikus pályák csábításaitól óvja őket, a művészi pályák varázsának csökkenéséről szól: „aki látja például, milyen erők közé szorul egy író, nem igen kíván a bőrben lenni”. — Vagy nem egy egész korszak hivatalos irodalmának, irányított művészetének csömörét közvetíti-e, amikor egy fiatal, magyarul is tudó orosz diplomata szavait idézi: „Csehov nem akar tanítani ..., ő adja az életet, ahogy van.” — És függetlenül az író szándékától, lehetetlen nem aktualizálni Dürrenmatt

koldusának: *Akkinak* a jellemzését, Németh megfogalmazásában: „A hatalmasok: hatalmasok, ezt hitvány dolog semmibe venni és fegyver nélkül szembeszállni velük. A hatalom mindent elvehet, asszonyod, lányod; még a bölcsességed is, csak ahhoz nem nyúl, akinek semmije sincsen. Az ember legyen hát szürke. Sompolyogjon be az együgyűség mezében, mint rabszolga, mulató cimbora a várba, túrje el a szegényt, s robbantsa belülről emberségével a falakat, mint a hóhérműbe öltöző Akki, aki a lenyakazandó rabokat szélnak ereszi.”

De ilyen *áruló mondatok* mellett vannak Németh mai írásaiban *félreérthetetlen* mondatok is, amelyek szentesítik a magyarságnak az úgynevezett keleti világba való kapcsolódását; s ez egyértelmű a szovjet hegemonia szófogadó vállalásával. Annak idején, Szekfüvel vitázva, még nyugati orientációs kelet-európaiságot hirdetett Németh: „Nos, e kelet-európai népek természetes szövetségesei a franciák és az olaszok voltak” — írja (202. l.). — Ma már csak a kelet-európaiság marad meg: „kelet-európai nép vagyunk” — hirdeti többször is az elhatárolás bevallott célzatával; sőt odáig megy, hogy kijelenti: „a tágabb dunai hazát most mosom egybe a tőle keletre lévő világgal, a Szovjetunió népeivel”. Petőfi verseinek orosz fordítása ürügyén az fejtegeti, hogy kultúránk megnemérettettsége is csak kelet felé oldódhat fel: „Az itt készülő fordítások mintha ablakot törtek volna a sötétségben, s a sokáig nyugatra néző magyar irodalom most végre ebben az irányban jutna a világ elé.” Mintha a magyar irodalom — a modern, népi forrású magyar zenéről nem is beszélve — nem tört volna magának nyugat felé még szélesebb utat az utóbbi tíz évben?!

Különben is ennek a kelet-európaiságnak hirdetése indokolt volt a két világháború közötti kurzus idején, amikor a hivatalos kultúrvezérek, főleg Hóman — a német kultúrfőlény erőszakolásával igyekeztek a magyar irodalom és művészet igazi értékeit háttérbe szorítani, elhallgattatni. Egy kelet-európai konföderáció álma, ha ábránd volt is, — Kossuth óta haladó ábránd volt és maradt. De ma ez a keleti orientáció, amely nem más, mint a szovjet elnyomás szentesítése, önként — s talán durcáskodva? — falaz be egy ablakot, amelyet a békés egymás mellett élés taktikája, és a *sztálintalanítás* egyre vitathatatlanabb tényei mégiscsak megnyitottak. Ehelyett Németh *vigyázó szeme* csak Moszkvára vetül. Hibás perspektívából szemlélődve, úgy érzi, a jövő országába érkezett (*Sajkódi esték*, 416. l.); a szocialista társadalomban új fejlődési szakaszt fedez fel, amelyben lassan-lassan a szabadidő helyes felhasználása lesz az egyetlen probléma; „a szocialista fejlődés — írja — eljutott oda, hogy további menete attól függ, gyárai, szervezetei után mennyire tud igazán különb és tanultabb emberfajtát kialakítani”. (13. l.) Javíthatatlan idealista, a valóságot eszméin át látó szemével a „minőség forradalma” nagy eszményét: az értelmiségi társadalmat megvalósulva látja — egyelőre Moszkva színházaiban a nézőtérén: „egy rendkívül homogén társadalom alakult ki — jegyzi meg — egyneműbb, mint a világ bármely eddigi társadalmá”, „munkást és értelmiségit nemigen lehet megkülönböztetni többé”; lelkendezve állapítja meg, hogy „mindenkinek van tisztességes ruhája, az élelem beszerzése nem gond többé”; az emberek figyelme „az élet biztosítása felől lassan az élet alakítása felé fordul”, stb.

De Németh még tovább megy. Korábbi kommunistaellenes érzelmeire így emlékezik vissza: „A kommunizmustól annak idején nem Lenin tanítása és példája, hanem a honvéd háborút megelőző évtized eseményei tartottak távol”. Néhány sorral odébb aztán ez olvasható: „egy nemzetet a nagypéterinél nagyobb feladatok elvégzésére csak péteri egyéniség (s nem írogató Golicin hercegek) tarthatnak össze, ezek pedig nem szoktak pontos politikai elektronikus gépek lenni, hanem nagy energiájuk mellett péteri hibákkal megvert emberek”. (166-67. l.) Alekszej Tolsztoj *Nagy Péterének* keletkezéséről van szó; arról, hogyan írta bele a regénybe „az élő történelem is gyötrelmét és diadalát”. A „péterei hibákkal megvert emberek” prototípusa: Sztálin ... Ha nem is rehabilitálásához, de az ő megértéséhez jut el Németh László ...

Neofita célon túllövés, túlbuzgalom ez? Vagy óvatosság: hátha visszajönnek még az elátkozott idők? Nyilván ez is, az is, megtoldva a már emlegetett politikai realizmus obszessziójával. Vagy méginkább: a predestinációs gondolat végső következtetéseit vonja itt le öregségére Németh László, a történelemre alkalmazva: minden úgy volt jó, ahogy volt, hisz elrendeltetett ... Főleg kis nép ne kapálódzón, amikor a sors haragvóan hullámszik, csak vitesse magát az árral, arra vigyázva: minél kevesebb sós lé szaladjon le a torkán ...

Ha az új idők hoztak új tanulságot Németh számára, hát ez abban áll, hogy véglegesen leszámolt, a háború kellős közepén olyan bizakodóan meghirdetett *külön magyar út* lehetőségeivel „A nemzeti történelem — írja — csak összehasonlítható stádium lehet”, hisz „önálló története csak egy egész civilizációnak van”. Józan, higgadt, megszívlelendő szavak ezek; aki politikát akar csinálni, ma már nyilván csak ezeknek a tényeknek alapján állhat, különben köddé válik a ködevők táborában. Nincs magyar megoldás, „az igazi nemzeti érdek egybeesik az emberiség érdekeivel”. De Németh szemében ez az emberiség a valóságban kiégett, illúziótlan fogalom. Messze vagyunk a romantika derűlátó, patetikus humanizmusától. A szó a politikai blokkokkal azonosul, amelyekről nem lehet tudni: menedékei vagy temetői lesznek-e a kavargó kis nemzeteknek. — Ahogy Németh egyik kulcsfigurája: Méhes Zoltán mondja az *Égető Eszterben*: „Elszigetelt

nemzeti politika, az nincs többet. Csak blokk-politika van. S azt a nagy nemzetek csinálják ... A kis nemzetek ideje akkor jön el, ha ugyan eljön, amikor ez a sok államcsepp egy nagy világállammá egészen összeáll ... Csak az a kérdés, hogyan ... Iszonyú lehetőségek le-fölfelé ... Minden azon múlik, hogy tud az emberiség a jólétével élni. Az egy emberiség most már meglesz: a kis népeknek lehet itt szerepük. Megcsinálni az embert is hozzája." Ugyanez a Méhes másutt így dohog: „A nemzeti irodalom! — Lehet, hogy innen az örültség. Régen csak irodalom volt, világirodalom. Azt, hogy minden népnek teljes, eredeti irodalmának, sőt kultúrájának kell lennie, a romantika találta ki. Alig több százötven esztendősnél. Nemzeti nyelven, minél szélesebb tömegeknek, amit addig csak latinul vagy franciául lehetett kapni. Az én életem is mibe telt el? Értékeket bizonygattam, ahol kevés, vagy semmi sem volt. Lángoszlopként kanyarogtam egy-két naiv ember előtt, aki elhitte a nemzeti irodalmak szerepéről a mesét ...” — „Nincs többé elszigetelt nemzeti sors, nincs különálló irodalom. A magyar írók erejük öthatodát ennek az illúzióknak a karjába hordták. Csak vasárnap voltak varázslók, hétköznap napszámosok. Ezt fájdalmas beismerni. De van benne jó is. Visszaadja az emberi szabadságom. Az emberiség közös nagy dolgaival foglalkozhatom úgy, mint eddig a nemzetével,”

Különös ellentmondások: Németh pont akkor mond le régi álmáról: az önálló irodalom, a nemzetek nagy koncertjébe való önálló beleszólás lehetőségéről, amikor ez a valóságban megindult. És megint nem egy illúzió kedvéért, egy illúzió káprázatában történik-e mindez? „Az emberiség közös nagy dolgaival való foglalkozás”: nem ábránd-e ez ma otthon? Elképzelhető-e igazi szintézis egy — bár enyhülő, de alapjellegét meg nem változtató párdiktatúra légkörében?

Németh nem vetheti fel ezeket a kérdéseket; érz-e, nem-e a vállalkozás kikerülhetetlen buktatóit, nem derül ki. Mindenesetre a mai fiatalságnak nyugalmat szónokol; belenyugvást, a fennállóba „hosszú időre való berendezkedést” hirdet. „Az adott szocializmus fölött — olvassuk ismert péti beszédében — például nem egy tökéletes szocializmus platoni eszméjét próbálnám megcsonlogtatni, hanem letről, a szívemben hordott Jóügy felől próbálnám úgy átgátni, hogy minél jobban hasonlítson rá.” — Az író szavainak helyi, gyakorlati hasznához nem fér kétség. De az, aki valóban az emberiség közös nagy dolgaival akar foglalkozni, lemondhat-e teljesen az ideálokhoz viszonyításról: bármilyen fejlődés örök nagy motorjáról? — Elképzelhető-e igazán emberi élet, egyetlen ember élete is, lázadás nélkül?

Szónoki kérdések ezek. — Legkevesbé attól várunk választ, akihez intézzük őket. Kétségtelen nemzetmentő szándékkal vált Németh László a konformizmus, sőt konzervativizmus prókátorává. Én mégis úgy érzem, legújabb politikai írásaiból nem ezek a higgadt, kesernyés szavak, ezek a bölcs, kiábrándult és óvatos mondatok fognak élő eszmékként az utókorban tovább élni, hanem például az 56 novemberében kelt „*Emelkedő nemzet*” sorai: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett.”

*

A vitatható *politikus* Németh László pályáját, eszméinek fejlődését és összefüggéseit igyekeztem itt igen vázlatosan megrajzolni. Méltánytalanság, igazságtalanság lenne, ha konklúzióul nem a vitathatatlan Németh Lászlónál kötelnék ki mégis. — Mert az író az utóbbi évek során is letett a magyar olvasók asztalára néhány jelentős, távlataiban, megformálásában egyaránt igényes művet. Ragadjunk itt most ki kettőt: „Az utazás” c. vígjátékát, és pedagógiai tanulmányait. Az első arra példa, hogyan lehet a mai politikai, társadalmi viszonyokat sűrítve, torzítva is realisan ábrázolni úgy, hogy abból az eljövendő korok is megtudhassák, miként éltek, gondolkodtak, beszéltek a magyar vidéken a szocializmus Sztálin halálát követő korszakában. — Németh pedagógiai tanulmányai pedig azt bizonyítják, hogy a szerző — ha a téma megengedi — valóban nemzetközi érdekű kérdésekre tud figyelemre méltó mód válaszolni.

„Az utazás” egy alföldi történelem-földrajz szakos tanár kálváriáját hozza színre. Az események elindítója egy moszkvai tanulmányút, amelyre a köztisztviselőben álló, 51-ben politikai okok miatt felfüggesztett tanár, nem tudván szakmai érdeklődését legyőzni, vállalkozott. Alighogy visszatér, két tűz közé kerül. Egyrészt a párt igyekszik — tapintatosnak éppen nem mondható eszközökkel — a maximális propaganda szólammennyiséget kisajtolni belőle; rehabilitálják, egycsapásra 56-ban „kompromittált” veje iránt is megbocsátó érdeklődést tanúsítanak: képességének megfelelő beosztást ajánlanak fel a forradalom következtében fizikai munkássá lefokozott személynek. Minden látszat arra mutat tehát, hogy sikerült az addig olyan tisztának ismert jellemet bemocskolni, megvásárolni. Mindez csak növeli az úgynevezett „reakció” felhőrdülését, amely nem késik kifejezni, hogy csalódással, megvetéssel tekint egykori bálványára. A párttagok meg a féltékenységtől sziszegnek; félnek, hogy az újszerű társutas kifúrja őket pozíciójukból. A helyzet az értelmiségi klub összejevetelésén tragikusra fordul: Karádi tanár úr élménybeszámolót kénytelen tartani, de a felizgatott embert beszéd közben érkrízis éri. A megoldást — *deus ex machina* — egy ideális

kommunista, Mircse megjelenése hozza. Vele beszélgetve Karádi belátja, hogy azért nem mindenki tartozik a becstelenség táborába. De szellemi és erkölcsi önértékelését az hozza vissza, hogy — leleményes stíluselemzéssel — kideríti: a párt egyik helyi lapjában ugyanaz az újságíró „csöppent egy kis iróniát a megtért reakciós poharába”, aki két nappal előtte épp annak a hazugmód lelkesedő interjújának a szerzője volt, amely a konfliktust elsősorban kihoztotta. — Az emberségében megsértett öreg pedagógus, főlényét visszanyerve, a diákcsoportok színvonalára szállítja le maga előtt a dicséret és kritika mezében egyaránt jelentkező meghurcoltatást.

Eddig a történet. Már önmagában is igen szerencsésnek mondható, mert lehetővé teszi mind a korlátozott reakció, mind az átlag-pártiság — ahogy a darabban Mircse mondja: a „kétféle reakció” — leleplező kritikáját. — Sokan úgy próbálták a darabot megközelíteni, kihámozni mondanivalóját, hogy Karádit egyszerűen azonosították Németh Lászlóval, a tanár szavait az író szándékával. A módszer már elvileg is helytelen, hisz egy regény vagy dráma eszmei magját, tanulságát nem lehet néhány kiragadott mondattal kimeríteni, bármilyen logikus tételekké állnak is össze azok; az író nem lehet egyetlen — még legrokonszenvesebben megrajzolt alakjával sem mechanikusan azonosítani. A mondanivalót az egész konstrukció hordozza mindig; s drámában talán éppen megoldatlan belső monológok költöznek szembenálló felek húsába, vérébe, — mondataiba.

Az *utazás* főmondanivalója szerintem mindenek előtt a *színdarabban rekonstruált légkör hitelessége, realitása*; a magyar közönség 45 óta először hallhat embereket úgy beszélni a színpadon, mint az életben. — Persze az otthoni kritika (elsősorban Király István) igyekszik a darabot sematikus beállítást, túlzott jelentőséget tulajdonítva Karádi egyes kiragadott mondatainak. Karádi egyik kijelentésében: „ha mindent kivonunk és összeadunk végül is emelkedett”, (értsd: a nemzet a mai kereteiben) valami nagy rendszer melletti vallomást vélnek egyesek felfedezni. De ha kicsit jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy a *mondattal rendkívül üres*, még akkor is az, ha az író történetesen súlyosnak szánta. Mert a világon pillanatnyilag nehezen lehet egy-két országot találni, amely az utóbbi 20 év alatt ne emelkedett volna valamiképp a maga (akár szocialista, akár kapitalista) kereteiben. — Aki meg éppen Mircse alakjában, cselekedeteiben és nyilatkozataiban véli a bűvös alapmondanivalót megtalálni, igencsak pórul jár, mert ez a „kettős biztosítású kommunista” nem állja ki az erőpróbát; alig nyúlunk hozzá, szétpukkan, hisz csak a kíváncsiak buborékaiból állt össze. Németh maga is hangsúlyozza a vígjátékához fűzött magyarázataiban, hogy követendő példának, ideálnak szánta.

A lényeges viszont az, hogy — sokszor szinte alig észrevehető rezdülések, félszavak, elszólások formájában — ott remegnek a sorok között a mai emberek mindennapos félelmei, reményei, hiedelmei. Figyeljük meg például ahogy Karádi lánya beszél: „Mindenkinek el kell magyarázni. Hogy igaz, hogy a kedves papa kiment a SzÜbá? Még a vezetőnőm is olyan ironikusan kérdezte: „Na, Margitkám, mit ír a papa? Milyen élményekkel jött haza?” Pedig az ő szája ugyancsak teli van értekezleteken az élenjáró országgal.” — Kevéssel ezután egy másik szereplő így faggatja a tanárt az ottani hangulatról: „Az igaz, hogy a magyaroknak nagy respektusuk van? (Halkan.) Azóta?” — Vagy gondoljunk arra az *éberségre*, ahogy az egyik újságíró a tanár szájába vág: „Karádi: ... A barátomnak éppen mondom, — ő ugyanis nem hitte el, hogy egyedül engedtek bennünket csatagolni ... *Lakatos*: Igen? Ki a barátja a professzor úrnak?” — Vagy itt van a tanár vejének keserű kitörése: „Nem utaztatnak egy embert ingyen ... a legmodernebb szállítóeszközökön ... A végén beadják a számlát.” — Ilyen, a darab mélyebb szövegből eredő realizmust fejeznek ki Karádi néni szavai (a szerző téziseitől függetlenül, tán épp azok ellenére), amikor a „viharba” keveredett vejét mentetgeti a párttitkár előtt: „Nem csinált ő semmit. Itt Küngösön, tetszik tudni, nem történt semmi sem.” — „De hát a munkások annyira szerették. Beválasztották abba az izébe. A félmnyomóban volt.” Igen, akkor a munkások választottak, és azt választották, akit *szerettek* ... — Teljes egészében idézni kellene Forgács párttitkár és Karádi beszélgetését az élménybeszámoló előtt. A tanár először bátran, kifejezéseit nem válogatva tiltakozik az interjúban közölt szavai meghamisítása ellen, de amikor megtudja, hogy lánya már fönn volt a pártban, s régen húzódó lakáskérésükre biztató választ kapott, bocsánatot kér, amiért az imént leckéztetni merte a párt mindenható képviselőit. „Mert — ahogy mondja — akinek családja van, annak úgy látszik: nem lehet önértéke.”

Mindent összegezve: Az *utazás*, úgy érzem, jelentős mű, mert egy egész nemzedék életéről, fizikai és erkölcsi vergődéséről ad hiteles, s így a jövő érdeklődésére is számot tartó híradást.

A mai teória-gyártó Németh László működésében leginkább figyelemre méltóak pedagógiai nézetei. — Mint tudjuk, ezek a gondolatok nem pusztán spekuláció szüleményei: a háború után az író tanárrá minősül át Vásárhelyen; alkalmat van a „*Minőség forradalma*” legszebb eszméit, terveit a valóságban is kikísérletezni. A *Tanúra*, s a Tanú-füzetekből összeállt „*Minőség forradalmára*” maga a szerző így néz vissza: „Célom az volt, hogy ifjúságunknak enciklopédikus műveltséget nyújtsak ... Műveim közül ez hagyta a legmélyebb nyomot a magyar értelmiség körében; minthogy apám pedagógiai hajlamát örökölt, ezt tartom a legfontosabbnak.”

Németh úgy látja, hogy a nemzet igazi felemelésének útja az egyének felemelése, az önművelés megszervezése. Nyilvánvalóan ebben is van egy jó adag „vészeljük át” filozófia, mert a napi politikai cselekvésről a népművelésre irányítja a figyelmet. Ezzel magyarázható az író rendszerének lépten-nyomon feltűnő utópikus színeződése. Németh egy „felvilágosult abszolutizmus”: költők, tudósok, nemzetgazdászok tekintélyi államán át képzelet el az elérkezést a paradicsomba, amelyet „értelmiségi társadalom”-nak nevez. Ennek a képzeletbeli rezsimnek a legfőbb vonása az, hogy állampolgárai állandóan változtatják a fizikai és szellemi munkát, így őrizvén meg teljes emberségüket. (Ezt az utópiát egyébként több művébe, így a *Cseresnyésbe*, sőt *II. József* drámájába is beleírta: „Én éppen azt akartam — mondja a császár Sonnenfelsnek —: az államot úgy alakítani át az egyenlő jogú és egyenlő lehetőségekkel induló polgárok szervezetévé, hogy az a magas műveltség s társasági szellem, amelynek mi részesei voltunk — a tisztviselő és kereskedő rétegen át a parasztok téglás házaiba, sőt kalibáiba is eljusson.” Másutt pedig így kiált fel: „Én nem eltörölni akarom a nemességet; én mindenkit nemessé akarok tenni”; és Mozart szonátákat játszó parasztról álmodozik ...)

Nos, ami a két háború között utópia volt Némethnél is, most — az otthon elfogadott hivatalos állásponttal nem ellenkező, szerényebb keretek között, a politechnikai oktatás cégére alatt, úgy látszik, kikísérletezhető a valóságban is. (Már ha a hivatalos szervek komolyan figyelembe veszik Németh ötleteit, javaslatait ...)

„Aki hisz a pedagógiában — vallja Németh — az csak optimista lehet”. E hit szerint „az emberek (az eddiginél különbre) nevelhetők, (az eddiginél többre) taníthatók”. Jellemző, hogy az író az utóbbit vallja inkább, ez utóbbi: többre tanítás köti le figyelmét. Régi kedves elve: az enciklopédikus és politechnikus oktatás kiteljesedik, határozott program formáját ölti, a háború utáni vásárhelyi tapasztalatokkal gazdagodik. A politechnikai oktatás lényege Németh fogalmazása szerint az, hogy az emberi kéz tudását is bele kell venni az általános műveltség fogalma alá. Ezáltal nemcsak életrevalóbb embereket nevelünk, de a munka megbecsülésének erkölcsi követelménye a gyermekkorban beidegződött élmény-rendszerre válik. (Gondoljunk a *Kapások* vagy a *Cseresnyés* farmjára, ahol a szőlőkapálást váltogatják kézi szedéssel, görög auktorok olvasásával.) Rendkívül fontos gyakorlati kérdés azonban: honnan szerezhető a szükséges időmegtakarítás. Németh szerint „tárgykombinátok” szervezése révén. (Sajkódi esték, 24, 26, 28. l.) A „tárgykombinát”: hagyományos értelemben vett több különböző tantárgy összevonása egyetlen tanár kezében, az ismeretterjesztés általánosabb s egyben életszerűbb fejezetcíme alatt. Németh szerint ezáltal nemcsak az egyes tárgyakban elkerülhetetlen ismétlésekből következő időpazarlás küszöbölhető ki, hanem a nagyobb összefüggések érzékeltetése is könnyebbé válik a tanulók előtt, ilyenformán szinte egyetlen tárgyba torkollik minden, s ezt „megismerés-történetnek” nevezhetnénk. A történelmi szempont bevezetése a természettudományok tárgyalásába természetes kapcsolatot teremt elmélet és alkalmazás, szaktudományok és technika fejlődése között; fizika, kémia, biológia stb. egyetlen folyamatban szemlélhető, „a felfedezések története keretében”, amely — mondani sem kell — mennyire alkalmas a fejlődő ifjúság érdeklődésének ébrentartására. — Kézenfekvő a kritika: a hagyományos értelemben vett tantárgyak megszüntetése megoldhatatlan feladatok elé állítja a nevelőket, olyan széleskörű műveltséget kíván meg tőlük, amellyel általában nem rendelkezhetnek. Németh erre azzal válaszol, hogy megfelelően szerkesztett tankönyvekkel és vezérfonalakkal az említett nehézséget el lehet hárítani; s példára is hivatkozik: arra, hogy egy átlagosnál nem nagyobb képességű fiatal tanárnő az ő irányítása alatt Vásárhelyen több mint kielégítő eredményeket ért el a tárgykombinát-módszerrel. — A végső cél az új értelmiségi társadalom kialakítása; ennek alapja az, hogy általános műveltséget szerezni egyre könnyebb, míg magas műveltség elsajátítása egyre nehezebbé válik. Mindenesetre megkönnyíti az iskola szerepét, hogy ma már általában nem az iskola ösztönzi az életet, hanem az élet az iskolát; sőt egy sajátos nehézség épp onnan adódik, hogy a sajtó, a rádió, a televízió, az utca olyan hatalmas ismeretmennyiséggel bombázza a ma élő ember tudatát, hogy szinte képtelen rendet tartani közöttük. Épp ezért az áttekintés képességének kifejlesztése és megnövelése civilizációnk egyik legfontosabb feladata; ez ismét csak ráirányítja a figyelmet a „tárgykombinát”-módszer előnyeire, mnemotechnikai és nevelői hatására.

Aki valaha is foglalkozott neveléssel, nem győzőz álmélkodni Németh ötletgazdagságán, gyakorlatiasságát nem csökkentő nagyvonalúságán. Igen megszívlelendő eredeti pedagógiai ötlet például az, hogy egy tárgy tanításánál, a részletek egymásutánja előtt ajánlatos néhány óra keretében felvázolni a tárgy *alaprajzát*; a történelem oktatását például 10-15 órás világtörténeti esszével kezdeni a főfolyamatok érzékeltetése, a kronológiai alapismeretek közlése céljából. Így a legkisebb részlet is könnyebben kerül a maga helyére az órák során. — Ha Németh pedagógiai elméletét jelentőségéhez mérten akarnánk ismertetni, nyilván túllépnénk ennek az előadásnak a kereteit. Befejezésül még annyit kell világosan látnunk, hogy a Németh által érintett nevelési problémák (a „maximalizmus”, az ismeretek rendszertelensége, stb.) világproblémák, amelyekre — érzésem szerint — sehol sem keresnek olyan reális, életrevalónak látszó megoldásokat, mint amilyeneket Németh lényegében már meg is talált. — Csak ne ismétlődjék meg a félreismerés, a mellőzés, a lusta vagy pökhendi legyintés bűne, amelynek — hány egészséges, haladó kezdemény balsikere tanúsítja!

— hazánkban különös hagyománya van. Így csak azt kívánjuk: minél előbb mutassa be a magyar köznevelés vezetősége a Németh szellemében készült tankönyveket ...

„A szellem embereit — írja Németh Tolsztoj-tanulmányában —, akik folyton a jövő bizonytalan anyagában dolgoznak, mint a tudomány kísérletezőit, nem tévedéseik, hanem eredményeik alapján kell megítélni.” Őszintén, leplezetlenül felsorakoztatva mindazt, amit Németh művében tévedésnek érzek, íme itt láttuk ennek a gazdag életműnek néhány újabb eredményét is.

Így „ha mindent kivonunk és összeadunk”, Németh László a nemzet egyik legnagyobb nevelőjeként áll előttünk, akinek mindenkinek van egy-egy megszívlelendő mondata; azok is tanulni kénytelenek tőle, akik koncepciójával sorozatosan nem értenek egyet. — A külföldön élő, két vagy éppen több nyelv malomközébe őrlődő író például breviáriumba írhatja az itt következő sorokat: „Minek köszönheti Tolsztoj, de már Puskin is, hogy prózája minden provincializmustól, romantikus nyelvi erőltetéstől mentes tud maradni? Én azt hiszem annak, hogy a klasszikus kor irodalmát olyan elit csinálta, amely évszázados kétnyelvűségben élt, s az állandó összehasonlítás érzékét fejlesztette ki benne a mindenütt érvényes s érthető s a csak helyt s egyszer kialakult iránt.” — Vagy hallgassuk meg, amit az emigrációról mond, Szekfűvel vitázva, aki „Száműzött Rákóczi”-jában azt állította, hogy „minden emigráció erkölcsi és szellemi nyomorba fúl”, „minden száműzött élete a köznek hasztalan”. „Kétségtelen — ismeri el Németh —, hogy a hazai kenyérről leszakadni: nagy megpróbáltatás s a hazátlanság nyomora jobbra érdemest is felőrölhet. De miféle törvény ez? Van-e Lengyelországnak nagyobb büszkesége, mint az emigrációja, mely még alkotni is többet alkotott, mint az otthon maradtak. Dante és Comenius erkölcsé felőrlődött-e a szerencsétlenségben? S ha úgy volna is: való-e gúnyolni, aki előbb bukott el ügyében, s csak aztán erkölcsében? S főként: való-e gúnyolni magyarnak? Hisz az egész magyar történet: emigráns történet — a külső és belső emigrációk láncolata. Az emigránsot egy dolog ítéli meg: az ok, amely miatt hazája életéből kizárattott vagy kizáródott. A magyar emigrációkat ez menti fel. Minden nép vezető rétegének küzdenie kell azért, hogy népe sorsát ő irányíthassa: ez a fej joga a testhez, s akit ez tesz emigránssá, az a természetellenes erőszakban hordja feloldozását.” (...) „A turini botanizáló, aki minden magyar kortársánál tisztábban látta helyzetünket, jövőnket és mai programunkat: kikezdzhetetlen ősképe a magyar emigránsnak.” (Kiforgatnak múltunkból; Kisebbségben, 187 l.)

— Lehet-e méltóbb célunk, mint a mindennapok tetteivel bizonygatni Németh László ma sem elévült igazát?

PÉTER LÁSZLÓ

A magyar nacionalizmus¹

Kedves Hallgatóim!

Előadásom tárgyköre nagyon nagy. Nyilvánvaló, hogy 50 perc alatt még általános képet sem tudnék minderről adni, ami a magyar nacionalizmushoz tartozik, és még ha ez sikerülne is, az eredmény egy kétséges értékű vázlatnál nem lenne több.

Nem vállalkozom éppen ezért egy egész sor, a nacionalizmushoz tartozó kérdés tárgyalására. Nem beszélek a magyarországi nacionalizmus keletkezéséről, arról ti., hogy milyen előzmények alapján, milyen feltételek között és hogy hogyan fejlődött ki a nacionalizmus. Még csak fel sem teszem a kérdést, hogy miért jött létre a nacionalizmus Magyarországon, és hogy elkerülhető lett volna-e a megjelenése. Nagyon keveset mondok a magyar nacionalizmus történetéről is, a magyarországi nem magyar nacionalizmusokról, ezek történetéről pedig éppenséggel semmit sem. Nem beszélek arról sem, hogy hogyan, milyen külföldi és belföldi hatások alatt állt vagy áll jelenleg is a magyar nacionalizmus, és hogy miért áll. Nem célja továbbá előadásomnak az sem, hogy a magyar nacionalizmusról valamilyen általános értékelést adjon. Bár előadásom itt-ott szükségszerűen tartalmaz értékelő megállapításokat, ezeket, amennyire lehet, elkerülöm. Bármilyen érdekes is lenne, de nem terjedhet ki előadásom a magyar nacionalizmussal kapcsolatos, múltban folytatott, vagy éppen jelenleg folyó viták ismertetésére sem. Még az igen jelentős Molnár Erik folyóirat-vitáról sem lesz szó.² Az előadást követő megbeszélésen, természetesen, bármelyik kérdés ezek közül előkerülhet.

Előadásom alig több egy állításnál és csak ott és annyit mondok el abból, ami a magyar nacionalizmus tárgyköréhez tartozik, ahol és amennyi ennek az állításnak az alátámasztásához szükségesnek mutatkozik. Az állítás — banálisán hangzik — a következő: A nacionalizmus az egész magyar közgondolkodást a reformkortól mindmáig alakító szemlélet; másképpen szólva, a nacionalizmus nemcsak egy irányzata a magyar politikának a sok közül, hanem ezen felül a legkülönbözőbb politikai irányzatok mögött meghúzódó szemlélet is. Véleményem szerint e szemlélet ereje gondolkodásunkon még ma is olyan nagy, hogy még messze vagyunk attól, hogy e szemléletnek magának a magyar politikai életben az elmúlt másfél száz év alatt betöltött szerepét a maga teljességében fel tudnók mérni. Alábecsüljük a nacionalizmusnak a legújabb kori magyar történelemben betöltött szerepét és már önmagában ez is indokoltá teszi, hogy egy előadásban elsősorban erről legyen szó.

Előadásom tételének a magva egyáltalán nem eredeti és még csak nem is új. Köztudott, hogy sok nyugat-európai politikai író tartotta az elmúlt száz évben a magyar politikát 'teljesen' nacionalistának. Sőt nemcsak külföldiek, hanem magyar írók és politikusok is, Széchenyi, Eötvös, Mocsáry, hogy csak a legjelentősebbeket említsem, írtak vagy beszéltek a nacionalizmusnak a magyar politikai életben, közgondolkodásban betöltött nagy szerepéről. Vajda János írta 1862-ben:

megtámadott nemzetiségünk kétségbeeső féltésében annyira belebújunk magyarságunk föld alatti bástyáiba, cifra szűrünket úgy a fejünkre húzzuk, hogy az ember alig látszik a — magyartól.³

Az elmúlt ötven év során néhány történész és politikaprofesszor is állította, hogy a nacionalizmus nagy szerepet játszott a magyar politikai életben. Talán nem egészen helyes Széchenyit, Eötvöst, Vajdát, Mocsáryt, a század eleji nyugat-európai politikai írókat és egy-két magyar történészt együtt említeni, mint akik valamennyien a nacionalizmus nagy szerepéről beszéltek, a magyar politikai életben. Csak nagy

¹ Az 1965. szeptember 13-án elhangzott előadás szövegét P. L. utóbb kijavította, és jegyzetekkel látta el.

² A hazai nacionalizmus vitáról lásd * * * alatt a tanulmány végén.

³ Önbírálat. (Kozocsa S.): Vajda János Összes Művei, é.n. 1100. I.

általánosságban volt mondanivalójuk hasonló és sok tekintetben egymástól egészen eltérő dolgokat vallottak a tárgyról. Külön előadásba tartozna, hogy pontosan mit.

E bevezető után most azt szeretném meghatározni, hogy miképpen használom a nacionalizmus szót. Előadásomban a 'nacionalizmus' alatt elsősorban egy modern politikai doktrínát értek, amely azzal az igényrel lép fel, hogy a szuverén állam meghatározásához ad kritériumot. A doktrína szerint ez a kritérium: a nemzet. Közelebbről szemügyre véve, a 'nacionalizmus' elsősorban három, egymással szorosan összefüggő tételből áll. A három tétel a következő:

- (a) Az emberiség nemzetekből áll;
- (b) a nemzet ismérvei megállapíthatók;
- (c) csak az az állam legitim, amely a nemzeti szuverenitást fejezi ki.

Ezek a tételek ma ugyan magától értetődőnek tűnnek, de ez korántsem volt mindig így. Együttesen és abban az értelemben, ahogy ezeket a tételeket ma értjük, a XIX. század eleje előtt sehol sem léteztek. Nézzük az első tételt:

(a) Már a késő középkori források is beszélnek Európa különböző nációiról, de ennek semmi köze nincs ahhoz, amit a XIX. század óta a doktrína első tétele alatt értünk. Ha ugyanis ezt a tételt a két másik tétellel való összefüggésében értjük, és szembeállítjuk a középkori és kora újkori eszmékkel, akkor, hogy sok mindent elhagyva csak a nyilvánvaló különbségeket emeljem ki:

(1) a régi náció kritériuma mindig egy jogállapot, vagy egy meglévő politikai organizáció volt. Akik egy azonos jogállású csoporthoz, comitathoz, regnumhoz, vagy imperiumhoz tartoztak, azokról mint egy nációról beszéltek. A nemzet akkor még jogi keretéből, politikai szervezetekből volt fogalmilag levezetve. A nacionalista nemzet-fogalomnál ez nincs így. A létező jogi keretek, politikai szervezetek már nem kritériumai a Nemzet⁴ fogalmának.⁵

(2) A nációhoz, vagy a modern nemzethez tartozás tudata a politikai lojalitás egy fajtája. Mivel a XIX. század előtt egyáltalán nem számított kivételnek, ha valaki egyszerre több politikai szervezetben (jurisdikció alatt) élt, általában annak sem volt akadálya, hogy (miután a nációt a politikai szervezetből vezették le) egyszerre több nemzethez tartozzék, legyen hozzá lojális. A modern, nacionalista nemzethez tartozás esetében ez elképzelhetetlen. 'Az emberiség nemzetekből áll' tétele alatt a nacionalizmus elsősorban azt érti, hogy az emberi élet legfontosabb kerete a Nemzet és ez a kijelentés azt is magában foglalja, hogy mindenki valamilyen nemzethez kell tartozzék⁶ és azt is, hogy a nemzethez tartozás kizárólagos, azaz, hogy csak egy nemzethez tartozhat valaki — legalábbis egy időben. A nacionalista nemzethez tartozás eszméje azt még elviseli (logikai szempontból), hogy valakinek a nemzete változzék, de azt már nem, hogy az egyén politikai lojalitását két (vagy több) nemzet között ossza meg. Az egyén vagy ehhez vagy ahhoz a nemzethez tartozik. Két nemzethez nem tartozhat egyszerre.

(3) A nációhoz tartozás (még abban az esetben is, ha valaki történetesen egy nációhoz tartozott) a XIX. század előtt csak egyike volt az egyén többfelé irányuló politikai lojalitásának. A király, az egyház, privilegizált csoportok helyi szervezetei felé irányuló lojalitás *mellett* foglalt helyet a nációhoz való politikai hűség. A nacionalista doktrína nemzete mint politikai lojalitás kategória a többiekénél fontosabb, legfőbb kategória, amely összegezi a lojalitás korábbi tárgyait. De ezen túlmenően: a Nemzet minden egyéb lojalitást magához képest relatívnak tüntet fel, egy bizonyos értelemben a lojalitás kizárólagos tárgya lesz és ezen keresztül abszolutizálódik. Ez néha olyan nagy mértékű, hogy a Nemzet, mint a politikai lojalitás fókusz, teljesen a korábbi lojalitások helyére kerül, azaz felváltja őket.

⁴ A továbbiakban a nacionalista 'nemzet' ragozatlan alakjában így: 'Nemzet'.

⁵ Erről bővebben: a doktrína harmadik (c) tétele alatt. E rövid összefoglalás itt azért szükséges, mert amit az alábbiakban a politikai lojalitásról mondok, az ezt feltételezi. Ez az egyik logikai összefüggés az első (a) és a harmadik (c) tétel között.

⁶ A kényszer morális. Gondoljunk az erkölcsi elítélésre, amit a „hazátlan” szó hordoz a magyarban.

⁷ A Nemzet felé irányuló lojalitást a nacionalizmus legtöbbször a Nemzet állama felé irányuló hűséggel azonosítja. A nacionalizmus doktrínájának harmadik tétele az állami szuverenitás fogalmán keresztül (amelynek abszolút birtokosa a Nemzet), szorosan összefügg az itt tárgyalt, Nemzet felé irányuló lojalitás abszolutizáló tendenciájával.

(b) A doktrina második tételének az értelmezésével gyorsan végezhetünk. Hogy a nemzet ismérvei megállapíthatók, a régi, a XIX. század előtti nemzetre vonatkoztatva értelmetlen kijelentés, mert mint említettem, akkor még a náció fogalma a létező jogviszonyokból, politikai keretből levezethető volt. A nacionalizmus a Nemzet fogalmát nem valamilyen létező politikai szervezetből vezeti le. Éppen ezért itt a kritérium, amely a régebbi nemzet-fogalomnál mint kérdés fel sem merült, mint probléma jelentkezik. Mi a Nemzet? Kik tartoznak hozzá? Hol vannak a Nemzet határai?

A doktrina azt ígéri, hogy mindezekre a kérdésekre pontos válaszokat ad. Ez az igény nem látszik indokoltnak. A különböző nacionalizmusok által adott válaszok nem vezethetők le a doktrinából, arbitrárisak, sokfélék, általában pontatlanok és nagyon sokszor ellentmondóak. A kritériumok lehetnek: nyelv, úgynevezett 'történelmi' igény egy meghatározott terület birtokára, faj, közös kultúra, vagy ezeknek és egyéb tényezőknek valamilyen esetleges kombinációja. A XIX. század elejétől napjainkig jelentkező Közép- és Kelet-Európai, ázsiai és afrikai nacionalizmusok Nemzet-kritériumainak a rendbe szedése aligha mutatna ki valamilyen belső, logikai kapcsolatot magával a doktrinával.

(c) Rátérve a nacionalizmus harmadik tételére, a doktrina magvához érkeztünk el. A régi szemlélet szerint a nemzet vagy egy jogállapotot jelölt, vagy egy (létező) politikai, vagy egyéb szervezethez tartozást fejezett ki. Akik egy comitathoz, regnumhoz vagy imperiumhoz tartoztak, vagy ezeknek egy része, alkotott egy nációt. Diderot enciklopédiája is a nemzet alatt azokat érti, akik egy ország bizonyos részén laknak és ugyanannak a kormánynak engedelmeskednek. A nacionalizmus megjelenése előtt a szó legszélesebb értelme szerint: „a nemzet azokból áll, akik egy államban élnek”. Állítsuk szembe ezzel a mondattal a doktrina megfelelő tételét: „csak az az állam tekinthető legitimnek, amely a nemzeté”. Két nagyon fontos különbséget kell megállapítanunk a két kijelentés között:

(1) Az első az, hogy a 'nemzet' és a 'politikai szervezet' (állam) szerepe a doktrina tételében a régi szemlélethez képest felcserélődött. Másképp szólva, a nacionalizmus megjelenése előtt a nemzetet vezették le a politikai szervezetből, amíg a doktrina éppen fordítva: a politikai szervezetet vezeti le a nemzetből.

(2) Közelebbről szemügyre véve a két mondatot, az is világos, hogy formáját tekintve ugyan mindkettő egyszerű kijelentő mondat, a doktrina tétele azonban (szemben a régi szemléletével) egy alapelv, amelyből adott esetben (ha az állam nem a nemzeté) egy felszólító mondat következik, az ti., hogy a nemzeti államot létre kell hozni. A nacionalizmus ezen a ponton a politikai hatalom legitimitásának új elméletét állította fel. Az a tétel, hogy a hatalom csak akkor legitim, ha az a nemzeté, megkérdőjelezte a létező államok jogszerűségét Európa nagy részén, a XIX. században. Mi lett a legitimitás új alapja? Mint láttuk: a Nemzet. Mik a nemzet kritériumai?⁸ A doktrina ezt homályban hagyta: a kritériumok esetlegesek és sokfélék. Ami közös bennük, az elsősorban a funkciójuk: jogcímekeket szolgáltatnak annak az igénynek az alátámasztására, hogy az állam a nemzeté legyen. Erről az oldaláról nézve a nacionalizmus alig több, mint egy közelebbről meg nem határozott (és már emiatt is terjedelmében változékony) igény a politikai hatalomra. Ennek az igénynek időről-időre való pontosabb meghatározására és egyben alátámasztására a nacionalizmus onnét szedi a jogcímeit, ahol éppen találja. A legkülönbözőbb fajtájú jogcímekeket a Nemzet szó tartja össze, oly módon, hogy ezek e szó alá rendelt fogalom kritériumaiként jelentkeznek.

A doktrina harmadik tételének az állam fogalma megvilágításra szorul. A nacionalizmus Állam⁹ alatt egy modern közjogi rendszert ért, amelyben a politikai hatalom birtokosa a Nemzet és amelynek politikai hatósága egy bizonyos területen kizárólagos. Az Állam alapelve az, hogy szuverén, azaz, a legfőbb politikai hatalmat elidegeníthetetlenül és feloszthatatlanul magában foglalja.¹⁰ Az Állam modern fogalma egyéb, ugyancsak modern fogalmak egész sorát feltételezi. A legfontosabbak: a szuverenitás, az alkotmány, a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom fogalma. Ezek a fogalmak az állammal együtt valamennyien

⁸ A kérdés, hogy mi a Nemzet és hogy mi a kritériuma, épp azért áll elő, mert a nacionalizmus doktrinája felcserélte az államnak és a nemzetnek a régi szemléletben betöltött helyét. E felcserélésből következik a doktrina első és második tételének logikailag szükségszerű kapcsolata a harmadik tétellel. Ez az összefüggés tekinthető a nacionalista doktrina belső magjának.

⁹ A továbbiakban a modern 'állam' ragozatlan alakjában így: 'Állam'; a magyar nacionalista Állam pedig így: 'Magyar Állam'.

¹⁰ Az Állam szuverenitásáról szóló és a nemzetet az állami hatalom birtokosának tekintő tétel összekapcsolva így hangzik: a Nemzet a szuverenitás birtokosa. A nacionalista doktrina harmadik (c) tétele ezen a ponton is szorosan kapcsolódik az első (a) tételhez: hogy ti. valaki csak egy nemzethez tartozhat és hogy a Nemzet minden más lojalitásnál magasabbrendű, legfőbb és ezért gyakran abszolútizált tárgya a politikai lojalitásnak.

az újkorban, Nyugat-Európában jöttek létre, és a XIX. században az Állam fogalmán keresztül — amely a doktrína szükségszerű része — valamennyien összekapcsolódtak a nacionalizmussal.¹¹

A nacionalizmus doktrínájával kapcsolatban három megjegyzést szeretnék tenni:

1) A doktrína mindegyik tétele csak az összes többi tétellel való összefüggésében és az ebből adódó értelmében része a nacionalizmusnak. Másképp szólva, amit a három tétel együtt a maga szükségszerű logikai kapcsolatában jelent, adja azt, amit a nacionalizmus doktrínájaként jelölök.

2) 'Nacionalizmus' alatt sok mindent érthetünk. Sokszor használják ezt a szót, mint a xenophobia (idegengyűlölet) szinonimáját; jelölheti a nemzeti érzést abban az értelemben, hogy egy társadalom tagjai ragaszkodnak szokásaikhoz, nyelvükhöz, intézményeikhez; vagy azt, hogy ezek az intézmények függetlenek legyenek más társadalmaktól, ezek intézményeitől. Jelentheti a 'nacionalizmus' a lojalitásnak azt a fajtáját, amelynek tárgya a nemzet; sokszor értik alatta a politikát, amely egy korábban birtokolt terület visszaszerzésére irányul; a hódítási vágyat, vagy általában a nemzeti hatalom növelését más nemzetekkel szemben. Ezek a használatok attól függően, hogy milyen céllal és hogy pontosan mire vonatkoztatják őket, mind indokoltak lehetnek, és én nem hadakozom ellenük. A nacionalizmus végül is egy szó, a szavakat pedig sokféle értelemben lehet helyesen használni.¹²

3) Előadásomban a nacionalizmus alatt elsősorban mindig a doktrína három tételét értem. Ez a használat nem önkényes és nem is eredeti.¹³ Azért választottam, mert az előadás kitűzött feladatához mérve megfelelőbbnek tűnik, mint a többiek. Egy szóhasználat akkor megfelelő, ha nagyobb erőltetés nélkül vonatkoztatható a valóságnak arra a részére, amit jelölni akarunk vele és egyúttal világosan el is határolja ezt mindattól, ami ugyan felületesen nézve talán nagyon hasonlít hozzá, de tőle mégis meg kell különböztetnünk, ha a valóságról valamennyire is pontos és ellenőrizhető képet óhajtunk nyerni. Ha a nacionalizmus szóval a kimutathatóan a XIX. század elején fellépő doktrínát jelöljük — pontosabban ennek a doktrínának az egymással logikailag összefüggő három tételét —, akkor a legújabb kori magyar nemzeti fejlődés bonyolult és sokféle, de valójában mégis szorosan összetartozó jelenségeit világosan megkülönböztettük olyan jelenségektől, amelyekkel való hasonlóságuk csak felületes, a különbözőségük viszont alapvető.¹⁴ Az előbbieken felsorolt használatok legtöbbje a nacionalizmus alatt a világ nagy részén az írott történelem kezdetétől előforduló jelenségeket ért. Az általam javasolt szóhasználat emezeknél sokkal szűkebb. Először is, alig alkalmazható a nyugat-európai országokra¹⁵, de sokkal inkább a közép- és kelet-európaiakra és az Európán kívüliekre.¹⁶ Szűkebb ezenkívül a nacionalizmus szó alkalmazhatósága az én használatomban abból a szempontból is, hogy az elmúlt másfél száz év történetére alkalmazható csak és a korábbi korszakokra egyáltalán nem.¹⁷

* * *

¹¹ A modern Állam fogalom logikailag szükségszerű része a nacionalizmus doktrínájának. De fordítva nem áll: a nacionalizmus nem szükségszerű része a modern Állam fogalmának.

¹² Ha valaki valaha is látott volna nemzetet, talán érdemes lenne a 'nemzet' és a 'nacionalizmus' szavak helyes használatáról általában vitatkozni.

¹³ A doktrínára lásd: *Elie Kedourie* „Nationalism” c. munkájának bevezetőjét (London, 1961). Külön figyelmet érdemel a nacionalizmussal foglalkozó háború utáni nagy irodalomból *D. M. Potter* „The Historians' Use of Nationalism and Vice Versa” c. tanulmánya. (The American Historical Review, vol. LXVII. 1962.)

¹⁴ Másképp szólva: a doktrína három tételének a 'nacionalizmus' szó használatában mindössze az a funkciója, hogy azokat a jelenségeket, amiket én ezzel a szóval szeretnék jelölni, egyéb jelenségektől elhatárolja.

¹⁵ 'Nyugat-Európa' alatt itt Anglián, Franciaországon, a Benelux államokon és Svájcön kívül a skandináv országokat és Észak-Amerikát is értem.

¹⁶ Egyéb tényezőktől is függően, mindazokra az országokra, amelyek nem tartoznak az előző jegyzetben felsoroltak közé.

¹⁷ Nem alkalmazható haszonnal a francia forradalomra; annál inkább arra, mi a francia forradalom reakciójaként, és később attól függetlenül, Közép és Kelet-Európa országainak nemzeti fejlődése terén történt. A felsorolt szóhasználatok valamelyike alapján Machiavelli, Burke, Rousseau, Herder és Hegel bizonyos értelemben mind 'nacionalisták' voltak. Az enyémé szerint egyikük se volt.

Rátérek most a magyar nacionalizmusra,

(I) először annak néhány jellemző vonását állítom össze;

(II) ezt követően a doktrína szerepéről az elmúlt száz év magyar történelmében adok egy vázlatot;

(III) előadásom legvégén pedig, a tárgyhoz alig tartozóan, egy értékelő megjegyzés áll, amelyhez a nacionalizmus két — a magyar politikát érintő — következményének a szembeállításán keresztül jutok el.

Hallgatóim elnézését kell kérjem a vázlatos előadásmód miatt, de a tárgy terjedelme nem teszi lehetővé a bővebb kifejtést és dokumentációt.

I. A nacionalizmus nálunk a 18. szd. végén jelent meg és a reformkorban fokozatosan a magyar politikai élet minden más elméleténél jelentősebb doktrínája lett. Hogyan történt ez? Állítsuk szembe, sorjában, a doktrína tételei szerint haladva [(a), (b), (c)], a régi Magyarország politikai eszméit az új, nacionalista eszmékkel.

(a) „Az emberiség nemzetekből áll.”

(1) A nacionalizmus megjelenése előtt Magyarországon a 'natio' szó valamennyi használatával összefüggő kritérium mindig a valamilyen politikai vagy társadalmi szervezethez tartozás volt. A 'natio', 'gentes', 'patria' szavak politikai lojalitást fejeztek ki és minden létező társadalmi, politikai keret bizonyos fokú lojalitás forrása lehetett. A natio vonatkozhatott szűkebb rendi szervezetekre, mint amilyen a szászoké, székelék és a magyar megyéké volt külön-külön Erdélyben a késő középkor óta. Még gyakrabban vonatkoztak az említett szavak azokra, akik egy regnumhoz (országhoz) tartoztak. Így Erdély, Magyarország, Horvátország külön-külön patria és natio (vagy magyarul: 'nemzet') szavakkal kifejezhető politikai lojalitás tárgyai voltak. De e lojalitás szavak értelme nem ritkán még ennél is szélesebb volt. Natio Hungarica alatt a források sok esetben mindazokat értették, akik a Titulus Nonus-ban¹⁸ felsorolt kiváltságokkal rendelkeztek. A patria pedig vonatkozhatott mindazokra, akik a magyar korona alattvalói voltak. Hogy kik tartoztak a regnumhoz (országhoz), azt nem egy esetben fegyverek döntötték el. A kuruc idők feltörekvő katonarétegei politikai lojalitásának például a 'nemzet' lett a tárgya, ők ugyanis kiváltságokért harcolva a 'nemes országba' akartak bekerülni, vagy épp az 'országot' a maguk számára megszerezni.¹⁹ Ezerhétszázkilencvenig visszanyúló kezdetek után a Reformkorban egy újfajta politikai lojalitás vált fokozatosan általánossá. E lojalitás tárgya egy olyan nemzetfogalom, amelynek a kritériuma már nem a nemes országhoz vagy egyéb politikai szervezethez, jurisdikcióhoz való tartozás volt — de erről bővebben majd a doktrína 2. tételének tárgyalásakor.

(2) A Zrínyiek birtokai két országban feküdtek, így sokan közülük két országnak voltak tagjai egyidőben és két nemzethez, a horvát és a magyar nemzethez voltak hűségesek. A 'nemes ország' és az erdélyi rendek egy XVII. századra visszanyúló használat szerint „testvér nemzetek” voltak. Indigénák a XVIII. században anélkül kerültek be a magyar nemzetbe, hogy a Habsburg Birodalom legkülönbözőbb nyugati tartományaihoz való tartozásukat feladták volna. Számtalan példa hozható arra, hogy a XIX. század előtt a Magyar-, Horvát-, vagy Erdélyországhoz és ezen keresztül nemzethez való tartozás nem jelentett kizárólagos nemzeti elkötelezést.²⁰ A magyar és a horvát hazafiság a magyar és a horvát rendi előjogok és autonómia védelmét jelentette a XVIII. században a központosító uralkodóval és a lázadó parasztsággal szemben. Értelmetlen dolognak tűnt volna bárkit is arra kényszeríteni, adott esetben, hogy a két nemzet között válasszon. A XIX. századi nacionalista nemzetfogalom a több nemzet felé irányuló politikai lojalitást

¹⁸ *Werbőczy*: Tripartitum, I.

¹⁹ Lásd erre vonatkozóan a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV. — XVIII. század)” címmel a Tört. Sz. 1963. 1. sz.-ban közölt vitaanyagot. A 'nemzetfogalom' rendi, nemesi kritériumát világítják meg a tárgyalt korszakra vonatkozóan *Szűcs J.* (12. l.), *Várkonyi A.* (50-51. l.) és *Klaniczay T.* (80. l.), a 'nemzet' kiterjesztését a végvári katonákra és hajdú seregekre pedig *Benczédi L.* „A «vitélő rend» és ideológiája a Thököly-felkelésben” c. referátuma (35-43. l.), valamint *Zimányi V.* (11. l.), *Makkai L.* (101. l.) és mások hozzászólásai. Valószínűnek látszik, hogy Rákóczi nem egy etnikai értelemben vett 'magyar nemzet' nevében harcolt a Habsburgok ellen, hanem a Habsburg elnyomás ellen Rákóczi oldalán fegyvert fogó katonákat úgy hívták, hogy 'magyar nemzet'. Hasonlóképpen: a Rákóczi-szabadságharc ellensége nem (az etnikai értelemben vett) 'német nemzet' volt, hanem a kurucok az ellenséget úgy hívták, hogy 'német nemzet'.

²⁰ Legalábbis rendes körülmények között. De a Thököly oldalán harcoló katonák azt írják Eszterházy Pálnak, hogy őt kuruc pártra nyerjék: „... nagyságodnak is több hazája ennél nincsen”. Idézi: Benczédi László: Tört. Sz. 1963, I. 42. l.

képtelennek és egyben erkölcstelennek nyilvánította. Ezóta tétel, hogy valaki *vagy* német, *vagy* magyar, *vagy* horvát nemzetiségű.²¹

(3) A rendi korszakban a nemzethűség még akkor is, ha valaki nem tartozott egyszerre több nemzethez, csak egyike volt az egyén sokféle politikai lojalitásainak. A királyhűség, az egyház szolgálata még konfliktus esetén is nem ritkán éppoly erősnek vagy erősebbnek bizonyultak, mint a 'nemzethez' (például az országhoz) való hűség.²² A XIX. században mindez megváltozott. A Nemzet a politikai lojalítás legfontosabb tárgya lett. Ez nem egyszerű számtani művelet volt. A Nemzet, igaz, összegezte a korábban megosztott lojalításokat, de ezenkívül meg is szüntette, vagy szorosan maga alá rendelte őket, azaz helyükre került. Ez a folyamat nálunk már jóval a reformkor előtt megindult, de csak 1825 után öltött nagy méretet. E magatartás szélsőséges megfogalmazását Zay Károly gróf felvidéki magyar úr adta, aki 1840-től tíz évig a lutheránusok 'egyetemes egyházi és iskolai felügyelője' volt:

a magyar egészen, tökéletesen szereti hazáját. Szíve ezer szálakkal van a magyar földhöz fűzve, ő jobban szereti honát mint az emberiséget, jobban, mint a szabadságot, jobban mint önmagát, jobban, mint az istent és saját üdvösségét.²³

Zay fogalmazása talán nem aratott általános elismerést, de a magatartás a mondat mögött, hogy ti. a közéletben minden principiumot mint másodlagosat a Nemzet principiuma alá kell rendelni, eléggé általános volt. Nagyon sok példát találunk erre Kossuth Pesti Hírlapjában. Az egyházi „unió”-ügyben a lap Zay Károlyt támogatta. Kossuth — Zay-val együtt — „nem vallási, vagy egyházi, hanem elsősorban nemzetiségi szempontból nézte az uniót”²⁴ A magyar reformátusok és a főleg szlovák nyelvű evangélikusok egyesítésének a célja a magyar nyelv hegemoniájának a megteremtése lett volna a protestáns felekezeteken belül. A német vámszövetség tervét Kossuth azért utasította el, mert

„A nemzetiségi érdek előtt minden más tekintetnek háttérbe kell vonulni s ami a nemzetiséget veszéllyel fenyegeti, átok a nemzetnek, öntse bár fölibe a bőségszarva minden áldását ...”²⁵

A vámszövetséghez való csatlakozással

német városaink, német műiparunk, német kereskedésünk magyarrá soha sem lenne. És ezért veszélyeztetnék nemzetiségünk, nem mivel a magyar németté lenne, hanem mivel a városi polgárság magyarosodása s vele egy magyar középrend keletkezése akadályoztatnék.²⁶

A városok kapjanak politikai jogokat, váljanak „politikai életünk nevezetes factorává”, de

ez csak oly feltétel alatt történjék, hogy a városok igazgatási nyelve annak minden ágaiban magyar legyen... És ez a szögletkő, mely a királyi városokat a magyar alkotmány jogépületébe ... bekapcsolandja.²⁷

A fiatal Gorove István könyvét²⁸ Kossuth azért üdvözli, mert az

azon sarkelv körül forog, hogy alkotmányos életünket úgy kell javítanunk, miszerint a reform minden lépésével nemzetiségünket biztosítsuk,

és mert

²¹ Magyar nyelven Vörösmarty Szózata fogalmazta meg legmaradandóbban az egy nemzethez tartozás kizárólagosságát.

²² Egy példa a megosztott politikai lojalításra: „...úgy őfelségéhez, mint a hazához le vagyok kötve” — mondta Beöthy János alispán a bihari közgyűlésen a koronázatlan II. József 'alkotmányellenes' uralkodásának negyedik évében. Közölte: *Marczali H.*: Magyarország története II. József korában, II. k. 527. l.

²³ Gr. Zay Károly egy a Magyar Hírlapba 1852-ben írt cikkében a passzust egyetértőleg idézi az Ost Deutsche Post pesti levelezőjétől. Az idézetet *Révész Imre* „Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából” (1957) vettem. 165. l.

²⁴ Írta *Kosáry Domokos* „A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841-1844” c. tanulmányában. Sz. 1943. 393. l. A húsz évvel ezelőtt megjelent tanulmány megállapításait a történetírás még nem vette kellőképpen figyelembe.

²⁵ KÖM XII. 257. l.; és hasonlóan: 254. l. Lásd *Kosáry D.* megállapításait: i.m. 373-374. l. és különösen a 406-407. l. A Kossuthhoz közel álló Pulszky Ferenc Thun Leo gróffal folytatott sajtóvitájában is azt hangsúlyozza, „hogy ő általános filantrópiának a haza javát nem rendeli alá ...” *Kosáry D.* ismertetésében (395. l.).

²⁶ KÖM XII. 275-276. l. és hasonlóan: uo. 400. l.

²⁷ 217-218. l.

²⁸ *Gorove István*: Nemzetiség, 1842.

semmi sem nyújt oly biztos kilátást nemzetünk jövődjébe, mint azon tapasztalás, hogy a nemzetiség fontos tekintetének méltánylata az utánunk következő nemzedékben — mondhatnók — egy nemzeti religió szent lángjával ég.²⁹

A Pesti Hírlap a társadalmi és politikai reformok egész sorának bevezetését javasolta. De a principiumok a reformok mögött nem a liberalizmus, a filantrópia, vagy a társadalmi radikalizmus alapelvei voltak. „Akarjuk, hogy e hazának minden néposztályai magyarok legyenek? — kérdezi a Pesti Hírlap egyik cikkírója 1842-ben — majd így folytatja — Emeljük fel őket magunkhoz és bizonyosan minden izgatás dacára magyarok lesznek”³⁰ A kossuthi program a legliberálisabb pontjaival együtt a nacionalista doktrína tételeinek, mint abszolút mércének volt alárendelve.³¹ De mindent összevéve 1848 előtt a Nemzet még nem vált a reformpolitika kizárólagos értékmérőjévé. Ez csak a XIX. század második felében következett be. A Nemzet abszolutizálása ekkor már olyan méreteket öltött, hogy a nacionalista politikai szótár kifejezéseit használva az egyéni élet is „magasabb erkölcsi értelemben” a nemzeten keresztül vált „teljes értékű” létté.³² A nacionalizmus az értelmiségi embernek új típusát hozta létre: közötté és a világ között állandóan ott áll, hogy ő magyar, erről nem tud megelégedni egy percre sem. Magyar szemmel nézi a világot és ezt teljesen magától értetődő követelménynek tartja.³³

(b) „A Nemzet ismérvei megállapíthatók.”

A magyar nacionalista Nemzet fogalom két legfontosabb kritériuma a XIX. században a magyar nyelv (1) és az úgynevezett 'történelmi jogok' (2) voltak.

1) A „magyar faj és vér”, a „magyar nyelv megvédelmezése” a rendi korszak forrásaiban is előfordultak. A nyelv és a származás azonban ekkor még nem kritériumai voltak a nemzet fogalmának, hanem csak egyszerű tartozéka. Janus Pannonius természetesen tudja magáról, hogy szláv származású, de mivel a magyarországi nemes kiváltságaival rendelkezik: nos hunni — írja magátólértetődően. A szittyá-hun származás tudata ugyanis nem etnikai, hanem rendi tudat volt. A horvát nemzetségi ősz Zrínyi Miklós „minekünk ..., kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk”³⁴ írja a Török Áfiumot. Nyelv, faj és vér, valamennyien a rendi jogállapot és ahhoz kapcsolódó tudat (nem szükségszerű) jellegzetességei voltak csupán a nacionalizmus megjelenése előtt.³⁵ A XVIII. században Hungaruskának mondta magát mindenki, aki a rendi országhoz tartozott, teljesen függetlenül attól, hogy valójában szlovákul, magyarul, németül, latinul vagy mindegyik nyelven beszélt-e.

²⁹ KÖM XII. 217. I.

³⁰ Kosáry D. idézete: i.m. 403. I.

³¹ Talán senki sem tett annyit az európai népek patriotizmusának a felkeltéséért, mint Rousseau. De a Rousseau-i hazafiságnak kevés köze van a Kossuthéhoz. Jean Jacques úgy gondolta, hogy a patriotizmus, másszóval a közösség törvényeinek, szokásainak, tradícióinak a szeretete növeli az emberek igazságérzetét és így erősíti annak lehetőségét, hogy azok a társadalmi egyenlőség felé vezető reformokat vezessenek be, és ezen keresztül biztosítsák azt, amit Rousseau az emberi szabadságon értett. Kossuth éppen megfordítva: azért, akkor és abban a mértékben akar társadalmi, politikai reformokat bevezetni, mert, ha és amennyiben ezek elősegítik vagy biztosítják azt, amit ő a magyar Nemzet céljainak tart. Rousseau és Kossuth között a különbség ezen a ponton a liberális demokrácia hazaszeretete és a nacionalizmus közötti különbséggel látszik azonosnak. Ami Kossuthra áll, az az 1848-as kelet-európai forradalmak többi társadalmi reformokért küzdő vezetőire (például Balcescúra) is vonatkozik.

³² Ez az egyik implikációja a német államtanokból átvett, vulgarizált Hegelen alapuló „organikus” Nemzet(Állam) elméletének. Kuncz Ignác, Concha Győző és a politikai és jogtudományi professzorok legtöbbször — bár nagyon különböző intellektuális szinten — az „organikus elméletet” vallották. Concha, Timon és Kmety, a vulgarizált hegeli organikus szemlélet segítségével ragasztgatták össze a régi magyar közjog kifejezéseit „Szent Korona tanná” a század utolsó évtizedében. Erről részletesen két éve a leydeni Tanulmányi Napokon beszéltem.

³³ Magától értetődően: az egyénnek egy nemzethez (ugyancsak: egyházhoz, párthoz, stb.) tartozása általában együttjár azzal, hogy a világról alkotott képére az illető nemzet viszonyai, érdekei nagy mértékben rányomják a maguk bélyegét. A nacionalista azonban ebből principiumot csinál. A tétel: ha valaki magyar, akkor a világot magyar szemmel *kell* néznie, egyáltalán nem magától értetődő.

³⁴ Zrínyi Miklós Hadtudományi Munkái, 1957. 373. I.

³⁵ Lásd erre vonatkozóan Klaniczay Tibor „A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban”, MTA Nyelv és Irod. Oszt. közl. XVI. 1-4. sz. 1960. 10-14. I. és a „Nemzet, haza, honvédelem ...” vitaanyagból Makkai L. referátumát (a szerencsi országgyűlés ígérete a hajdúknak: Tört. Sz. 1963.1. 25. I.), és Maksay F. hozzászólását (a 'magyar vér' kifejezés a paraszti kérvényekben „egyáltalán nem fordul elő” uo. 91. I.).

Ki a magyar? Aki magyarul beszél. A nyelv a Nemzet kritériumává lépett elő a XIX. század elején³⁶; és ezzel egyidőben a nemzet régi kritériuma: a rendi értelemben vett országhoz való tartozás mint ilyen háttérbe szorult. Régen azoknak egy része, akik az országhoz tartoztak, magyarul beszélt. Most tétel lett, hogy 'magyar kell legyen az ország nyelve'. Megjelenésekor — a századforduló előtt — a magyar nacionalizmus ez alatt azt értette, hogy a politikai intézmények nyelve legyen magyar; az 1830-as évektől kezdve már azt is, hogy a nem magyarul beszélő társadalom magyarosodjék.³⁷ Az utóbbi Kossuthal és elvtársaival szemben kiváltotta a vádat, Széchenyi részéről is elhangzott ez, hogy erőszakos magyarosítás a politikájuk.

Erőszakos terjesztése-e az a nyelvnek, — kérdezi Kossuth helyeslő megjegyzéseivel a PH békési levelezője a szlávoktól — midőn jutalommal édesgetjük magunkhoz s kérjük, hogy velünk egy nemzetté olvadjanak? ... Erőszak-e az, midőn hivatalt ígér a haza s időt enged, csak hogy magyarosodjatok?³⁸

2) A magyar nacionalista nemzetfogalomnak nem a nyelv volt az egyetlen kritériuma. Ellenkező esetben a magyar nacionalizmus a Duna-medence középső részét igényelhette volna csak a Nemzet számára. A magyar nacionalizmus az egész Duna-medencében, sőt még annál is nagyobb területet követelt a Nemzet részére, és ezt azért tehette, mert a nyelven kívül a „történeti jogokat” is a Nemzet kritériumának tartotta. A P. H. 1842-ben írta:

A nemzetiség egy történelmi factum, melynek a nyelv nem egyetlen tényezője; mert arra, hogy valamely népek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös érdekek a haladásnak és fejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket. Szóval: a nemzetiség már a műveltségnek bizonyos mennyiségét, a cselekvésre serkent öntudatnak bizonyos fokozatát föltételezi, s föltételezi egyszersmind a képességet is ezeknek bizonyos adott körülmények közt érvet és minden más nemzetiségtől függetlenül önállást szerezhetni — szóval: föltételezi az anyagi és erkölcsi erőt, mely nélkül nemzetiség nem állhat fenn, s ama jogbirtokot, melyet idő és történetek szentesítettek.

A cikkíró ezután kifejtette, hogy ezekkel az ismérvekkel a Duna-medencében csak a magyar nemzet bírt, és hogy

Magyarországon egy a magyar nemzettől idegen, semmi történelmi előzményekkel, semmi pozitivitással nem bíró ... nemzetiséget kifejteni akarni annyit tesz, mint tetteleg fölforgatni a történelmi rendet.³⁹

Mekkora volt Kossuthék szerint Magyarország területe, és mit értettek az alatt, hogy Magyarország a magyar Nemzet „jogbirtoka” volt? Elsősorban ezt a két kérdést vonja maga után az, amit a P. H. a nemzetről írt. Az első kérdéssel itt, a másodikkal pedig a harmadik tétel (c) kapcsán foglalkozom.

A magyar nacionalizmus megjelenése előtt három ország: Magyarország, Erdélyország és Horvátország voltak a Habsburgoknak a magyar korona jogán bírt legjelentősebb örökös tartományai. A három ország három külön diétával, ha nem is volt minden tekintetben egyenlő, de egyazon értelemben volt 'szabad' és minden más 'országtól' vagy 'néptől' 'független' ország⁴⁰ a magyar korona, és ezen keresztül (az 1687-es és az 1723-as évek törvényei alapján) a Habsburg dinasztia, örökös uralma és kormányzása alatt. Kossuth és általában a magyar nacionalizmus 'Magyarország' alatt a régi rendi Magyarország területét is értette (tehát a Dunántúlt, az Alföldet és a Felvidéket), meg ezenkívül olyan területeket is, amelyek korábban csak a magyar koronához tartoztak és az 'országnak' egyáltalán nem volt jogcíme rá, mert más 'független' országok, Erdély és Horvátország területét, vagy egyéb tartományok (Galícia) területét képezték. A 'Magyarország' területére

³⁶ Lásd erre vonatkozóan Varga J. „A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon” c. tanulmányának adatait (Tört. Sz. 1961. 284-301. l.).

³⁷ Az 1836:III. volt az első nyelvtörvény, amelynek egyes szakaszai már a magyar nyelvnek a nem magyar nyelvű társadalomban való terjesztésére is irányult. Kossuth állandóan hangsúlyozta, hogy a magánélet nyelve maradhat ami, de ez alatt nem azt értette, hogy csak a politikai nyelv legyen magyar, hanem az egész nyilvános életét, beleértve a gazdasági életét is. Lásd erre vonatkozóan: Kosáry D., i.m. 382. l.

³⁸ Lásd uo. 383. l. Kossuth azt írja 1841-ben: „Távol legyen tőlünk (a) kényszerítés; ... hazánkban jogunk van megkívánni, hogy a közigazgatás minden ága magyar legyen. Ez elég, több sem jogszerű, sem törvényes.” (KÖM XII. 217. l.) Egy évvel később: „Nekünk úgy látszik, hogy a közigazgatási nyelvtől a köznevelési nyelv nem különböztethetik.” (KÖM XII. 412. l.)

³⁹ Az idézetet Kosáry D. tanulmányából vettem (i.m. 384. l.) Lásd továbbá a 'Nemzet' kritériumairól Kossuthnak 1847. dec. 11-én a honosítási tv. jav.-ról a kerületi ülésben tartott beszédét (KÖM XI. 68. l.)

⁴⁰ Lásd erre vonatkozóan ami alább a doktrína 3. tételének tárgyalása során az 1790-91-es évek magyarországi és erdélyi törvényeiről és a zágrábi országgyűlési határozatról áll.

a történelmi jog nevében bejelentett igény tehát éppen nem alapult 'történelmi' jogon, bár a kortársak előtt a 'Magyarország' területének a 'magyar korona' területével való reformkori azonosítása révén annak tűnt.⁴¹

Összefoglalva: A magyar nacionalizmus mindenekelőtt a nyelvet tekintette a nemzet kritériumának. A faj, a vallás, legalábbis a XIX. században, csak mint nem feltétlenül szükséges jellegzetességek öröklődtek át a rendi korszakból.⁴² A nyelv mellett Kossuth — és ő ebben a tekintetben éppen nem volt kivétel — a történelmi jogokat is a nemzet fogalom szükséges kritériumának tartotta. Amit a reformkori politikusok „történelmi” jogon értettek, éppen nem volt történelmi. A magyar nacionalizmus posztulálta e „jogokat” a saját igényeinek igazolására.⁴³

Mit kell végül is a „történelmi Magyarország” fogalmán értenünk? A magyar nacionalizmus Magyarország jogán valójában a magyar korona területét követelte volt a Nemzet részére és ezért terjedhetett ki a területi igény két másik 'ország', Erdély és Horvátország, területére is. Csakhogy a magyar koronának e (Magyarországot is beleértve) három országán kívül egyéb területekre is, például Galíciára és Dalmáciára is voltak jogai. Mivel ezek az országok is Habsburg birtokban voltak — bár a dinasztia a magyar korona sérelmére nem mint magyar király uralkodott felettük és kormányozta őket —, a magyar nacionalizmus területi igénye, következetes módon, ezekre az országokra is szólt.⁴⁴ A magyar nemzet a hatvanhetes kiegyezésben az összes igényelt területeknek csak egy részét kapta meg⁴⁵, (Dalmáciát és Galíciát nem), mégis a történelmi Magyarországon a magyar politikai irodalom azt a területet érti amely a hatvanhetes kiegyezésben Magyarországgént szerepel. Összefoglalva: a 'történelmi Magyarország' területe se a történelmi értelemben vett „ország”, se a „korona” területével nem azonos, hanem egészen pontosan azt a területet jelenti, amit a magyar politikai vezetés a nemzet számára 1867-ben más igénylőkkel szemben biztosított. Galícia és Dalmácia nem azért nem részei a „történelmi Magyarországnak”, mert ezekre a területekre nem volt „történelmi jogunk”, hanem mert a kiegyezés nem adta őket a magyar kormányzat hatáskörébe. Miért szerepelt a magyar nacionalizmus szótárában a 67-ben megkapott terület mint a „visszaszerzett” történelmi Magyarország területe? — mert a magyar nemzetfogalom egyik kritériuma a történelmi „jogbirtok” volt; ebből következett ugyanis, hogy amikor a magyar politika területi igényeket fogalmazott meg, alátámasztásukra mindig valamilyen 'történelmi' jogot posztulált.⁴⁶

(c) „Csak az az Állam legitim, amely a nemzeti szuverenitást fejezi ki.”

A nacionalizmus doktrínájának a központi tételéhez érkeztünk el, a politikai jussok, a „jogbirtok” minőségének a kérdéséhez. A XVIII. században a jussokkal rendelkezők összessége, az ország volt a magyar nemzet. A reformkor tétele, amit ezzel a mondattal szembeállíthatunk: a politikai jogokat a magyar nemzetből kell levezetni. Mik a két kijelentés közti leglényegesebb különbségek? Hogyan jött létre a reformkori tétel? Mit foglaltak magukban a politikai jogok? Az első kérdéssel röviden végezhetünk. A két mondat két döntő ponton különbözik egymástól és ezek azonosak azzal, amit a nacionalista doktrína harmadik (c) tételénél már megfogalmaztam.

⁴¹ 'Magyarország' területe a reformkorban lett azonos 'a magyar korona' területével. A dualizmus korában mindkét megjelölés a 'Magyar Állam terület' szinonimája lett.

⁴² A lovas nomád keleti származás kultusza; annak hangsúlyozása, hogy a református vallás közelebb áll a magyarsághoz, mint a többi felekezetek, stb. A megállapítás a 20. századra, amelyben a faj is kritériuma lett a magyar nemzetfogalomnak, már nem áll.

⁴³ Lásd erre vonatkozóan ami a doktrína harmadik (c) tételének a tárgyalásánál az országról mint politikai szervezetről áll.

⁴⁴ A reformkori országgyűléseken sokszor követelték Galícia „visszacsatolását” Erdéllyel együtt. Ez 48 nyarán is szóba került. A Dalmáciára vonatkozó igény jól ismert.

⁴⁵ Eltekintve a politikai erőviszonyokból adódó okoktól: a magyar korona fogalma mint a magyar király különböző területek fölötti uralomra és kormányzásra szóló igénye, nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek alkalmassá tennék arra, hogy egy Nemzet és ezen keresztül egy államterület meghatározó kritériuma legyen. Először is: a korona jogigényei egymástól nagyon is különböző minőségekből állnak; másodszor: ezek a jogigények a történelem során állandóan változtak; harmadszor: e különböző minőségű és gyakran változó igények más hasonló jellegű igényekkel állandóan összeütközésben voltak. Melyik állaga a koronának a 'történelmi': Szent Istváné, II. Bélaé vagy Zsigmondé? A válasz csak arbitráris lehet.

⁴⁶ A „történelmi Magyarországot” Kossuth, Deák, Andrássy és a többi vezető politikusok hozták létre. De ebből nem következik az, hogy ők a legösszintébben ne hittek volna abban, hogy a Nemzet igényeinek megfogalmazásakor teljesen történelmi alapon álltak. Itt a hamis tudat kérdéséről van szó, és nem Kossuth vagy Deák morális integritásáról.

(1) A nacionalizmus előtt a nemzet volt a jussokból, az országból, levezetve; a reformkori tétel a nemzetből következett ki a politikai jogokat; azaz a 'politikai szervezet' és a 'nemzet' szerepe a mondatban felcserélődött.

(2) Az első mondat egy egyszerű kijelentés, míg a második: egy előírás, a politikai hatalom legitimitásának új elmélete.

Hogyan jött létre a reformkori tétel és mit értettek politikai jogokon? Egy bonyolult folyamattal állunk szemben, amit itt csak egy pontján szeretnék röviden megvilágítani: ez az 1790:X törvény értelmezésének a története. Azt mondták ki a rendek ebben a törvényben, hogy Magyarország „szabad és ... független ország”⁴⁷, amely más országoknak nincs alávetve és amely „saját állapottal és alkotmánnyal bír”⁴⁸, éppen ezért azt királyai, saját törvényei és szokásai és ne más provinciák normái szerint igazgassák és kormányozzák.⁴⁹ Három megjegyzést szeretnék tenni:

1) A törvény, bár új kifejezéseket vezet be a Corpus Jurisba, de csak meglévő jogokra utal. Az ország 'állapota', 'alkotmánya' alatt a rendek, a 'nemes ország' egyéni és kollektív jogait kell érteni, ahogy ezek szokás és törvény alapján kifejlődtek.

2) A törvény azt hangsúlyozza, hogy az ország mint ilyen, szokásban és törvényben meghatározott, jogok birtokosa, nem függhet más (külső) politikai szervezetektől; valamint azt is, hogy a király az országot a saját törvényei szerint kormányozza.

3) Ezerhét-százkilencven-kilencvenegyben Kolozsvárt és Zágrábban a II. József „alkotmányellenes” kormányzása miatt felháborodott rendek az erdélyi és horvátországi gyűléseken a magyar 1790:X-es törvénnyel teljesen azonos tartalmú és nagyrésztben hasonló szövegű határozatokat hoztak.⁵⁰ A XVIII. században Magyarország, Erdély és Horvátország nagyjából azonos módon közbülső jurisdikciót képeztek a korona, azaz a királyi hatalom jurisdikciója és a megyéké között.⁵¹ Független ország volt mindegyik, és ez nem veszélyeztette a másik két ország különállását.

A magyar nacionalizmus megfordította a „nemzet” és a „politikai jogoknak” az 1790:X-es törvényben is megfogalmazott korábbi viszonyát, és ezt érdekes módon éppen az 1790:X-es törvény segítségével tette. Kossuth 1842-ben erre a törvényre utalva, kérdezte: „minő országról vagyon itt szó, és kié a hon, melyről szó vagyon? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, amelyről szó vagyon, a magyaroké.”⁵² Kossuth itt egy új politikai szemlélet alapján értelmezi a törvényt. A 'magyarok' a XVIII. században a 'hon' kiváltságos lakosai voltak. 'A hon a magyaroké' diktumban a 'magyarok' Kossuthnál nem a kiváltságokkal rendelkezőket jelenti és nem is a népet, ha népen az ország vagy a magyar koronához tartozó területek lakosságát értjük. A 'magyarok' jelentése itt semmiféle politikai-jogi keretre nem vezethető vissza: azokat foglalja magában, akik hajlandók a nemzettel azonosulni. A 40-es évek második felében az 1790:X-es törvény új, kossuthi értelmezése főleg két pontján forgatta ki a törvényt a maga eredeti értelméből:

1) területi értelemben: a Nemzet részére követelt 'hon' már nem a régi ország területével, hanem a korona területével lett azonos⁵³, Horvátországot és Erdélyt is magában foglalta.

2) politikai értelemben: 'A hon a magyaroké' kijelentés mögött az a követelés állt, hogy az ország politikai intézményeit oly módon kell átalakítani, hogy a nemzetnek a politika intézésében egyre több beleszólása

⁴⁷ regnum liberum et ... independens

⁴⁸ propriam habens consistentiam et constitutionem; a Corpus Juris 1901-es kiadása ezt így fordította: „... saját állami léttel és alkotmánnyal bíró”. A történészek az 1790:X. t.v.-t ma is ezekkel a szavakkal, és ami ennél fontosabb, az Állam fogalmának a dualizmus korában megszilárdult értelmében fordítják.

⁴⁹ ...regendum et gubernandum.

⁵⁰ A történészek eddig még nem vetették össze a magyarországi 1790:X-es törvényt Erdélyország 1791:VI. törvényével és a Horvátország függetlenségéről 1791-ben hozott zágrábi határozattal. Pedig Kossuth, a magyar közjogászok és történészek az 1790:X-est tekintették (és tekintik még ma is a történészek) a magyar állami függetlenség legbiztosabban álló jogcímének. Lásd az 55. sz. jegyzetet.

⁵¹ Beöthy János bihari alispán 1784-ben a német nyelv bevezetése elleni beszédében Horvát-, Magyar- és Erdélyországokra utalt: „mely három tartományok egy korona alatt hasonló szabadságban vannak”. *Marczali H.*, i.m. II. k. 529. l.

⁵² Lásd erre *Kosáry*, i.m. 381. l. V.ö. KÖM XII. 336. l. és 410. l. Kossuth 1842-ben, természetesen, még nem vonatkoztatta mindazt Horvátországra, amit az ő 'Magyarország' értelmezése a nyelvügyben implikált.

⁵³ Lásd fent 201. l.

legyen.⁵⁴ Az 1790-es törvény az ország kormányzását félre nem érthető módon a király feladatának tartotta. A 40-es évek második felében Kossuth mégis gyors politikai fejlődésének minden egyes állomásán erre a törvényre hivatkozva követelt egyre többet az ország kormányzásából a Nemzet részére. A kormány számoljon azzal, hogy bírálják, ha ténykedéseiben nem 'független'. Később: a kormány ne akadályozza az alkotmány szélesebb és biztosabb alapokra való állítását; majd pedig így: a kormány csak akkor lesz független (az ország belső ügyeiben), ha Pestre jön és ha felelős a diétának; aztán: a hadügy és a külügy éppúgy a független magyar kormány hatáskörébe kell tartozzanak, mint a belügyek; végül: a regnum liberum et ... independens kifejezésre, az 1790-es törvényre hivatkozott Kossuth, de ezalatt önálló, független Magyar Állam-ot értett, a 'törvényhozó' és 'végrehajtó' hatalom összességével mint a nemzeti 'szuverenitás' teljességét.⁵⁵ A magyar nacionalizmus nagy utat tett meg közjogi téren, amíg eljutott az 'országtól' az 'államig'.

Most, mielőtt előadásom hátralévő kérdéseire térnék, röviden a magyar, és némi általánosítással, a közép- és kelet-európai nacionalizmusok két jellegzetességéről néhány szót.

1) A nacionalista a nemzetet a kritériumaival együtt mint elvet posztulálja, a gyakorlati politikában pedig azonnal olyan helyzetet akar teremteni, amely az ő nemzetét a kritériumokkal teljes (vagy más nemzeteknél sokkal teljesebb) mértékben rendelkezőnek láttassa, hogy így létezését és igényei mértékét saját maga és a világ előtt igazolja. A XIX. századi kelet-európai nacionalizmusok esetében ez eléggé általános volt.⁵⁶

2) A nacionalizmus elvileg a nemzet részére igényelt terület egészének állami egységét és teljes állami szuverenitását követeli; másképp szólva: a „nemzetegész” törvényhozó és végrehajtó hatalmának a nemzet határai közti kizárólagos illetékességét és szuverenitásának teljességét annak összes attribútumával.

⁵⁴ 'A hon a magyaroké!' Ezen egy rendi gondolkodású nemes és Kossuth egészen mást értettek. Az ország jogai (törvényben és szokásban megöröszött privilégiumai) az ország tagjait illetik — értette a nemes, szemben Kossuthal, aki a mondatot úgy értette, hogy minden politikai jog kizárólagos forrása a Nemzet kell legyen.

⁵⁵ E fejlődés tetőpontja természetesen a Függetlenségi Nyilatkozat volt. Kossuth április 14-i kormányjavaslata, amely Magyarországot „szabad, önálló és független európai státus”-nak nevezte, valamint az április 19-én kiadott FNy „magyar álladalom” kifejezése a magyar politikai tudat és szóhasználat fejlődésében teljesen új korszakot nyitottak. Kossuth soha nem ismerte fel saját jelentőségét a Magyar Állam fogalmának megteremtésében. Éppen ellenkezőleg: Emigrációs írtaiból az tűnik ki, hogy önmagát a független Magyar Állam *utolsó* képviselőjének tartotta. Az 1867:XII-es törvényt ő nemcsak az 1848:III-as, de egész történeti jogunk, és különösen az 1790:X-es-ben megfogalmazott jogok szempontjából is jogfeladásnak tartotta, ő úgy látta, hogy 1848-49-ben a Nemzet az önálló Magyar Állam *helyreállítását* kísérelte meg. Amit fent a történeti „jogbirtokról”, mint a magyar Nemzet fogalom (egyik) kritériumáról *területi* vonatkozásban állítottam, az a „jogbirtok” *minőségére* (a politikai jogok természetére) is vonatkoztatható. A forradalom azért jelentette Kossuth számára a Magyar Állam jogainak a *helyreállítását*, mert a Nemzet egyik kritériuma a „históriai jog” volt, ebből következett ugyanis, hogy a 'függetlenségi' igények alátámasztására Kossuth mindig 'történeti jogot' posztulált, (v.ö. 201-202. l.)

A történészek a Magyar Állam fogalom megteremtésének a kérdésével eddig egyáltalán nem foglalkoztak; a FNy-ban mindmáig a Habsburgok detronizációját látják és ezen keresztül egy, a középkor óta állandóan érvényben lévőnek tartott, de jure állapot de facto visszaállítását. Természetesen, amíg a történelemtudomány a régi magyar közjogi történetéből nem gyomlálja ki mindazt, amit a 19. századi nacionalizmus magyarázott bele, Kossuth és környezetének forradalmi szerepe a Magyar Állam fogalmának bevezetésében szükségszerűen homályban marad. Ezt a munkát *Eckhart Ferenc* 1931-ben a „Jog- és alkotmánytörténet” c. tanulmányával elindította (szerk. *Hóman B.*: A magyar történetírás új útjai). Az ő 1941-ben megjelent „Szent Korona-eszme története” c. alapvető munkája azonban mind ez ideig nem részesült abban a figyelemben és bírálatban (a történészek részéről), amit megérdemelt volna. Így az nem is vált otthon új kutatások kiindulópontjává. De ennek azért voltak itt-ott jelei. *Hajnal István* írta 1942-ben, hogy „csaknem hasznavehetetlen általánosság”, ami közös mindabban, amire a történészek az 'államot' vonatkoztatják (A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről, Sz. 1942. 6. l.). Az ő nyomán *Komjáthy Miklós* „A középkori államfogalom”-ról írt cikke a fogalmi tisztázás és a feladatok világos kitűzése szempontjából igen jó megállapításokat tartalmazott (Sz. 1945-46., különösen 197-204. l.). Kár, hogy tizenhat évvel később a „Nemzet, haza, honvédelem ...” (lásd 19. sz. jegyzet) c. vitában *Komjáthy M.* e cikkének szempontjait hozzászólásában nem érvényesítette (lásd: Tört. Sz. 1963. l., különösen: 60. l.).

⁵⁶ A magyar nacionalizmus például történeti jogként posztulálta azt, hogy a pozsonyi országgyűlés (a királlyal együtt) a szuverén magyar nemzet törvényhozását alkotja és azután a horvátokkal, a főrendek nagy részének és a király akaratával szemben keresztülvitte, hogy a diéta szuverén törvényhozó szerv *legyen*. Hasonlóan: a magyar nyelv egyrészt a Nemzet fogalom kritériuma, másrészt pedig cél. A nyelvet a Nemzet posztulált határai között érvényre kell juttatni, a szintén posztulált szuverén törvényhozás nyelvtörvényeinek a segítségével. Ezen a ponton válik leginkább nyilvánvalóvá, hogy milyen nagy a különbség a nyugat-európai nemzetfogalom (például az 1789-es francia) és a magyar (általában: kelet-európai) nacionalista nemzetfogalom között.

Megjelenésekor azonban a nacionalizmus nem követeli mindezt azonnal, hanem ennél sokkal kevesebbet⁵⁷; morális és politikai megerősödése során azután a nacionalista logikából fakadó szükségszerűséggel igényel egyre többet a „teljes program”-ból⁵⁸. A nacionalizmus sok esetben még programjának „maradékait” megvalósítása után sem adja át a helyét más politikai tanoknak. Mivel a nacionalista igény kritériumai arbitrárisak, a különböző nacionalizmusok igényei keresztezik egymást.⁵⁹ Ha az egyik nacionalizmus mindent megkapott, ez rendszerint más nacionalizmus(ok) kárára történt. A nemzeti szuverenitás saját meghatározása szerinti teljességével rendelkező nacionalizmus meg kell védje, amit megszerzett, és ha esetleg elvesztett valamit abból, amit már előzőleg birtokolt volt, akkor azt vissza kell szerezze. E folyamat kitermel egy politikai tudatot, amelyben a nacionalista doktrínából kikövetkeztetett célok mint döntő politikai célok állandósulnak egy nemzet életében. Ha ez bekövetkezett, akkor azt mondhatjuk, hogy a nacionalizmus uralja a politikát.⁶⁰

II. A magyar nacionalista doktrína tételeinek az összefoglalása után most már egészen vázlatosan megkísérlem a nacionalizmus jelentőségének a felmérését a magyar politikai életben.

Már az előbbieken szó volt arról, hogy a reformkori politika legfontosabb célkitűzései vagy a nacionalista doktrína tételeiből következtek, vagy mint 'a haza minden néposztályainak' a felemelése (a jogegyenlőség, az úrbéri felszabadítás) ezeknek rendelődték alá. Nagyon valószínű, hogy a magyar nemesség számára elsősorban nacionalizmusa tette elfogadhatóvá a társadalmi reformokat, másképp szólva, hogy a nacionalizmus volt a motorja annak a politikai folyamatnak, amit a hazai történetírás úgy fejez ki, hogy a 'feudális uralkodóosztály egy része, az árutermelő nemesség' Magyarországon politikailag 'polgári funkciót töltött be'. A negyvenes évek második felében a Kossuth és Deák vezette magyar ellenzék ki akarta terjeszteni az ország területét és kézbe akarta venni annak kormányzatát. Ez a politika Bécsset is és a nemzetiségeket is szembeállította a magyar nacionalizmussal. A párizsi februári forradalom azonban mintha lehetőséget nyújtott volna e politika megvalósítására. 1848-ban nálunk nacionalista forradalom zajlott le: egy kísérlet volt Béccsel, a nemzetiségekkel és még sok más hatalmi tényezővel szemben a Magyar Állam megteremtésére.⁶¹ Világos után a magyar politika fő célja az lett, hogy részben vagy teljesen helyreállítsa azt, ami egyszer már pár hónapig létezett.

A 67-es kiegyezésben Deák az 1790:X-es törvénynek a 48. évinél mérsékeltebb értelmezésű „független ország”-át biztosította a Nemzet részére — mindössze egy részét a teljes nacionalista programnak. A kiegyezéses korszak döntő politikai kérdései kivétel nélkül e program pontjai körül forogtak, pontosabban: a nacionalista doktrína tételeire visszavezethető kérdések voltak.⁶² 1867 után a magyar politikán belüli legfontosabb ellentétek részben a Magyar Állam önállóságának kifelé való „biztosítása” („visszaszerzése” vagy „kifejlesztése”) körül forogtak, részben pedig a körül, hogy milyen politikával lehetett a 67-ben megszerzett „történelmi Magyarország” területét a magyar Nemzet birtokában megtartani; más szóval, hogy mik voltak 'a szilárd nemzeti állam és társadalom' felépítésének a belső feltételei. Elsősorban az ezekre a

⁵⁷ A magyar nacionalizmus 1790-1848 között „Magyarország” területe alatt fokozatosan egyre nagyobb területet értett. 1790-ben a magyar diéta Horvátországnak még csak bizonyos jogait vonta kétségbe. A 30-as évektől kezdve egyre többet. Végül is Kossuth 1847 végén már nem találta Horvátországot a Monarchia politikai térképén, s mivel a történelmi jogok a Nemzet egyik kritériumát képezték, Kossuth tagadta a horvát „politikai nemzetiség” létezését. Lásd Kossuth 1847. december 11-én, 1848 január 7-én és 8-án mondott diétai beszédeit (szerk.: Barta L.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1951. 382., 435. és 440. l.). A területi követelések megfogalmazásánál sokkal lassabban történt, 1825-től, az 1790:X-es törvény újraértelmezése során a „független ország” idióma értelmének bővülése. Ez a folyamat 1846 után felgyorsult.

⁵⁸ Lásd erre Kosáry D. i.m. 412-414. l.

⁵⁹ u.o. 385. l.

⁶⁰ Ez kiterjeszthető a társadalmi életre, irodalomra, történettudományra, stb. A 19. század második felében Közép- és Kelet-Európa országaiban irodalomról, jogról és történelemről mint a „nemzeti tudomány” tárgyairól beszéltek. Erre vonatkozóan lásd Bibó István „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága” c. tanulmányát (1946), amelyben a nacionalizmus okozta politikai deformálódás elsőrangú leírása található (Szabó Z. szerk. „Harmadik Út”, 1960., különösen: 131., 137-140. l.).

⁶¹ Lásd Hajnal István posztumusz művét a Batthyány-kormány törekvéseiről az önálló magyar külpolitika megteremtésére, és, hogy a Monarchia súlypontja Magyarországra tevődjék át („A Batthyány-kormány külpolitikája”. 1957.).

⁶² Ezen mindössze azt értem, hogy azoknak a döntő többsége, akik politikai véleménnyel egyáltalán rendelkeztek, bármilyen oldalon is álltak volt, ezeket a kérdéseket tartották a legfontosabbnak. Hogy a magyar társadalom „szükségletei” milyen kérdéseket tettek volna indokolttá — ez teljesen más kérdés.

kérdésekre adott különböző válaszok szerint alakultak a parlamenti pártok, fogadta el valaki vagy utasította vissza magát a 67-es kiegyezést, védte vagy támadta a megyét, akarta vagy nem akarta államosítani a közigazgatást, kiterjeszteni (vagy szűkíteni) a választójogot, foglalt állást a kérdéseknek egész sorában, amelynek a gyűjtőneve: nemzetiségi kérdés volt. A nacionalista tételekkel rendszerint szorosan összefüggött, hogy valaki beszélt-e általános népoktatásról, telepítésről, és hogy kívánt-e „iparpolitikát”. A vámunió, a közös hadsereg, a vezényleti nyelv, a zászló és címer kérdései nyilvánvalóan a nacionalizmus kérdései voltak. Végül: a tételekkel összefüggő kérdésekre adott különböző válaszok szerint hittek vagy nem hittek a politikusok abban, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát sikerül-e átalakítani Magyar-Osztrák Monarchiává és akarták vagy nem akarták otthagyni a Monarchiát⁶³. Már a doorni előadásomban, négy évvel ezelőtt, beszéltem arról, hogy ellentétben a régi történetírás véleményével, a kiegyezéskor csak akkor tarthatjuk liberálisnak, ha liberalizmuson egészen más dolgot értünk, mint amit Nyugat-Európában, értenek és értenek ezen. Nem mintha nem fedezhetnők fel a dualista korszak történetében a nyugat-európai értelemben vett liberális, demokrata és szocialista eszméket. De ezek vagy gyengék voltak, vagy pedig alárendelődtek olyan céloknak, amelyek a nacionalista doktrínából voltak levezetve.

A régi, kiegyezés ellenes 48-as pártból szerveződő Károlyi-pártnak a háború alatt az volt a fő törekvése, hogy az összedülő Monarchia romjai alól egy, a nemzeti szuverenitás teljességével rendelkező Magyarországot annak az 1867-es kiegyezésben biztosított „történelmi” határai között mentse ki. E politika megvalósításának belpolitikai eszköze az általános választójog és a földreform volt. Nem merek arra vállalkozni, hogy az 1918-19-es összeomlást és a forradalmakat abba a keretbe állítsam, ami a nacionalista doktrínával való összefüggésüket valamennyire is kielégítően megvilágítaná. De van itt egy-két szembeeső dolog, amit el lehet röviden mondani.

Az első mindjárt az, hogy ha az őszirózsás forradalom követeléseit végignézzük, meglepően nagy részük kapcsolódik a nacionalista doktrínához. Elemzésükre itt nem térhetek ki.⁶⁴ Az is figyelmet érdemel, hogy a köztársaság kikiáltásáról szóló 1918. november 16-i néphatározatban ez áll: „Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság.” — Ismerős kifejezések! — Az 1790:X-es törvény kossuthi értelmezése kapott itt új predikátumot.⁶⁵ Károlyi Mihály és politikai partnerei úgyszólván minden ellenállás nélkül vették át a hatalmat. Miért siettek a régi rend képviselői olyan nagy számban az új kormányzatot támogatásukról biztosítani? Nehéz lenne ezt kizárólag politikai karrierizmussal vagy kétszínűséggel magyarázni. Valószínű, hogy azért került erre sor, mert a „történelmi Magyarország” határainak megmentését 1918 októberében még a 'Hivatal' régi birtokosai közül is sokan Károlyi társadalmi radikalizmusától és entente-kapcsolataitól remélték — legalábbis egyideig.

A következő hónapokban aztán kiderült, hogy már Károlyi Mihály és Jászi Oszkár programja alapján sem lehet Magyarországot a régi határai között megtartani. A „történelmi Magyarország” szétesett. Amit a demokrácia nem tudott megtartani, azt a kommunizmus talán vissza tudja szerezni — gondolhatták sokan. Miért adta át a Berinkey-kormány a KMP-nak és SZDP-nak a hatalmat? — mert Vyx tábornok egy jegyzékben a lassan összezsugorodó 'történelmi Magyarországból' újabb területek átadását követelte a magyar kormánytól. A Tanácsköztársaság 1919 tavaszán megint csak ellenállás nélkül jutott hatalomra. A KMP alig pár hónappal azelőtt alakult. Elképzelhető-e, hogy ilyen rövid idő alatt elsősorban a leninizmus és a baloldali szocializmus eszméinek térhódítása miatt vált a KMP az ország legfontosabb politikai tényezőjévé? Kun Béla és a többi vezetők természetesen Lenin tanítványai, legalábbis baloldali szocialisták voltak és a doktrína, amit képviseltek, nem a nacionalizmus volt. Az is kétségtelen, hogy egy radikális típusú szocializmus bázisa 1919-ben átmenetileg erős volt Magyarországon. De magyarázható-e ezzel a majdnem általános támogatás, amit a Tanácsköztársaság kormánya főleg a hatalomátvétel utáni első hetekben a fővárostól és talán a vidéktől is kapott? Sokkal valószínűbb, hogy a szocializmusban sokan egy kísérletet láttak, annak megmentésére, ami 19 tavaszán még menthetőnek látszott a „történelmi Magyarország” területéből.⁶⁶ Nyilvánvaló, hogy Kun Béla célja a proletárforradalom kelet-európai győzelme és nem a

⁶³ Magától értetődően: a húsz milliós magyarságról és a 'Magyar Birodalom' közép-kelet-európai vezető szerepéről való ábrándozás szintén ide tartoznak. A kiegyezéskor nacionalizmusáról jó megállapítások találhatók „A nacionalizmus történelmi gyökereiről” címen rendezett akadémiai ankét anyagában. Lásd Sándor V. és különösen Hanák P. korreferátumait (Tört. Sz. 1960. 2-3. sz. 328., 337., 339-341. l.). Ugyancsak e kérdésre, Horváth Zoltán: A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarországon utolsó évtizedeiben, Sz. 1961.

⁶⁴ Lásd erre Juhász Nagy Sándor „A magyar októberi forradalom története” c. munkájának összefoglalóját a forradalom céljairól (1945). 536-537. l.

⁶⁵ u.o. 308. l.

⁶⁶ A Vörös Újság 1919. márc. 23-i vezércikke kiemelte, hogy tökeellenességük mellett a munkásoknak a Magyarország területét megcsonkítani akaró antant imperializmussal való szembenállásuk volt a másik, forradalmat létrehozó erő. „A Magyar Tanácsköztársaság, 1919”, (1949.) 75. l. Jászi Oszkár szerint a hatalomátvételt követő hetekben a

„történelmi Magyarország” megmentése volt, de valószínű, hogy a hatalom azért kerülhetett hozzá, mert sokan az utóbbit várták tőle. A „Fegyverbe! Fegyverbe!” jelszó jó fogadtatásra talált. A fővárosi munkások és a frontról hazatérő katonák a proletárdiktatúra győzelméért a Felvidéken és a Partiumban harcoltak.⁶⁷ Két éve Leydenben már elmondtam, hogy a budapesti egyetem magyar közjog professzora, Kmety Károly, egyik előadásán a Tanácsköztársaság mellett nyilatkozott, mert az az ő megítélése szerint „az ország területi integritásának az alapján” állt. A jogászprofesszor „a forradalmi kormányzótanácsot a Szent Korona letéteményesének nevezte, amelyre a proletárdiktatúra deklarálásával átszálltak a Szent Korona jogai és kötelességei”.⁶⁸ Mikor gyengült meg a proletárdiktatúra? Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem tud tartós katonai sikereket elérni a cseh és román csapatokkal szemben. Mikor bukott meg? Közvetlenül azután, hogy az Erdély felé irányuló katonai offenzíva összeomlott.

A Trianont követő huszonöt esztendőben a magyar politika úgyszólván teljesen akörül forgott, hogy milyen módon lehetne Magyarországot „történelmi” határai közé visszaállítani. Soha korábban nem rendelték egy cél alá a politikát Magyarországon olyan nagy mértékben, mint ahogyan ez a két világháború között a területi revízióval történt. Jórészt emiatt került Magyarország a harmincas években a tengelyhatalmak oldalára, üzent később hadat a Szovjetunióknak és maradt végül Hitler utolsó csatlósa.

Ezerkilencszáznegyvenöt nagyon sok tekintetben volt új kiindulópontja a magyar politikai életnek és a nacionalizmus ezóta részben új formák között és a nemzetfogalom új kritériumaival jelentkezik. Előadásomnak nem célja ezekről akárcsak vázlatosan is beszélni. Talán annyit mégis, hogy a háború óta természetesen a magyar politikai életben már nem a nacionalizmus doktrínája, hanem a lenini szocializmusé tölti be a legfontosabb szerepet, de részletes elemzés dönthetné csak el, hogy ez a megállapítás az 1953-56 közötti korszakra vonatkoztathatók.

III. Végül két következményét szeretném szembeállítani annak, hogy a nacionalizmus a magyar politikai életben több mint száz évig döntő szerepet játszott.

1) Az egyik az, hogy ez alatt az idő alatt a legfontosabb magyar politikai célok megvalósítása vagy a nemzetközi hatalmi status quo megváltoztatását (esetleg teljes felborítását) vagy (mint a kiegyezési periódusban) egy nagyon bizonytalan nemzetközi status quo fennmaradását feltételezte. Ez azt jelenti, hogy a magyar politikai élet nagyon nagy mértékben a nemzetközi helyzet alakulásának rendelődött alá.

2) Egy másik következménye annak, hogy a magyar politikai életben a nacionalizmus több mint száz évig döntő szerepet játszott, az volt, hogy a magyaroknak a képe arról, hogy ők milyen szerepet játszottak Európában, és hogy „Európa” hogyan viselkedett velük szemben, egyre távolabb került attól a képtől, ami ezekről a kérdésekről az európai népekben, ezek politikusaiban és történészeiben kialakult.

A magyar nacionalizmus nagyon nagy mértékben alárendelte a belpolitikát a külpolitikának, ugyanakkor pedig a magyar glóbusznak a külvilággal érintkező pontjain a legfurcsább legendákkal és mítoszokkal népesítette be a modern magyar történelmet.⁶⁹ Mindezek együtt pedig az illúzióknak és baklövéseknek, a

proletárdiktatúra a középosztály előtt népszerű volt. Ez részben annak politikai tudatlanságával, részben pedig azzal magyarázható, hogy a rendszer a sovinizmusra épített. („Revolution and Counter-Revolution in Hungary”, London, 1924., 115-117. l.). *Juhász Nagy Sándor* a kérdéssel részletesen foglalkozik (i.m. 489-508. l.). Az ő összegezése az, hogy 1919 tavaszán „a nacionálbolsevizmus szele süvöltött végig a fővároson” (494. l.). A „... történelmi Magyarország szétesése ... indította az októberi forradalom vezetőit ...”, írta Bibó István, hogy a fegyveres ellenállást megkísérlő proletárszocializmusnak adják át a hatalmat”. („Eltorzult magyar alkat, ...”, 1948. *Szabó Z.* i.m. 209. l.). „A magyar nép története, Rövid áttekintés” (1953.) is az objektív forradalmi helyzet specifikus magyarországi feltételeit a Vyx jegyzékkel összefüggő helyzetben jelöli meg (522-523. l.). „... a közigazgatási apparátus emberei szinte egymással versenyt futva tettek hűségesküvet a proletárhatalomnak. Egy részüket magával ragadta a forradalmi hazafiság nagy fellendülése és őszintén, lelkesen támogatta az új rend kiépítését ...” írta *Nemes D.*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége c. tanulmányában (Sz. 1959. 8-9. l.)

⁶⁷ „... a hadügyi népbiztosság március 24-én 7010/eln. 5/4. r. szám alatt a következő irányelveket adta ki: 1. A magyar tanácsköztársaság a proletariátus uralmát az egész ország területére fegyveresen fogja kiterjeszteni.”, stb. közölve: *Breit J.*: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, 1925. II. k. 11. l.

⁶⁸ Bihari Ottó közlése alapján *Halász P.*; A jogi gondolkodás alakulása a Magyar Tanácsköztársaságban. Jogtudományi Közöny XIV. évf. 2-3. sz. 1959. 59. l. A szocialista jogászok ezt a tételt természetesen mint a 'reakciós polgári tudomány' tételét azonnal visszautasították. De nem ő miattuk említem az esetet, hanem Kmety miatt, és akikre Kmety tételei hatottak.

⁶⁹ Ha egy nemzet politikai életében több generáción keresztül a Nemzet mögött minden más érték háttérbe szorul, ez természetesen a kritikai érzék csökkenését vonja maga után, mindannak a megértésében, ami a nemzeti élet keretein kívül fekszik.

csodavárásnak és kiábrándulásnak a reformkor óta megismétlődő ciklusait hozták létre a magyar politikai életben. Ezek az élmények politikai tudatunknak bizonyos fokig ma is részei és ma is hatnak. A magyar nacionalizmus tételeinek és történetének egy részletes és elemző vizsgálata, többek között, ezeknek a folyamatoknak a megértéséhez is hozzájárulna.

* * *

Az egyéb szakterületeken (irodalomtörténet, esztétika stb.) és a napilapokban megjelenő cikkektől eltekintve, a nacionalizmus vita a történészek között 1960 márciusában az MTA Történettudományi Intézete által rendezett ankétal indult „A nacionalizmus történelmi gyökereiről” (részletes kivonatok: Tört. Sz. 1960). Az ankét politikai háttérét az előző év őszén kiadott MSzMP 'Tézisek' adták (Társ. Sz. 1959. 8-9.), megrendezését a nacionalizmussal foglalkozó tanulmányok és megbeszélések hosszú sora követte. „Nemzet, haza, honvédelem”, stb. . . . (lásd 19. sz. jegyzetet) volt a címe a legjelentősebb intézeti vitának. Ezt 1962 júniusában tartották, elnöke Molnár Erik akadémikus volt. Az ő tanulmányai és cikkei ekkor már a történészeket a nemzeti kérdésben megosztották. Molnár Erik legfontosabb tanulmányai a nacionalizmus tárgykörén belül a következők: Ideológiai kérdések a feudalizmusban (Tört. Sz. 1961); Történet szemléletünk nacionalista maradványairól (Új Írás 1962. nov.); Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkek I., II., III. (Új Írás 1963. júl., aug., szept. és Tört. Sz. 1963); A hazafias-nemzeti ideológiáról (Kritika 1963. dec). Lásd még ugyancsak tőle: Sz. 1960. 48-50. I.; Magyar Tudomány 1960 és 1963; MTA II. Oszt. közl. 1961 és 1963; Tört. Sz. 1962; The New Hungarian Quarterly 1964. No. 16; Kritika 1964. jún. Válaszcikkek és vitaismeretetések többek között találhatók: Sz. 1962. (Pach Zsigmond); az Új Írás 1963. évi számai márciustól; Tört. Sz. 1963. (Varga J. vitaismeretése); Valóság 1963 jan. és 1964. jún.

Molnár Erik szerint a felszabadulás utáni magyar történetírás, Rákosi Mátyás nyomán, idealizálta a magyar nép múltját. A történészek a rendi és a „népi” mozgalmak jó részét (így pl. a Bocskai, a Thököly, a hegyaljai és a Rákóczi-felkelést) mint a nemzeti függetlenségért folytatott harcot ábrázolták, „honvédő” parasztokról és „hazaáruló” főurakról beszéltek. A történetírás így (1) a magyar nép múltját alapvetően nem az osztályharcok történetének, hanem az osztályharcok történetének és ezzel egyenrangúan a nép által vívott függetlenségi és szabadságharcok sorozatának fogta fel; és: (2) a nemzeti szabadságharcokat a népi osztályharc megnyilvánulásaival egyenértékű *haladó* hagyományokként értékelte. A szabadságharcos hagyományok ápolásán keresztül a történész (szocialista) hazaszeretetre buzdított, de ennek ára a burzsoá nacionalizmusnak (akaratlanul) tett engedmény volt. A 'nemzeti függetlenségi harc' kategóriája ugyanis az osztályviszonyoktól független hazafiság burzsoá eszméjén alapult. A magyar történetírás így a nemzeti kérdésben messze került a marxista állásponttól. A marxizmus szerint ugyanis: (a) a történelem alapvetően az osztályharcok története; (b) a nemzet kategóriája a termelés és a társadalom fejlődésének kapitalista fokán jött létre; és végül (c) a társadalom szocialista átalakulását megelőzően a 'nemzet' a hamis tudat körébe tartozott. Molnár Erik arra kéri a történészeket, hogy ne keressék a nemzet (polgári) fogalmát a kapitalizmust megelőző korszak történetében és általában, hogy nagyobb gondot fordítsanak az osztálytársadalmak „népi” megmozdulásai társadalmi alapjainak, politikai rugóinak és ideológiáinak forrásokon alapuló elemzésére. Mindez Marx szemléletének érvényre juttatása vagy 'helyreállítása' szempontjából teljesen indokoltnak tűnik. Az ortodoxia azonban ebben az esetben módszertani újításokkal jár együtt. Figyelmet érdemlően: Molnár Erik tételei két jelentős megkülönböztetés következetes érvényre juttatását feltételezik. (1) Annak hangsúlyozása, hogy az osztálytársadalmak 'nemzete' a hamis tudat jelenségei közé tartozik, feltételezi a történelem 'objektív' és 'szubjektív' folyamatainak világos megkülönböztetését. Ez pedig a történeti valóságnak összehasonlíthatatlanul pontosabb megrajzolását teszi lehetővé, mint ha a megkülönböztetés nem következetes. (2) Még fontosabb, hogy a kapitalizmus előtti rendi és „népi” mozgalmak nemzeti jellegének tagadása, azáltal, hogy megkérdőjelezi annak nagy részét, amit a történészek eddig haladó hagyományokon értettek, megvilágítja egyúttal magát a történeti „értékelést” is, mint történetírói tevékenységet. Molnár Erik ezen a ponton egy módszertani forradalomhoz jár közel. Ő megkülönbözteti és elválasztja a történeti folyamat leírását annak értékelésétől. Egyik cikkének a végén írja, hogy „A történeti folyamat oki elemzése logikailag megelőzi a történeti események értékelését a társadalmi haladás szempontjából”, és hozzáteszi, hogy ő cikkében az értékelés kérdésével nem foglalkozott (Új Írás 1962. nov. 1243. I.) Azért kellett így eljárjon — magyarázta meg később — „... mert a marxista történettudomány eddig még nem fejtette ki összefüggő, a kérdés minden oldalát felölelő formában a történeti események értékelésének elméletét” (Új Írás 1965. aug. 984. I.).

Molnár Erik és a vitában az ő oldalán megszólaló történészek nézeteit sokan, néha élesen is, bírálták. A legtöbb ellentmondást, talán éppen az „értékelés” kérdése váltotta ki. Nagy László hadtörténész szerint „pártunk által mindnyájunkra rábízott megtisztelő kötelesség” a haladó hagyományokon keresztül a nép nevelése, hogy az „... bármikor teljes erejével és önfeláldozásával kész és képes legyen (? P. L.)

megvédeni szocialista hazáját". A történelmet nem szabad úgy vizsgálnunk, hogy „... akaratlanul is eljussunk oda, hogy megfosztjuk népünket hazaszeretetre, a haza megvédésére buzdító haladó hagyományainknak egy részétől”. (Tört. Sz. 1965. 1. 74. l.) Természetesen mindenki egyetért abban, hogy a nacionalizmus maradványainak a „felszámolása” fontos feladat, de eltérőek a vélemények arról, hogy ez alatt pontosan mit kell érteni. *Mód Aladár* szerint „Rákosi felelőssége nem történetiszemléletének nacionalizmusában van, hanem éppen abban, hogy ... a nemzeti kérdés számára csak a taktika kérdéseként létezett”. A nacionalizmus elleni harc elsősorban nem a múlt, hanem sokkal inkább „az új szocialista nemzet” kérdéseinek a tisztázását és „az új szocialista nemzet egységének elmélyítésé”-t kell jelentse. „... népünknek azt a lendületét, érzelmi és akarati egységét, amely a kapitalista országok túlszárnyalásához szükséges, csak a nemzeti érzésnek a szocializmus erőforrásaként való felszabadításával s ezen keresztül népünk egész erkölcsi és szellemi alkotóerejének kibontakoztatásával biztosíthatjuk.” Hogy „... a nép nemzeti érzését mennyiben sikerül a szocializmus erőforrásává tenni, *mértéke* is a helyes marxista politikának és ideológiának”, (kiemelés: P. L., *Mód A.*: Beszéljünk világosan, Új Írás 1963. júl. 847. l.). Csak a cikk gondolatainak világosabb kifejtése esetén lenne megállapítható, hogy az itt (töredékesen) idézett passzus mögött egy szocialista nemzetfogalom áll-e.

Sok történész egyetért Molnár Erikkel a nemzet fogalmára vonatkozó kérdések jelentős részében. És abban is, hogy a „történeti értékelés” bonyolult problémáit leghelyesebb elválasztani a „történeti folyamat oki elemzésétől”, másképp szólva: az ítélezést, a leírástól. Nyilvánvaló, hogy minél kevésbé kötik a kutatót az „értéklés” előregyártott szempontjai, annál hűebb a történeti ábrázolás. A háború utáni években a történészek túl gyakran helyettesítették a történeti jelenségeknek a körülmények számbavételén, a megértés igyekezetén alapuló leírását előregyártott, vulgáris és csálhatatlan ítéletekkel. Ma odahaza a 'paraszttság', 'urak', 'nép', 'függelenség', 'haza', 'nemzet' szavak XV. és XVIII. század közötti használatának összehasonlíthatatlanul pontosabb, (forrásokon alapuló) elemzése folyik, mint ez korábban bármikor, a felszabadulás előtt vagy az után történt. Ez nem kis részben a Molnár Erik vita érdemének tudható be. Ezen túlmenően: a vita egy intellektuális folyamatot indított el, amely esetleg idővel arra vezet, hogy a történészek a XIX. és a XX. századi magyar politikai történet fogalmi készletének a darabjait is, értékelési szempontoktól kevésbé gátolva vizsgálják meg közelebbről.

A nacionalizmus tárgykörében a közelmúlt években írt tanulmányok (az itt korántsem teljes bibliográfiájával szereplő Molnár Erik vita ezeknek csupán egy kis része) jelentős tudományos eredményeket tartalmaznak. Ezen felül azonban a M. E. vita közéleti szerepe is figyelemreméltó: (1) a nacionalizmus vitát az MSZMP 1959. évi tézisei indították el, de a vita rövid időn belül a szaktörténészek spontán vitája lett. (2) A vitában a rokontudományok képviselői (irodalomtörténészek) a történészekkel együtt vettek részt. (3) A vita nem az álláspontok egységesítésére, hanem a történészek legkülönbözőbb — elvi kérdésekben is különböző — álláspontjainak a megfogalmazására vezetett. (4) Még csak kísérlet sem történt arra, hogy egy újabb párthatározat, vagy a vezető marxista történészek autoritativ kijelentése hidalja át a véleménykülönbségeket és zárja le a vitát. Végezetül: (5) a szakemberek vitája 1962 óta az olvasóközönség előtt folyik. A tanulmányok és a válaszcikkek részben a szakfolyóiratokban, részben pedig az Új Írásban, Valóságban, Kritikában és a New Hungarian Quarterly-ben jelentek meg. E jellegzetességek egyike-másika már az 1956 óta megsokasodó viták némelyikére is vonatkoztatható volt, de sohasem együtt mind az öt.

Befejeződött-e a hazai nacionalizmus vita? A folyóiratok az elmúlt félévben nem hoztak nacionalizmus vitacikket. Másrészt viszont semmi jele annak, hogy a vitát „felülről” rekesztették volna be. Ha a vita apadóban van, ennek okait másutt kell keresni. Valószínű, hogy az ankétok után most a monográfiákon a sor — ezek megírása pedig időbe kerül. De ez nem magyarázza meg azt, hogy miért érintette eddig a vita az elmúlt másfélszáz év magyar történetét csupán felszínesen. Hogy mi az akadálya annak, hogy a vita a XIX. és XX. század magyar történetére is kiterjedjék, valószínű Horváth Zoltán, a nacionalizmus utolsó száz évi történetének kutatója, (aki szerint „Révai értékelése a reformkorról s főleg Kossuthról” is „mélyreható revízióra” szorul) tapint rá: „... meglehetősen nehéz, csaknem reménytelen (azt is mondhatnám: aszkétikus) feladatra vállalkozik (Molnár Eriket sem kivéve) az, aki egy több oldalról megnyilvánuló jelenséggel, annak csak egyik oldaláról kiindulva, s egyik oldala ellen indít akciót. A nacionalizmusnak egyik (s igen fontos) forrása a más nacionalizmus részéről okozott sérelem ... Az ilyen sérelmek máig sem szűntek meg — és ezek felszámolása nélkül lehetetlen, sőt kérdéses, hogy mennyire célszerű az egyoldalú fellépés a nacionalizmus ellen”, (ő mégis a „fellépés” mellett van, de megérti mások „ezzel kapcsolatos érzékenységét.”) (Új Írás 1963. nov. 1382. és 1383. l.) — Az irodalomtörténész Klaniczay Tibor utalt még 1963-ban arra a nézetre, „mely a nacionalista maradványok feszegetését mostanában, amikor a szocialista nemzeti egység létrehozásán és megerősítésén fáradozunk, nem tartja időszerűnek, taktikusnak.” („Marxizmus és irodalomtudomány” 1964. 161. l.) De még fontosabbnak tűnik, amit a vitaismertető szavai szerint Hanák Péter, Molnár Erik Új Írás-cikkének (1962. nov.) intézeti vitáján „a jelenlévőknek általában egyetértésétől kísérve” (!) mondott: „Mi már régóta harcolunk a magyar nacionalizmus ellen. Ez a harc azonban teherföltelekkel küszködik. E teherföltelek közül nem utolsó az, hogy a mi saját nacionalizmusunk

elleni harc mindaddig szárnyaszegett marad, — és könnyen visszájára sülhet el, azaz a nacionalizmus legyűrése helyett annak más oldali megerősödésére vezethet, amíg más országok is nem kapcsolódnak be harcunkba intenzívebben és nem egyesített, összehangolt erővel folytatjuk e küzdelmet." (Tört. Sz. 1963. I. sz. 107. I.) A Valóság 1964. júliusi számában Hanák Péter bizonyos fokú rezignációval tudósít arról, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia problémáiról májusban az Akadémia által rendezett nemzetközi konferencia alatt az volt a benyomása, hogy a nemzeti kérdéshez a történészek zöme még mindig „előregyártott” koncepciókkal közeledik (77. I.); hogy „a nemzeti iskolák szemléleti maradványai beszűrődtek a marxista történetírásba” is (75. I.); s, hogy a konferencia, részben legalábbis „egy több évtizedes polémia” mai állását regisztrálta (74. I.). „Ott tartanánk tehát — kérdezi Hanák Péter — ahol valaha régen, csak a tónus, a terminológia, az érvek változtak? S vajon romlott a helyzet a 10-12 évvel ezelőttihez képest, amikor a szocialista országok történészei között ... felhőtlennek látszott az egyetértés? ... némely felszólalás hallatára, egy-egy magas hőfokú vitában gyakran ilyen benyomás támad (a történészekben) — és csüggedés.” (79. I.) De az is kétségtelen, hogy a hazai és „a szomszéd országok” fiatalabb történészei közül sokan szeretnének megszabadulni a dogmatizmustól és „a vele összeötvöződött nacionalista maradványoktól”. „Az egykori Monarchia története iránt ... napjainkban növekszik az érdeklődés, és — ellentétben az elsüllyedt óceánjáró hullámverésével — egyre szélesebben gyűrűznek a viták. Úgy látszik, itt mélyebb, tartósabb áramlások működnek. Nem egy örökre elsüllyedt történeti alakulat iránti muzeális érdeklődésről van szó, hanem a dunai népek együttélésének, demokratikus és internacionalista együttműködésének több mint históriai kérdéseiről.” (Uo.)

Még nem tudjuk, hogy itt milyen mélyről jövő — és főleg, hogy mennyire „tartós áramlásról” van szó, de mindenesetre nagy kár lenne, ha egy felismert tudományos feladat elvégzése „szárnyaszegett” maradna Magyarországon. Természetes, hogy sokkal jobb lenne, ha a nacionalizmus ellen a kelet-európai népek történészei együtt lépnének fel. De nehéz belátni, ez miért kell, hogy a *feltétele* legyen az elmúlt másfélszáz év magyar története portalanításának. Ezen túlmenően: nehéz megérteni, hogy hogyan „sülhet el a visszájára” a magyar „nacionalizmus elleni harc”, hogy t.i. hogyan vezethet ez annak „másoldali megerősödésére”, és egyáltalán, hogy pontosan milyen károkat okozhat az „önkritika”. Ezek a kérdések főleg azért indokoltak, mert a magyar nacionalizmus történetének előítéletmentesebb vizsgálatával együttjáró előnyök sokkal nyilvánvalóbbaknak tűnnek, mint az ezzel esetlegesen együttjáró hátrányok. De minden egyéb kérdéstől függetlenül, a magyar nacionalizmus „maradványainak felszámolását” elsősorban mégis csak az indokolja, hogy ez a munka olyan szemléleti és módszertani átalakulással járna együtt, amely jelentősen emelné a legújabb kori magyar történeti munkák tudományos értékét.

London, 1964. december.

SZABÓ ZOLTÁN

Emberség és reform

Arra kértek, hogy a reformkorról beszéljek, különös tekintettel az összejövétel központi témájára: a humanizmusra. E sok értelmezést látott szó zavarba hozott. Ebből — gondoltam — egy rosszmájú, szokatlan vagy szellemes meghatározás kisegítene. Ezért a könyvespolcomhoz mentem. Fölköttem Voltaire *Dictionnaire Philosophique*-jét. E még mindig szórakoztató munka H—L kezdőbetűs címszavakat tartalmazó kötetében az *Humanisme* címszó azonban nem szerepelt. Voltaire-nek, úgy látszik, nem jutott eszébe a maga idejében, hogy erről a fogalomról is lehetne értelmeset vagy ironikusait mondani. Az EMBER-rel viszont terjedelmesen foglalkozott. Az a huszonhat oldal, ami az EMBER osztályrésze e műben: nem túlzottan sok. A *HISTÓRIA* címszó huszonkilenc, a *ZSIDÓK* címszó negyvenöt, a *TÖRVÉNYEK* címszava harmincnégy oldal hosszúra futtatta meg a szerző tollát.

Az EMBER-ről szóló huszonhat oldalas elmélkedésből a legrövidebb, alig kétoldalas betét a legérdekesebb. Talán azért, mert leírásában a szerző különös élvezetét lelte. Alcíme is van: „*Pascal egy gondolatának elemzése.*” Az elemzés alá fogott Pascal-passzus így hangzik: „*Embert el tudnék képzelni kezek nélkül, lábak nélkül. Vállalkoznék arra is, hogy fej nélkül képzeljem el, ha nem tudnám tapasztalatból, hogy az ember a fejével gondolkodik. Tehát: a gondolat teszi az embert, a lényegét, ez az, ami nélkül ember el nem képzelhető.*”

A kísértésnek, ami e néhány mondatban rejlik, Voltaire természetesen nem tudott ellenállni. Megjegyezte, hogy: „*Egy kezetlen, lábatlan, fejetlen élőlény annyira hasonlítana egy emberhez, mint egy tőkhöz.*” A mondat sava-borsát: az adja ki, hogy a „*citrouille*” tököt is jelent, tökfejet is. Voltaire azonban nem hagyta ennyiben. Hozzátette, hogy az emberi fej „*mégiscsak valami*”, mivel az őt érzék székhelye, az értelemé is. Ezt megtoldta azzal, hogy „*ha a gondolat tenné az emberi lényt ... akkor az ember lényege, meghatározója maga a gondolat volna olyanformán, ahogy az anyag lényege az, hogy van kiterjedése, szilárdsága. Vagyis: az embernek állandóan gondolkoznia kellene — ahogy az anyagnak is állandóan van kiterjedése, szilárdsága. Gondolkoznia kellene — írta Voltaire —, míg az igazak legmélyebb álmát aludja, ájulásai alatt, önkívületében, az anyja méhében is. Én egészen biztosan tudom — tette hozzá —, hogy az említett emberi állapotok egyikében sem gondolkodtam soha, ezt gyakran be is vallom, s lehet, hogy mások is ezt teszik.*”

Voltaire argumentuma Pascal tézisével szemben természetesen nem volt egészen igazságos. De van benne igazság. Iróniája az emberi szellemnek azt a hajlamát vette célba, amely az *emberit* kizárólag *szellemiben* keresi. S emlékezetem szerint azok a férfiak, barátaim és ismerőseim, akik magukat legszívesebben *humanistának* nevezték, mind ebben voltak tudósak és ludasok. Azért beszéltek férfiakról, mert olyan nővel nem találkozott, aki humanistának mondta volna magát. Holott a nők szemlélete a világ dolgairól általában emberszabásúbb, emberközpontúbb és emberelvűbb — hogy egy sereg rossz magyar szót csináljak —, mint a férfiaké. Volt persze női humanista, a humanizmus korában. Isota Nogarola, aki arról a fontos kérdéstről vitatkozott 1451-ben Foscari Lajossal, hogy az ember bűnbeesésénél Ádám vagy Éva vétke volt-e nagyobb? Vitáiratát nem olvastam, de ha történetesen azt állította volna, hogy Ádám vétke nagyobb volt Éváénál, akkor a feminizmus úttörőjének is tekinthető. Térjünk vissza azonban a közelmúltra.

Azokat, akik a harmincas években magukat humanistának nevezték, általában színvonaligény jellemezte. Többnyire más és más: ezt hellenizmus, azt pusztán kulturális nyugatosság. Volt, akinél Thomas Mann egymaga rejtett a szó alatt. Olyan is volt, akit a szaglószerve tett humanistává. Nem bírta a parasztszagot, a proletárét se. Még akkor se, ha paraszttal, munkással csak irodalmilag találkozott, a szavakkal, azon a könyvpapíron, melynek éppúgy nincs szaga, mint a pénznek. E humanistáknak közös vonása volt — nem filozófusokról beszéltek, csak esküdt híveikről —, hogy a *gondolatnak* tulajdonítva elemi emberi jelentőséget, szívesen feledték, hogy az embernek van keze, lába, sőt emésztése is, s ennek következtében az éhséget is ismeri jelentős tömegeiben. A humanisták az *emberiről* elmélkedve ezt mintha nem vették volna túlzott mértékben tudomásul. A felfedezés szexualitásaira nem terjedt ki; ennek számbavételét a reneszánsz hagyomány, mondhatni, előírta. A magát „*harcos humanistának*” nevező típus ugyancsak ehhez az eredeti hagyományhoz kapcsolódott. A harcossal, modern humanista a hitlerizmustól barbársága miatt iszonyodott. Vagyis rokona volt ama régieknek, akik a török kiverését már nem azért tartották szükségesnek, mert a török

pogány, hanem azért, mert a török *barbár*. A jelzőcsere értéke, politikai efficienciájával mérve, már akkor is kétes volt: a humanista törökverésnél a keresztes háborúk viszonylag alighanem eredményesebbek voltak. S nem hinném, hogy Dózsa seregében, amikor még a török ellen gyülekezett, lett volna olyan ember, akit az Európát fenyegető **barbárság** bírt volna arra, hogy kaszáját kiegyenesítse. Az átlagos angol vagy amerikai közkatonát, a francia ellenállót se a barbárság visszaszorítása vitte a harcba a mi napjainkban. S a vörös hadsereg katonáiról e vonatkozásban jobb nem beszélnünk. Mindez persze nem megbízható mérték a filozófiák értékelésére. Csak azért említem azt a gyanúmat, hogy a humanizmusoknak az ember pallérozásában nagyobb szerepe van, mint az embertelenség leküzdésében. S ez részben megmagyarázza, hogy miért fűzött, nehéz időkben a hazai humanistákhoz fenntartás nélküli rokonszenv és fenntartásos megbecsülés. Ezen angliai éveim nem változtattak. Ha valaki tájékozatlanságban akar maradni a felől, hogy az értelem minő szárnyalása lehetséges „*humanizmus*” címszó alatt, költözzék Angliába! A szó itt szakkönyveken kívül általában csak a *TIMES Literary Supplement* külföldi termést méltató számaiban szerepel gyakran: az embernek az az érzése, hogy lelkeket nem formál, világnézetet nem alakít, politikai állásfoglalásnak nem kiváltója, magyarázója, igazolója vagy behelyettesítője. Ilyesmire, azt hiszem, helyes érzékkel, nem használhatjuk. Így aztán azokat az előítéleteket, amik bennem korábban kialakultak, az angliai évek nem változtatták meg. E nézeteket kissé élezve, nagyjából így fogalmazhatnám meg: a humanista olykor olyan ember, akit a humanizmusban rejlő szellemi lehetőségek gyakran távoltartanak az emberi valóságoktól. Ahogy a szocialista is sokszor olyan ember, akit a szocializmusban bennerejlő szellemi lehetőségek távoltartanak a társadalmi valóságtól.

Így gondolkozván annak hallatára, hogy nekem itt a *humanizmus és reformkor* témáról kellene beszélnem: elfogott a nyugtalanság. Ami a humanizmust illeti — az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a szóhoz magához nem fűzött különösebb lelkesedés. Ami a reformkort illeti: ebben a humanizmusnak nem volt észrevehető szerepe. Az irodalmi reformkor a *Zalán futásával* kezdődik. Vagyis azzal, hogy a romantika szele kifújja a költészetből a deákos iskola klasszikus képzetkincsét, még Berzsenyi zephyrjeit és nadirjait is. Ezt a középkori vagy éppen pogány ihletésű matériával helyettesíti. Vagyis éppen a fordítottja történik annak, amit a humanizmus csinált. A születő nemzeti irodalomnak a latin nyelv, s vele a humanista képzetkincs ellensége, mint a német: az una eademque nobilitas uszálya volt, s ezzel a maradiság kísérelője, támasza. A királyszentekről szóló legendárium s a pogány vezérekéről szóló mondavilág viszont — vagyis a két középkor — nemzeti jellege miatt, haladást előmozdító funkciót kapott. Önmagáért való emberideált a reformkor szellemisége — elsősorban hazával, nemzettel, néppel lévén elfoglalva, aránylag kevésbé keresett. A legjobbak, akik tették — Széchenyi, Kölcsey —, inkább moralista, mint humanista elgondolásokkal tették ezt, többnyire praktikus céllal. Jelszónak azonban Kölcsey is a „*haza és haladás*” pároscsillagát veti fel, Petőfi pedig nem embernek, hanem hazának, szabadságnak állít oltárt. S mai humanizmusok és a reformkor korszemléme között erőltetett volna rokon vonást keresnünk. Mindaz, amire ezek reakciók, tulajdonképpen hiányzik akkor. A reformkor embereinek irányító motívumai között azonban a *humanitás-nak* vagy a *filantrópiá-nak*, vagyis az emberségnek jelentékeny szerepe volt. Hogy ez hogyan s miként jelentkezett, arra a példákat leghelyesebb a reformkori tájékozódás főirányain keresnünk.

A magyar szellemi élet tájékozódása a reformkorban is kétirányú: hazai és külföldi. A szépirodalmi tájékozódás majdnem kizárólag hazai, különösen a költészeté. Előbb a nemzeti középkor, majd a nép felé tart. A politikai irodalom tájékozódása — ez magyarul egyedül ebben a korban egyenrangú a szépirodalommal — hazai is, külföldi is, elég precíz egyensúlyt tartva. S az az ember, aki a reformkorban a szépíró és a politikai író egyszemélyben legtisztábban testesíti meg: természetesen Eötvös. Ez indokolja s nem a közismertsége, hogy példának őt vegyem. Egy évforduló is buzdít erre.

*

Eötvös József báró ugyanis most százötven esztendeje született. 1813. szeptember harmadikán, Budán. Anyja, Lilien bárónő, német asszony volt, aki később se tanult meg magyarul. Így aztán feltehetően anyai örökség, hogy *Pepi*-nek becézték. Ez a gyerekzobai ragadványnév később különösen elmélyült és jelentőségteljes értelmezést kapott. Németh László *Kisebbségben* című könyvében bizonyos nyomtatékkal említette. Elmondta, hogy egy másik nagy magyar íróval Eötvöst kölcsönösen agyondicsérték. Amaz elhallgatott. Eszébe jutott, hogy Eötvöst *Pepi*-nek hívták. *Hát igen — ez a Pepi, ez tagadhatatlan — szögezte le Németh László. Rögtön elméletet is fűzött e körülményhez. „Hiábavaló egy szellem tágassága — írta — ha alatta rosszul kever a közérzet.”* Eötvös szellemét — vélte — egy *Pepi* közérzete sodorta hímgagyar vidékekre.

Ez az érvelés persze egyik lábán se áll meg. A törzsökös magyarság származási mértékeit a múlt század közepére nehéz alkalmazni. Különösképp az arisztokratákra. S ha éppen öröklött tulajdonságokat keresünk, akkor az, ami Eötvösnek írói erénye magyarul, inkább a német édesanyjától származik át rá, mint magyar

apjától, nagyjától. Ez a Lilien báróleány „*nagy, szerető szív, gyöngéd, érzelmes kedély volt*”, ahogy Eötvös egy méltatója megjegyezte a magyar viktoriánusok érzékenyült modorában, s „labanc” már származásánál fogva se lehetett, mint az Eötvös-család minden korábbi férfitagja. Például a nagyapa, Eötvös Ignác, aki királyi biztосként oly kegyetlenséggel akarta elfojtani a megyék ellenállását, 1823-ban, hogy országos hírhedségre tett szert. Ezt az unoka is megérezte. Az iskolában. Abban a tanteremben, ahol az ember az első kemény leckét kapja, néha nem a tanároktól, hanem a társadalomtól. Az első padból, ahová ültették, mindenki felkelt mellőle — egy zsidó származású jeles tanuló kivételével. Az okot is megmondták az osztálytársak: „hazaáruló” unokájával nem fognak egy padban ülni. Az osztályélmény megrázkódtatását a nevelője — az egyetlen ember, akihez ilyen ügyben fordulhatott — csak tódította. Arra a kérdésre, hogy igaz-e, ezt válaszolta: „Igaz bizony, apád is az, te is annak készülsz, hiszen még magyarul se beszélsz becsületesen.”

Ezt a nevelőt Pruzsinszky Józsefnek hívták. Részt vett a Martinovics összeesküvésben, börtönben is ült. A diák Eötvöst szívesen vitte sétálni a Vérmezőre, történelmi leckéket ott is adott neki. Hogy az aulikus család miért keresett ilyen nevelőt ennek a fiúnak, azt nehéz megfejtetni. Pulszky úgy vélte, hogy az apa ezt képzelte: a rebellis nevelő — morcos természetű lévén — a fiúval eleve megutáltatja majd a szabadelvűséget. Egy főispánról azonban nehéz ennyire körmönfont gondolkodást feltételezni. Alighanem inkább valamilyen arisztokratikus *souplesse-ről* volt szó s arról, hogy a nevelő személyének az apa nem tulajdonított jelentőséget. Az Eötvös fiú hétéves korában került a gimnáziumba, 1826-ban az egyetemre. Vagyis kevéssel azután, hogy a közszellem megpezsdül, eleven lesz az 1825-ös diéta hatására. 1827-ben — írta Eötvös barátja és diáktársa, Szalay — az ország örömmámorban úszott, mert a német színházban Pesten már magyar előadásokat láthatott. Az egyetemisták színház után a *Hét Elektor-ban* virradatig mulatoztak, énekelgettek. Legjobban a „*Hunnia nyög letiporva, sírnak a bús magyarok*” kezdetű nótát szerették.

A kor egyetemi hallgatóit nemcsak Horvát István nevelte, hanem a párizsi forradalom, a lengyel forradalom eltiprása, a Hitel megjelenése, a felvidéki parasztlázadás eseményei, Kölcsey országgyűlési és Wesselényi felsőházi beszédei. Eötvös 1833-ban tesz ügyvédi vizsgát, 1834-ben aljegyző Fejér megyében; Reform-cikkeihez és a *Falu jegyzőjéhez* gyűlik az anyag. Író a fiatal Eötvös külföldi útja után lesz. Huszonhárom-huszonnégy éves korában járta be Svájcot, Németországot, Hollandiát, Franciaországot. Ez az út oldja meg a nyelvét magyarul. Írt ugyan korábban is, fordított például *Victor Hugo*-t, de első nagyobb tanulmánya a „*Vélemény a fogházjavítás ügyében*” 1838-ban: a külföldi utazást követi. Hogy a kedély vezércsillaga, azé a bizonyos közérzeté, ami „*egy Pepié*”, már ekkor az emberiesség, az tagadhatatlan. A fogházvéleményhez egy másik bővített tanulmány csatlakozik a „*Fogházjavítás*”-ról. Akkoriban a pályára készülő kedély és szellem mindenekelőtt a foglyokért állt ki és a börtönviszonyok tanulmányozásán próbálta erejét. Szemere például, ha útját beszámolója nyomán képzeljük el, úti élményeinek egyharmadát különféle dutyikban szerezte be: látogató gyanánt. Valószínű, hogy ezért a fogházigazgatók utálták őket úgy a múlt század harmincas éveiben, mint száz év múlva az alispánok és jegyzők a falukutatókat. A reformkor szellemi emberét a korszellemből következő humanitás mindenekelőtt fegyencpártivá teszi. De nemcsak azzá. A soron következő Eötvös-tanulmányokra megint csak az emberiesség válogatja a témát; a kissé angolos rokonszenv az „*underdog*” minden válfaja iránt. A fegyencek után a zsidók, majd az írlandi szegények következnek. Eötvös, író gyanánt, az elítéltek, a jogfosztottak és éhezők ügyvédje lesz. Ezek után az első regény, A Karthauzi, voltaképpen kitérő a pálya fővonaláról. Ebben veti ki magából a személyesebb, lírai problémákat, ezektől megjelenésévei szabadul meg. Előbb azonban friss házassága visszavonultatja a magánéletbe egy-két esztendőre.

Amikor újra munkához lát, már azt az Eötvöst látjuk, akiben a heves és felindult emberiesség a státusférfiúi ésszerűséggel együtt halad. Emberiessége az érzelmességtől, államférfiúi elképzelése a népszerűtlenségtől nem riad vissza. „A Karthausi” és a mézeshetek után első nagyobb munkája egy cikksorozat. A *Pesti Hírlapban* jelenik meg, 1844-ben, amikor a lap már a centralisták kezébe került. E szűk kör részben régi barátoké, Szalay ilyen. Részben családi kör is: Trefort a sógora. Nincsenek sokan: a köznyelv „*Magyarország hét bölcsé*”-nek nevezi őket.

Eötvös cikksorozata igen szakszerű érveléssel követelte a vármegyerendszer lebontását, a vármegyepárti érvek cáfolatával kezdve. Ez a szakszerű és ésszerű érvelés azonban inkább csak a természetes ellenfelek figyelmét hívta fel a készülő veszélyre. Híveket alig toborzott. Az utóbbi feladatra a regény műfaja bizonyult alkalmasabbnak. A *Falu jegyzője* egy évvel később, a reform-cikksorozat problematikáját humanizálta, emberi figurákba, regényfigurákba költöztette. A cikksorozat, hogy úgy mondjam, intézményközpontú volt, a regény emberközpontú lett. A mű mindmáig a legszélesebb igényű regényes társadalomrajz, s bizonyíték arra, hogy körvonalazott intézményes változtatásokat is lehet regény formában követelni, illetve szolgálni. Ezzel a két könyvvel lesz Eötvös az első olyan gondolkozó a magyar irodalomban, aki felfedezi, hogy ugyanazt a célt lehet tanulmányokkal is, szépirodalmi művekkel is szolgálni. Németh László ebben

kétségtelenül az ő tanítványa, ami — emberileg — érthetővé teszi a szembefordulást, Pepi-alapon. Példakép ellen berzenkedett, erre az írói mesterség művelőinek jórésze hajlamos. Az eszméinek elkötelezett író eszményét — vagy ha úgy tetszik a „*a nemest, aki kötelezi magát*” — ugyancsak Eötvös határozta meg, mondván, hogy a „*költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik*”. A kor nem mindig jóindulatú arcképirója, Pálffy János a fiatal Eötvöst így jellemezte: „*Amilyen rossz kedvvel, sőt néha undorral fogom fel a tollat, hogy írjak ezen emlékfűzér némely büdös vagy mérges növényéről, éppoly kellemes érzéssel foglalkozom Eötvös Pepivel, s örvendve, mintha valóban látnám s beszélgetnék vele, bűvölöm lelkem elé eszes, okos arcát, azzal a mindig egykedvű, kedélyes, szívélyes, szelíd kifejezéssel, mely első látásra annyira meg tudja nyerni a becsületes ember szívét.*”

*

„*A falu jegyzője*” tulajdonképpen ugyanazért rokonszenves olvasmány, amiért ma már avítnak hat. Mert érző és érzékeny ember írta, aki közben szívesen fordul a gúny fegyveréhez. Magyarul Eötvösnél az a két írói kvalitás jelentkezik, amit Hemingway emlegetett első regényében: a részvét és ironia, egymással összefonódva. A lényeges pont azonban az — hogy a két műfaj Eötvösnél mennyire kiegészíti egymást. S mindegyikben a műfajhoz illő írói és gondolkodói erények érvényesülnek. A regény egy társadalmi struktúra emberi következményeit csoportosítja; a reformtanulmányok ugyanezt a helyzetet *szakszerűen* elemzik és megváltoztatására tesznek konkrét javaslatot. A kettőben együtt pompás egyensúlyérzék jelentkezik, amely a helyzet emberi ábrázolását is megadja, szakszerű, intézményes elemzését is. Először a reformcikk jelent meg, újságban. Aztán a regény. Végül a cikkek könyvalakban Lipcsében, 1846-ban. A magyar közoktatásnak nagy hibája, hogy a kettőt sohase tanította egymás mellett. Ha *A falu jegyzőjét* kötelező olvasmánnyá tették, a *Reform*-kötetet is azzá kellett volna tenni. S mindkettőt a középiskola felsőbb osztályaiban. Nem irodalomtörténeti tananyagként, hanem a politikai gondolkozás pallérozására. Egybevetésük, így, többet mondana, mint az „*irányregény*” minősítés, meg a sok panasz az Eötvös-regények reflexióiról, vagy pusztán említése annak, hogy a regény a centralisták reformcéljait szolgálta. Történetesen azt is bizonyítva, hogy Eötvös József éppúgy az erős központi hatalom és a vármegyék letörésének híve volt, mint az a nagyapa, aki miatt osztálytársai elültek mellőle a padból. De ő a túloldaltól. A központosítás, jól látja, eszköz. Hogy mire jó, az attól függ, milyen rendszer veszi a kezébe. Ezt Eötvös a *Reform*-ban maga is hangsúlyozza, így: „*Bárhová tekintünk e világon, mindenütt a központosítás eszméjét látjuk, a szabadság és despotia, céljainak elérésére, ugyanazon eszközhöz nyúl — amaz, hogy egyenlő szabadságot, ez, hogy egyenlő elnyomást idézzon elő, mindkettő — hogy magát külhatalom ellen biztosítsa,*” Eötvös azonban a negyvenes évek közepén biztosra veszi, hogy a sajátos magyar körülmények között a központosítás inkább a liberalizmusnak használ, mint Bécsnek, ha a haladó oldal harcolja ki.

Maga a regény kevésbé eltökélt ebben az ügyben, mint a röpirat — mert regény —, de legtöbb mozzanatának megvan az előképe a reformcikk egy-egy argumentumában. *A falu jegyzőjének* a cselekménye például mintha ezekből a *Reform*-ban olvasható mondatokból pattant volna ki: „*Menjünk el egy tisztújításra, vagy emlékezzünk vissza azokra, melyekben részt vevünk — ugyan ki tud esetet, hogy valaki csak jogtudományi készsége vagy csupán a miatt, mivel igazságszeretete ismertetik, választatott meg alispánnak? ... Ha a választott bírót, például az alispán, egyszersmind a megyének leggazdagabb birtokosa, kitől a választóknak legnagyobb része függ, személyes függetlenségét senkise fogja kétségbe vonhatni, valamint választása, úgy az idő, melyre hivatalát megtartja, csak tőle függ — de ha megválasztását másoknak köszöni, ha tudja, hogy hivatalát a három évi határidőn túl mások kegyelme nélkül egy nappal nem tarthatja meg tovább, vajon nevezhetjük-e őt függetlennek?* — hiszen a választás nem titkos, nem is általános, a közrendűnek választójoga nincs. Így a *Reform. A falu jegyzőjében* viszont az egész cselekményt az oldja ki, hogy Réti alispán és nagyravágyó felesége Tengelyi Jónástól választási esélyeit félti.

De tőlünk még Eötvös szelleme sem kívánhatja meg, hogy Vaasharteltől a következő félórára költözzünk Porvára, ismerkedve Taksony megye összes néhai bajaival. S tőlem sem várhatja el azt, hogy a regény ismert és bonyolult cselekményét itt előadjam. E helyett csak azokat az *emberi* bűnöket sorolom fel, amelyeknek a regényben az *alispánválasztás* a felbujtója, a *megyei* szerkezet a kerítője. A történetben a megyerendszer, hogy csak a főbb bűnöket említsem: többrendbeli emberölés okozója, több törvény útján elkövetett gyilkosság oka, számos lopás, sikkasztás, elkezelés felbujtója, s ezen felül a képmutatás, rágalom, gáncsvető cselszövés melegágya. Még a szerelem elleni bűnöket is előhívja az emberekből a megyerendszer. A Réti fiú és a Tengelyi lány, valamint Kislaky Kálmán és a Réti lány házassága elé megyei közéletből folyó akadályokat gördít. A végső tanulság: a vármegye a rosszféle ember számára olyan kedvező helyzetet teremt, amelyben ez a jófélét betyárrá vagy más áldozattá teheti. Vagyis az, hogy a megyei hatalom megrontja az embereket. Erre persze azt mondhatnók, hogy nemcsak a megyei, láttunk már

rosszabbat is. A regény értékét azonban nem e közhelymorál jellemzi elsősorban. Hanem a körkép szélessége, tágassága, kiterjedése és telítettsége. Hírének és megbecsülésének ártott, mint már említettem, az „irányregény” minősítés, amely egyetlen csöppet pejoratív szóval az emlékezet egy külön skatulyájába dobta. Tulajdonképpen csodálatos, hogy senkinek se jutott eszébe róla Gide mot-ja magyarul. Abban a változatban, hogy erre a kérdésre: — Melyik a legszélesebb távlatú magyar társadalmi regény? — Ez a válasz: A falu jegyzője, sajnos! A kommunista értékelés később az irányregény minősítést idézőjelbe tette, s a maga részéről azon akadt fenn, hogy Eötvös politikai célt „sorsok” felvázolásával szolgált: a parasztok jogfosztottságát ábrázolja, nem pedig a parasztság osztályhelyzetét!

Az Eötvös-regény regény-értedme persze éppen ez. Az, hogy főként emberi helyzetekkel és változatokkal vázolt fel egy társadalmi-hatalmi szituációt. A teljesítmény figyelemre méltó: példátlan, hogy egy helyi érdekű közigazgatási reformterv szükségét száz év múlva is olvasható regénnyel tudja valaki bizonyítani. Ehhez többek között az emberi érzékenység magas foka kellett s az *emberi rendnek* olyan igénye, ami esetleg humanitásnak is nevezhető. Még a regény nem éppen regényszerű komótos elmélkedéseiben, emelkedett szellemű párbeszédeiben is a humanitárius jelleg a szembeötlő. „Mit tehet a megyei tisztikar — kérdi a főispán — mit tehetek én?” — „Sokat, igen sokat, kegyelmes uram” — válaszolja a jegyző lelkesedve. — „A tisztviselőknak befolyása hazánkban óriási. Nézze excellenciád Veszősy járását s hasonlítsa össze a többiekkel. Ott a lealacsonyító botbüntetés megszűnt, a kisebb gonosztevők számára egészséges fogház épített, a gyermekek iskolába küldetnek, a közmunka, mert rendezettebb, könnyebben viseltetik el s mindez egy ember befolyása által, mert Veszősy átlátá, hogy oly országban, hol a nép a törvények által eléggé pártolva nincs, a tisztviselő hivatásának meg nem felelhet, ha hivatalos kötelességein kívül emberi kötelességeit nem teljesíti ...” De a főbíró csak Veszősynek hívják, jegyezhetnök meg, csak az „sz” betűt kellene megkettőzni a névben, hogy Vessősy legyen belőle, és a neve odasodorja a másik főbíró: Nyúzó mellé.

Mellőzve azonban a tréfát: Eötvös *regényalakjában* olyan ember beszél politikai kérdésekről, akiből az emberiség szól. Én magam különösen a „*kisebb gonosztevők számára egészséges fogház épített*” kitételt kedvelem. A *regényalak* hisz abban, hogy rossz intézményeken jobbféle ember javíthat valamit, mihelyt *hivatali* kötelességein felül — mintegy hivatali hatalmával visszaélve — *emberi* kötelességeit is teljesíti. Eötvös *regényalakjai* nem hisznek abban, hogy intézményeinket ugyan mi csináljuk, de az intézményeink csinálnak minket. Eötvös *magá* azonban mintha inkább ebben hinne.

Hogy erről meggyőződünk, ahhoz elég becsuknunk a regényt, kinyitnunk a röpiratot. Itt már bizony kevés az emberséges elérékenyedés s a bizalom a kivételben. Itt már nem emberi helyzetek előgöngyölítése folyik, még osztályról is szó esik, meglehetősen pattogó modorban. Teszem azt, így „*Köztünk és a' mívelt világ minden alkotmányos nemzetei között lényeges különbség létezik. Minden politikai jogok élvezete kizárólag egy politikai osztályt illet s ezen osztálynak képessége nem jelen műveltségi vagy birtok viszonyain, hanem kizárólag nemesi címén alapszik, azaz, azon bizonytalan érdemeiken, melyeket ez osztály elődei egykor a hazáért tettek.*” Ezután következik a közigazgatásban az egységnek, a kormányban a felelősségrevonhatás hiányának fölemlítése. Majd a szerző, saját tárgyilagosságát mintegy megelégedve, elveszti türelmét és summázni így kezd: „*Vagy hogy köztünk és más mívelt nemzetek közt létező különbséget rövidebben mondjam ki, Magyarországon nincs nemzet, — nincs kormány, — nincs oly törvényhozás, mely egy alkotmányos törvényhozó testület természetes jogaival el volna látva.*” Hát bizony keményebb beszéd, mint a Falu érdemes jegyzőéé, csakúgy, mint ez a szembeállítás:

„*Ki az, ki a' törvényhozásban szabadon választott követek 's utasításadási jogával részt vesz? — A nemes.*

Ki választja a' megye bírait 's tisztviselőit? — A' nemes.

Ki határoz a' megyében az úgynevezett háziadó kivetésénél 's az a' fölötti számolások iránt? — A' nemes.

Ki rendelkezik a' közmunkákról? — A' nemes.

Kinek kezében vannak eddig az ország, kizárólag majdnem minden hivatalai? — A' nemesében.

Ki bírja az összes hazának majdnem egész földét, vagy saját allodiatura, vagy urbarialis birtokképpen? A' nemes.

És ki az, kinek adója a' törvényhozásnál elhatároltatik? A' nemtelen.

Ki az, kinek dolgában a megyei bíró legtöbbször ítél 's a' megyei tisztviselő szabadon rendelkezik? — A' nemtelen.

Ki viseli a' háziadónak egész terhét? — A' nemtelen.

Kikből áll hadseregünk? — A' nemtelenekből.

Ki míveli urbéri szolgálat fejében majdnem e' haza' egész határát? — ismét a' nemtelen."

Erről mellékesen eszünkbe juthat, hogy efféle szembeállításért e század harmincas éveiben már kijárt volna egy osztályellenes izgatási per, karján elmaradhatatlan párjával, akit nemzetgyalázásnak hívtak. S a két passzus egymagában érthetővé teszi, hogy miért nem lett kötelező olvasmány a *Reform-kötetből A falu jegyzője* mellé. A különbség a két könyv között a radikalizmus fokában jelentékeny. A regényben a megye Tengelyinek még „sánc”, ami mögé azonban a népet is be kéne engedni! A röpiratban ez a bizonyos sánc inkább csak olyan „mumia”, amelyet az egyiptomiak „*kisebb-nagyobb szalagokkal összekötözve tettek sírboltjaikba, s képe ez annak, amit őseink e nemzettel tevének, mellynek szétroncsolt testeit gondosan összekötözgetve, azon reményben őrzék, annyira, hogy a lélek majdnem visszatér s új tettekre fogja ébreszteni a nagy halottat.*” A megye a röpiratban *szabadság* helyett azt bizonyítja Magyarországnak — a nemesi kiváltságokkal egyetemben —, hogy „*az inertiának Herculese gyanánt álljon Európa népei között, mellyel földönteni senki nem bír, de mellyen packázni minden gyermeknek lehet.*” A különbség a két mű között a hanghordozásban jelentékeny.

Azt tanúsítja, hogy ez a kivételes szellem olyan országban, ahol az irodalom műfajai még csak kialakulófélben voltak, pontosan tudta, hogy a regény műfajába inkább elérzékenyedő *emberség*, a röpiratába inkább a pattogó *szakszerűség* való. Tudta azt is, hogy a regény humánus, emberközpontú, elérzékenyült és meghatódó modora az, amivel több embert lehet megnyerni. De ezzel a másik modorral, az ilyen publicisztikával kell körvonalazni az olyan intézményeket, amelyek emberek többségének emberibb életet biztosíthatnak. A kettő együtt a leghatásosabb. Hogy egy korban mind a kettő jelentkezék, arra szükség van. A humánusról radikalizmus ürügyén, praktikus, intézményes, szociális feladatokról humanizmus ürügyén se szabad megfélekezni. Az én Cs. Szabó László barátom engem már többször méltatott, vagy állított falhoz azzal, hogy a reformkornak — amelynek külföldön Iványi-Grünwald Béla a szakértője — nagy tisztelője vagyok, s az a gyanúm, hogy ezt a nem egészen könnyű humanizmus-reformkor feladatát is részben neki köszönhetem. Dicséretéből csak a kor tiszteletét tudnám vállalni. Hozzátevé, hogy e tisztelet végső oka az, hogy a kiművelt emberség és praktikus gondolkodás intézményekben, államban, társadalomban, hatalmi szervezetekben e kor embereiben volt együtt a legakadálymentesebben. Nemcsak Eötvösben természetesen.

*

Mint a beszámoló elején már említettem, a reformkori tájékozódás külföld felé is irányult. Ennek alapszempontját ugyancsak Kölcsey fogalmazta meg: „*Nem elég tudni Athenében, Rómában, Angliában, vagy Amerikában hogy van? Ugyanazon idei különböző helyeken, korban és környülettal különböző foganattal munkálhat. Tapasztaláson épülő vizsgálat fog megtanítani, hol a hiány, hol a tennivaló?*” Vagyis Kölcsey, bár gyermekkorában „*a görögök nagyjainak csontokból emlékoszlopokat állogatott*” a priori nyugatosságban vagy klasszicizmusban nem hisz; a magyar gondolkodásnak összehasonlító, mérlegelő mértéket állít; s ez feltételez mind külföldi, mind hazai ismereteket. Kell ismerni a *hazai* állapotokat — ő maga is tette például a szatmári adózó nép állapotáról szóló megyegyűlési beszédében — ahogy a valóságban vannak. Meg kell ismerni a külföldi állapotokat s intézményeket. Emazeket össze kell vetni a magyarországi helyzetekkel. Az összevetésből derül ki, hogy helyben mi, hogyan, milyen változatban valósítható meg.

Valójában az egész reformkori tájékozódást a politikai jellegű irodalomban efféle hajlam és egyensúlyérzék vezeti. A tájékozódás külföldi része ebben a mérlegelő és helyi körülményekhez igazítva átvevő tálalásban gyakorlatilag a kor minden valamirevaló munkájában jelentkezik, legtisztábban természetesen az útikönyvekben. Ezért érdemes ezek közül is egy-kettőt tüzetesen szemügyre vennünk. Nem annyira irodalmi értékük szerint, hanem mint a reformkori szellemiség tüneteit. Inkább kényelmi okokból, mint valamilyen értékítélletől vezetve, választottam *Böloni Farkas* és *Gorove István* könyveit. Azt, hogy a reformkor nem érzett közösséget vagy rokonságot a régi humanistákkal, illetve a kor fiai nem érezték se szükségét, se hasznát annak, hogy ezt hangsúlyozzák, holott mindnyájan humanista neveltetésben részesültek — a Gorove beszámoló egy hiánnyal, Böloni Farkasé egy betéttel érzékelteti.

Mindketten azzal a „*zarándoki komolysággal*” időztek külföldön, amely megbízólevelekkel rendelkező követeknél csak ritka esetben tapasztalható. Ehhez társult a kor fejlett hőskultusza: a külföldjárás illetanához hozzátartozott, hogy az ember, ha magyar, elzarándokoljon eszméinek külföldi képviselőihez, példaképeinek sírjához is. Hogy a humanizmusnak mint kultiválandó eszmeáramlatnak a kultusza ezekből a kiművelt emberfőkből teljesen hiányzott, azt Gorovenél ez érzékelteti: Bázélbe érkezve eszébe se jut, hogy itt a kitűnő *Erasmus* emlékének áldozni kellene, vagy lehetne. Erasmus említést se nyer, Bázél Gorovenak egyszerűen arra ad alkalmat, hogy a határvárosból visszapiillantson Svájcra, amit elhagyni készül. Voltaire

házába Ferney-ben azonban gondosan elmegy. Le is írja: „Szobáiban pyramis alakú mauzóleum tűnt fel e felirattal: *mon ceur est ici mon esprit est partout* — és a kép, amelynek eszméjét Voltaire adá. A kép nagy, felül az emléktemplomába viszik a múzsák, míg ellenségeit, rágalmazóit onnét lehajigálják”. Látnivaló, hogy a mai fiatal magyar költők vágyai-hajlamai és a képrendelő öreg Voltaire közt sok a rokon vonás. Szentnek kijáró kezelést viszont Bölöni Farkastól kap, megint csak Voltaire. Bölöni Farkas unitárius létére majdnem hogy fogadalmi gyertyákat gyújt a Pantheonban: „Vitt a vezető s megálltunk a Voltaire koporsója és szemben Rousseau-jé előtt. Fedelezettje mindenkinek elrohadt már, s a vaskoporsó, melyben a test vagy, igen jól látszik. Itten nyugosztok TI (ezt a szót Bölöni nagybetűvel és aláhúzával írta le, pedig ilyesmit általában nem tesz) tehát, a múlt századnak legnagyobb emberei, két legmerészebb genije: Rousseau a meleg szívvel és Voltaire a magas, az éles elmével, kik századotoknak a tónust adták, s a tudomány és politika revolutióját, az emberiség polgári és elmebeli jussai visszaszerzésére élőhőzták! Felvettem egy néhány darabot mindenkinek elporlott koporsójából. Örök emlékeztetőre annak, hogy testük felett állottam! Nyugodjatok békével, szent porok.” Arról azonban nem szól, hogy hová került a két elemelt ereklye Erdélyben: az íróasztalra-e vagy almáriumba? Természetesen nem ez az egyetlen jel arra ezekben a könyvekben, hogy ezeket a férfiakat a XIX. század uralkodó eszméinek előfutárai lelkesítették. De ez a legszínesebb.

Bölöni Farkas Sándor 1795-ben született, Háromszékben, Bölönben. Anyja, Kandal Judit ugyancsak unitárius volt. Annak, hogy ehhez az istenhátamögötti felekezethez tartozott, pályafutásán sok kárát látta. Iskoláit a kolozsvári unitárius főtanodában, a kolozsvári líceumban végezte, majd gyakorló jogászévekre Vásárhelyre ment. Hamar rájött, hogy az ezúton begyűjtött tudás nem elégíti ki „a nagy tettek után álmódzó, a nemzetiségért égő s az egész emberiséget magába ölelő szívet”. Értelmes emberek számára az élet ilyen pillanataira mindenkor készségesen előgöngyölődik az irodalom lejtője. A fiatal ember írni kezd. Azok közé tartozik, ilyen alkat, akiket minden tekintély nyomban elismer tehetségnek. Őt Döbrentei, Kazinczy buzdítja, bátorítja. Munkáinak publikálását azonban — Bölöni fordításokat is készített — fatális balszerencse akadályozza. A tettvágyó ember, aki közhasznú is akar lenni, ez esetben óhatatlanul átcúsúszik, ha rosszféle, a politikába, ha jobbfajta a politikai irodalomba. Bölöni Farkassal az utóbbi történik. E téren megint a legjobbak ismerik fel, fedezik fel: Kölcsey, Széchenyi (íróként ezeket szerette a legjobban), s persze a földije: Wesselényi. Mivel e téren se boldogul, illetve: amit elér, nem elégíti ki, külföldi útra indul. Útjára jól felkészül. Geográfiai, statisztikai és „konstitucionális” ismereteket szerez be a felkeresendő országokról, elsősorban Amerikáról. 1830 novemberében indul útnak. Indulóban felkeresi Széchenyit, kiátkozza Pozsonyt, mert nem magyarosodik. Jellemző, hogy a városnak ezt kívánja: „Lord Byron átka érje háládatlanságáért”. Hónapokig Párizsban időzik. Tavasszal kel át Rotterdamból Angliába. Az átkelés mindössze huszonöt órát vesz igénybe. Angliában megint sokáig marad, Skóciába is elmegy. A szegény Írlandnak, ennek a másik underdog-nemzetnek ő is nagy figyelmet szentel. Júliusban hajózik át Amerikába. Az amerikai utazás naplójának kiadása, ha nem is könyvben, de nyelvébűtődik. A könyv nagy siker, s második kiadást is kell csinálni belőle. Széchenyi levélben fejezi ki örömét, Wesselényi még lelkesültebb. A szerző érdemeit még egy kaszinó is megjutalmazza, a közép-szolnoki, ezüst bilikomot kap tőlük. 1842-ben vitték ki a házsongárdi temetőbe. Sírkövén neve és foglalkozása ilyenformán olvasható: „Bölöni Farkas Sándor: Amerikai utazó.” A sírfelirat tömör és igazmondó. Egy életet pusztán az értelmével jellemez.

Ha azt nézzük, hogy a két alkati jellemvonás: az emberséges hozzáállás a dolgokhoz és a státusférfiúi igény a nyugat-európai naplórészben hogyan jelentkezik — ezt találjuk: az amerikai utazó a Bécs és Párizs közötti városokon sietve megy át. Ha körül is néz, legfeljebb kastélyokat és képtárakat néz meg. Ausztriában főleg azt látja méltónak említésre, hogy az utast ott folyton megállítják. Passzusát kéri. A reformkori embert az első francia trikolor ébreszti fel benne. Strasbourgnál, a határon. Ettől kezdve egyre élénkebb. Vezérli mindenek előtt a *humánus*. Az elmaradhatatlan börtönügy nála is fontos helyet kap. „Nálunk a fogházak — írja morogva a székelő — a megromlott erkölcsök szemétházai ... ezen házból mint a gonoszság iskolájában a henye élet unalmi közt egymást tanítva még rendszeresebben bé tanulják a gonoszsgot a státus költségén.” Nyugaton viszont, főleg Amerikában a börtönök a „javulás iskolái”. Nyilvánvalóan a humánus hajtja Párizsban az Invalidusok Házába, az ispotályba, egy tornaiskolába, amit egy Amoroso nevű spanyol létesített, a süketnémák, valamint a vakok iskoláiba, továbbá a Talált Gyermekek Házába, ahol a szerelem gyermekeit gondozták. Elég rosszul, mint kiderült, mivel a lankadatlan Bölöni Sándor a statisztikákra is kíváncsi volt. Ezek szerint a gyerekek nyolcvan százaléka elhal, ha nem is a menhelyen, hanem később az otthonokban, ahová kiadják őket. Nem tudom, haladás-e, hogy napjaink nyugati utazóiból az efféle intézmények iránti érdeklődés egyre jobban kihal? A számos magyar közül, tudtommal egy se megy be ilyen helyekre. A magukat állítólag pusztán a közérdeknek szentelő utazók, ha kissé régimódúak, Marx sírját esetleg felkeresik, de ha felvilágosultabbak, a Marks & Spencer boltokba zárandokolnak el, ahol olcsón jó alsóruhát vásárolhat az ember magának és családjának. De hogy efféle jóval olcsón szolgáló üzletházakat hogyan lehetne kiépíteni a fogyasztók vagyis a köz hasznára — az már általában nem érdekli őket. Az egykoriakat elsősorban ez érdekelte volna.

Bölöni Farkast a reformkori alkotmányozó hajlam Párizsban a „deputátusok kamarájába” viszi, meg a *Palais de Justice*-ba. Leírja vele a francia költségvetés ma már mulatságosan ható számadatait. Felsorolhatja vele a közjog articulusait, a király, a miniszterek, a főrendiház, a képviselőház jogkörének fontosabb pontjait. Mindennek rengeteg helyet szentel. De tökéletesen elfeledkezik a Notre Dame-ról; ezt nem méltatja tüzetesen vagy lelkesedéssel, fölépítése ugyanis Magyarországon nem esedékes. Templomokról egy megjegyzése van: volt egy protestáns templomban, ott is csak vénasszonyok voltak, akár a katolikusban. Hollandiában Bölöni az iparszűrése kíváncsi. Megnézi a kereskedők gyűlését, a hajókat, a sajtcsinálókat, a törő-fabrikát, egy olaj- és szélmalmost. Azt gyűjti be, teszi le naplójába: amiből Magyarországon is lehetne valamit csinálni.

Utazó utóda, a temesi *Gorove István* jóval fiatalabb korában indult útnak, huszonhárom évesen, 1842-ben. Könyvében jó előre figyelmeztette az olvasót, hogy az első részben, amely Svájcot, Németországot, Németalföldet tárgyalja, „főleg elmélkedéseket”, a másodikban viszont, amely Angol és Frankhont ismerteti, „főképp státustani fejtegetéseket” talál majd. Ő majdnem teljes társadalomrajzot ad a kor Angliájáról, különös tekintettel az ipari forradalomra. Így aztán tüzetes leírást kap a kor magyar olvasója a vasútról, egy gyárvárosról, egy kőszénbányáról. A legfontosabbat megtudjuk egy angol gyámok házi életéről. Három fejezet szentelődik az angol népnymornak. Szó van az „angol emlékjelek”-en kívül a pénzügyekről, valamint az igazgatási rendszerről, továbbá az egyetemről, ráadásul a chartistákról, toldásul O’Connelről, s kapunk adalékokat a kedvelt fogházügyhöz.

Hogy az embert, mármint Gorovét, aki később Kossuth-nak segített a függetlenségi nyilatkozatot megfogalmazni Debrecenben, majd a kiegyezés után közgazdasági miniszter lett az Andrássy kabinetben, rövid időre — hogy a stílusával jellemezzem, talán elveszem egy passzusát a hollandi nőkről: „A hollandi nő bőre végtelen sima, simább, mint Thorwaldsen márványa; fehér, fehérebb, mint Correggio női arca, és arcán e hónál fejeirebb alkaton transparent gyöngye szín ül, melyet nem mondhatok pirosnak, mert ez arcon a piros rőt-veressé válnék; nem mondhatom rózsának, mert akkor elevenségét, fényét nem fejezném ki a színnek — ez valami sajátos, mely nálunk, melyképeinken is ritkán jelenik meg: szőke fürtök borítják a fejet; gyöngéd szegélye a szájnak, a halványpiros ajkak, és a vékony orr, és a magas nyak, és kifejezett kebel, és sugárkarcsú növény, és kicsiny kéz, láb lebegő angyalokká teszi a szép hollandi nőt; nem szóltam a szemekről, nem szóltam a fürtök bársonyáról s kék szemének tűzéről; szépen göngyölnek le válláról szőke fürtök, de szemének tüze nem a magyar nő szeméé, de hajfürtje nem hollóbársonya leányainknak; győződjetek meg, hogy nem költőileg, hanem a valót írom le: a hollandi nőnek szemei bennülők, nem úgy az olasz vagy görög szépeké; pedig az, mi megragad, mi lelked mélyére hat, mi éget vagy andalít, mi emel vagy süllyeszt, mi szánakozást vagy bátorítást önt beléd, nálunk, olasz- és görög-nél a szemek műve; a szem enyél, a szem elmél, a szem hí fel, a szem taszít vissza; — ez a bájos hollandi nőnél nincs meg: szemei bennülők, szemei tűztelenek, — adj nekem nőt, melynek szeméből érzelmeit olvasom ki; adj nekem nőt, melyben az érzelmek örömben, mint búban, hatalmasbak, erősbek; adj viderabbat, mint a hollandi; adj szenvedőbbet, mint a hollandi; — nektek, édes hazám női, hódol kebelem, a szelídség ne legyen az életkedv hiánya, a jámborság ne legyen eredménye szunyatag természetnek, de mind a kettő egy mély érzelem kifolyása, mind a kettő legyen erejében, mint terjedelmében, jobban kifejezve.”

Emberségének jellemzésére az angol népnymorról szóló passzusok egyike kívánczik: „Elmenénk a városrészekbe, hol a dolgozó osztály lakik, sokáig jártunk fel alá, piszkos utcákban piszkos házak között, emberek itt nem igen láthatók, az emberek örökös munkával foglalvák el, halvány arczok néznek ki néhol a töredezett ablakon, ajtón, és belátható a nyomor, melyben zsarol. Megnézők néhány lakását is; ha az utcán haladtok, azt gondolnátok talán, mégsem, épen olly nagy itt a nyomor, mint vélnétek, hisz a házak téglából építvék, s így nem nedvesek, az ablakok elég magosak s így szellőzhetők, a pinczeszobák talán csak kamrák, s nem lakatnak, én úgy gondolkozom, hiszen magyar utazó hogyan is gondolkoznék másképp, — nálunk a nyomor nem lakik téglaházakban, de sár vagy fagyonyhók-ban, nem szobákban illy ablakokkal, az ablakok nálunk egy arasz, mely nem nyílik soha, ajtaján jár a füst ki, és sokszor állatával együtt jár be lakosa, mégis talán itt nincs nyomor, — ítéljétek meg, én leírom, mit találtam. Az ajtó, mely a házba nyílik, három szobának ajtaja, a három szoba 3 családnak lakása és minden szoba három célra szolgál, lakásul, hol megnyugszik, tűzhelyül, hol felmelegszik, és kamrául, honnét felépül lakosa; egyik család a másik szobáján jár keresztül — edénye kevés, ágyneműje talán semmi, szekrényei nincsenek, ruházata fakó szennyes felöltők, könyve nincs, s kiket benn találtam, halvány asszonyok, dolgozni nem bírók, s gyermekek még járni nem tudók, rongyosan, szennyesen. — Levezetének egy pinczébe rozzant fekete lépcsőn egyik szobából; kívül barna volt az ég, füst, köd borítá a várost, a pinczeüregbe csak félhomály hatolt be, 3 szövszék volt a pinczében. Kettő üresen állott, a harmadiknál egy nyomorult sápadt öreg szőtt, s mennyit szerez hetenként? kértem tőle, 65 pencet, feszített szorgalommal monda, és van két gyermekem s nőm (5^{1/2} shilling 2fl. 31^{1/2} kr. igen csekély Angolhonban) s hol van a másik két szövszék tulajdonosa? egyik nem kap munkát, s várakozik reá, a másik kőbányába ment dolgozni. Ezután távozáink részvétünk nyilvánítva és köszönetek közt a szegény nép között, — míg benn járónk, kocsinkat számos nép foga körül, bámult.

Vezetőnk pedig monda: Uraim, itt még nem látták a legnagyobb nyomort, még vannak városrészek, hol még nagyobb a szegénység, inség. Ha e dolgozó nép kimenekül műhelyéből, hol a zaj idegeit, a bűz gyomrárt rontá; utcákra jut, hol köd borong és füst, mely tüdejét emészti meg. A gyárnok elhagyja gyárát, s megy a szabadba, a vidékre, de kéménye füstől, s ezt munkása kénytelen beszívni; az szőnyeges szobáiba, ez penészes üregébe, az kertjébe, ez szennyes utcáira tér."

S hogy végül a kor zsákmányoló, mindent Magyarországra telepíteni akaró szenvedélyét érzékeltessük, álljon itt néhány sor a skót fővárosról: „Edinburgh középületeiben valóságos görög szellem lehell. A royal institution (musaeum) a doriai Erecteum utánzása a **registraroffice** (városház) lépcsői bámulatra ragadnak, a **Surgeonhall** (az orvosház), szép corinthisi ízlés; a Prince-utcán pedig most emelkedik Walter Scottnak gyönyörű gothicus emléke. Sokkal nagyobb kéjt a Caltonhill nyújt; felmenet, ott a tömlöcz középkori ízlésben, magas szegett tornyaival, bástyaival, faragatlan köveivel, fent a tetőn **Burns** emléke, égvizsgáló torony, **Nelson** oszlopa, Highschool, s a nemzeti emlék, barna szobra öt láb magas piedestalon áll, a falon képe s Burns emléke görög mausoleum corinthisi oszlopszattal; facsimiléje csügg, Nelson emléke 100 láb magas oszlop, felette zászló lobog; a High Schoolt (Lyceum) én a görög építészet modorában állított művek közt legjobbnak tartom, mit eddig láttam, az oldalépületek, a felmenetek, a folyosók, a portico, mind a legszebb összhangzásban folynak össze; így Acropolis művei nagyobbszerűk lehetnek, de ízlésökben az iskola épülete nem fog semmit engedni annak. Ilyen Caltonhill; fekvése kedvezőbb, mint a mi Gellért hegyünké, mert nem oly magas, de mégis Caltonhillt sehol oly könnyen utánozni, mint Gellért hegyén, nem lehetne, hisz a kezdet meg van már téve, az égvizsgáló már ott van. A Waterloonál elesett scótok emlékét Szigetvár, vagy Eger vagy Belgrád, vagy zentai hősök, Burnsét Kölcsey, Nelsonét pedig Hunyady pótolandá.."

Az útleírásnak ez a honalapító jellegű műfaja 1848-cal megszűnt. Reformkor kellett hozzá. Nem hinném azonban, hogy a külföld-élmény ilyenfajta megközelítése teljesen elévült volna napjainkban. Manapság időszerű volna, ha a nagyszámú párizsi utasok közül egyik-másik ilyen reformkori szenvedéllyel dolgozna fel a francia társadalombiztosítás és a családipótlék-rendszer szerkezetét és következményeit. Ez ugyanis azt állította meg emitt (a természetes szaporodás rohamos csökkenését), ami javában folyik amott. Olyan emberről azonban, akinek ez eszébe jutott volna, nem tudok. A hazai folyóiratokban, gyakran jeles írók tollából inkább csak olyan beszámolókat olvasok, amelyek határtalan Duna-parti lelkesedéssel szólnak pontosan azokról az angliai idegenforgalmi gócpontokról, amelyeket az átlagos amerikai turista keres fel. Sajnos, ebből azért azt a következtetést nem lehet levonni, hogy anyagi fejlődés terén beértük Amerikát. Egy-két utóda azonban mégiscsak maradt ennek a sajátos reformkori beállítottságnak ebben a században is. Attól tartok, hogy az egyik, a jelenlévő Cs. Szabó László volt a *Doveri Átkelés-sel*, ami a harmincas évek végén jelent meg. Gorove edinburghi passzusára a közelmúltból egy zárószó visszhangzott Illyés *Franciaországi Vázlatok-jában*. Ott Illyést az a gondolat foglalkoztatja, hogy a Cité szigetet madzagra kötve át kellene húzni a Szajnából a Dunába, de az ötlet műzsája inkább a francia vámosok bosszantása. A reformkori beállítottság egy mai képviselőjével még a minap is találkoztam. Ez a hölgy Angliában kérdezte tőlem, hogy megmaradt-e bennem a hongyarapító-gyűjtögető hajlandóság, eszembe jut-e néha, hogy ezt vagy azt haza kéne vinni, ahogy Széchenyi csempészte a gőzgépet. Mondtam, hogy sajnos, nem maradt meg. Mentségemre hozzátettem, hogy emigrációban ez a hajlam nem él meg. A gyűjtögetés itt említett képviselői közül Eötvös is, Gorove is élt külföldön, emigrációban is, később: de ebből már nem jött ki *útikönyv*, bár Eötvösnél ezeknél jóval nagyobb művet ihletett a század uralkodó eszméiről. Látogatómban azonban tovább élt a hajlam, Londont járva minduntalan jelentkezett. Folyton észrevett valamit, amire nagy szükség lenne Budapesten. Legutóbb — hallottam tőle — az a szerkezet sodorta bajba (elfelejtett leszállni a megállóhelyen), amit a londoni autóbusszkalauzok viselnek nagyjából a gyomor magasságában s a jegyet a fogantyú egy tekerésére kiadja. Erre roppant nagy szüksége volna Budapestnek — hallottam — kéne vinni egy példányt. Rengeteg fölösleges tépéstől-lukasztástól-pecsételéstől szabadítaná meg az otthoni autóbusszkalauzokat. Ez azt érezte, hogy az utazók reformkori fajtájából még mindig maradt egy-kettő, magnak.

Ezt a fajtát — mint említettem az jellemezte, hogy emberség és reform egymást hajtva fért meg benne. Emberi érzékenység államban, iparsztriában, intézményekben gondolkozó szakszerűséggel párosult. A szövetség irigylésre méltó, a párosodás példamutató. Hogy ezek a reformkori férfiak humanisták voltak-e, vagy sem, azt döntse el olyan ember, akinek ilyesmiben intellektuális gyönyörűsége tellik. Nekem az az érzésem, hogy ez a kérdés nem túlságosan fontos. A fontos az, hogy volt bennük elég humánus ahhoz, hogy egész nemzetnek gyűjtsenek be tapasztalatokat és dolgozzanak ki terveket olyan reformokhoz, amelyek az életet egy egész népnek tehetik emberibbé.